ПОЛКОВОДЦІ

Війська Запорозького

Серія
"Козацька спадщина"

ПОЛКОВОДЦІ
Війська Запорозького

Інститут історії України
НАН України
Науково-дослідний інститут
козацтва
Український інститут воєнної
історії

ПОЛКОВОДЦІ
Війська Запорозького

історичні
портрети

Книга
2

Видавництво
"ВІК"
Київ
2004

Семен Полозович

Остафій Дашкович

Михайло Вишневецький

Ян Оришовський

Михайло Черкашенін

Павло Бут

Тарас Федорович

Ян Соколовський

Филон Гаркуша

Стефан Подобайло

Юрій Немирич

Яким Сомко

Демко Ігнатович

Степан Куницький

Ілля Новицький

Андрій Мурашко

Семен Палій

Пилип Орлик

Данило Апостол

Іван Скоропадський

УДК 94(477)(092)
ББК 63.3(4УКР)-8
П51

Головна редакційна рада
серії "Козацька спадщина":
академік НАН України *В. Смолій*
(голова)
академік НАН України *Я. Ісаєвич*
д-р. істор. наук *Ю. Мицик*
д-р. істор. наук *В. Брехуненко*
д-р. істор. наук *В. Степанков*
канд. філософ. наук *В. Мулява*
канд. істор. наук *Т. Чухліб*
(секретар)

Оригінал-макет підготував
Олександр Зубков

Редколегія:
В. Смолій (відповідальний редактор)

Т. Чухліб (заступник відповідального редактора)
О. Гуржій
В. Матях
В. Щербак
Б. Черкас (відповідальний секретар)

ISBN 966-8680-04-9

© Інститут історії України НАН України, 2004
© Науково-дослідний інститут козацтва, 2004
© Український інститут воєнної історії, 2004
© "ВІК", 2004

ПЕРЕДМОВА

1998 року на відзначення 350-ї річниці початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Інститутом історії України НАН України та Науково-дослідним інститутом козацтва у серії "Козацька спадщина" було видано друком першу книгу історичних портретів "Полководці Війська Запорозького", до якої увійшло 29 нарисів про сподвижників великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, які пліч-о-пліч з ним на полях битв виборювали й боронили незалежність українського народу та закладали перші підвалини у фундамент Української держави, зміцнювали і відстоювали її у тривалому й виснажливому протистоянні політичних сил у центрально-східному, південно-східному та північному регіонах Європи.

Зважаючи на схвальне сприйняття цієї праці громадським загалом, редколегія вирішила продовжити справу відтворення засобами історичного портрета багатогранної історії українського козацтва, його героїчних зусиль на нелегкому шляху національного державотворення. Із сторінок другої книги , яка пропонується увазі читача, постають яскраві постаті двадцяти військово-політичних діячів Війська Запорозького. Діяльність більшості з них не лише зафіксована джерелами, а й оспівана в піснях і легендах, імена ж деяких мало або взагалі не відомі їхнім нащадкам – українцям, що живуть на початку третього тисячоліття. Серед козацьких полководців – Семен Полозович, Остафій Дашкович, Михайло Черкашенін, Тарас Федорович, Филон Гаркуша, Ян Соколовський, Ілля Новицький, Андрій Мурашко, Семен Палій та багато інших.

Ці люди жили і діяли впродовж досить тривалого – майже трьохсотлітнього – хронологічного періоду-доби бурхливої, неоднозначної, сповненої доленосних подій та історичних колізій, коли ламалися стереотипи середньовічної свідомості, формувався і зміцнювався новий соціальний стан, коли силою козацької зброї, мудрістю козацьких проводирів, гнучкістю козацької дипломатії Україна стверджувалася на міжнародній арені. Своїм полководницьким хистом, палкою любов'ю до рідної землі, відданістю і звитягою вони наближали й зміцнювали це ствердження.

Повернути їх імена в історичну пам'ять українців – завдання сучасних науковців.

Академік НАН України
Валерій Смолій

СЕМЕН ПОЛОЗОВИЧ

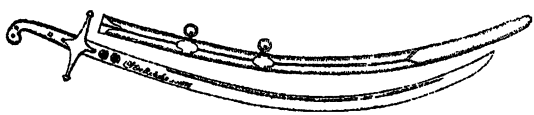

Полоз Русак, славний козак – таким гучним епітетом нагородив Семена Полозовича польський хроніст XVI ст. Мартін Бельський. Ці скупі слова досить повно відображають як етнічне походження, так і життєвий шлях нашого героя.

Рід Полозовичів простежується на Київщині з кінця XIV ст. У 90-х р. XV ст. Полозович обіймав посаду київського ключника, у 1502-1503 рр., згідно з дослідженями А. Яковліва, був черкаським намісником, а з 1509 р. – овруцьким намісником. Час був тривожний, реалією українського життя була постійна небезпека з боку степових орд, в першу чергу Перекопської та Білгородської, які майже щорічно здійснювали спустошливі напади на Київщину, Поділля, Волинь, Галичину. Тому не викликає подиву, що вже одна з перших згадок про Семена Полозовича у джерелах пов'язана з воєнним конфліктом – київські козаки здійснили контрнапад на кримських підданих. Хан Менглі-Гірей I вимагав у правителя Великого князівства Литовського видати йому козаків і захоплені ними речі. Саме Семен Полозович, як черкаський намісник, і вчинив обшук серед підозрюваних у нападі. Через брак джерел ми не маємо прямих повідомлень щодо участі С. Полозовича у бойових діях до 1508 р., але безперервні воєнні сутички на кордоні, напади кочовиків, зворотні походи українських козаків у степ не могли залишити осторонь Полозовича не тільки з огляду на його місцеве походження, але й як черкаського намісника. Так чи інакше, але перша відома баталія, проведена С.Полозовичем, сталася у 1508 р. Показовим фактом щодо рівня дій української самооборони став план, вироблений у кримській столиці. За ним передбачалося модернізу-

вати Очаківську фортецю, а на протилежному березі Дніпра побудувати окремі укріплення. Між цими фортифікаційними спорудами натягнути ланцюги, які б унеможливили діяльність козацьких флотилій. На додаток річку Яриму планувалося засипати камінням. У другій половині 1511 р. Семен Полозович знову відзначився перемогою – йому вдалося перехопити і знищити чималий татарський загін. Ця перемога стала можливою завдяки добре налагодженій сторожовій службі. Справа в тому, що спочатку утримування сторожі "на поли отъ поганства татаръ" було обов'язком овруцьких бояр і міщан, на що йшли податки з місцевих корчем. Але внаслідок того, що насправді в полі "жадное сторожи" не було, Семен Полозович попросив Сигізмунда I перевести цю повинність на себе: "до его (Полозовича – *Б. Ч.*) живота подвязался съ тыхъ корчомъ сторожу въ поли отъ поганства татаръ завжды держати...", і король задовольнив його прохання.

На переломі другої і третьої декад XVI ст. Семен Полозович проявив себе в новій ролі – засновника і будівника міста. Серйозним недоліком розвитку Наддніпрянщини було слабке заселення цього регіону. Причина цього полягала насамперед у вже згаданих татарських нападах. Єдиним більш-менш надійним захистом населення були міські укріплення, але саме цих міст було дуже мало. Уряд виявився неспроможним проводити не тільки широкомасштабне будівництво, але й навіть систематичний ремонт тих фортифікацій, що вже існували. Вся надія покладалась на приватну ініціативу. Проте українські можновладці тяжіли до краще захищеної природою (ліси, болота) і, відповідно, більш заселеної Волині. На Середній Наддніпрянщині ж будівництво нових міст носило поодинокий характер. Полозович на власний кошт відбудував місто Речицю, меш-

канці якого розійшлись внаслідок "великого нагобанья отъ н(е)приятелей... Москвичъ и Тотаръ и Турковъ". Відбудовуючи Речицю у дуже небезпечному регіоні (сюди навідувалися не тільки татарські, а й московські війська), Полозович потребував достатньої кількості вояків. Можна припустити, що основний контингент надвірного загону Полозовича становили козаки. Приводом для такого припущення служить його місцеве походження, активна діяльність у цьому регіоні протягом попередніх років, а також події 1523 –1524 рр. На початку 1524 р. над українськими землями нависла загроза чергового вторгнення військ Кримського ханату і Османської імперії. У Великому князівстві Литовському йшла підготовка до оборони: зміцнювалися гарнізони замків, проходила мобілізація ополчення тощо. Основним недоліком цих заходів була їх традиційна орієнтація на пасивну оборону. В умовах же величезного степового кордону і високої рухливості татарського війська це автоматично прирікало українські землі на руйнування і розорення. Тому Сигізмунд І запропонував план, успішне виконання якого взагалі унеможливило б вторгнення кочовиків. Для цього, на думку короля, треба було направити козацьку флотилію на Тавань, аби вона перешкоджала кримцям форсувати Дніпро. Цей план, по суті, є офіційним визнанням ролі козацтва в справі захисту українських земель від агресії степовиків. Сама ж ідея контролювати дніпровські переправи за допомогою українських козаків, завдяки розвитку Запорозької Січі, остаточно увійшла в життя у другій половині XVI ст. і повністю довела свою ефективність. Виконання королівського плану було доручено Семену Полозовичу і чорнобильському наміснику Криштофу Кмітичу, які за урядовим наказом "не мало казаковъ брали были и мешкали с ними долгий час у

Києві", але грошей так і не отримали, тому більшість козацтва розійшлась. Щоправда, це не зупинило українських урядників, і вони "з малымъ почтомъ" козаків відправилися-таки у похід. Внаслідок затримки у Києві Полозович з Кмітичем не встигли перекрити дніпровські переправи, а тому вирішили дочекатися повернення кочовиків. Сорокатисячне кримське військо, оминувши кордони Великого князівства Литовського, атакувало Галичину, яка перебувала у складі Польського королівства. Набравши там чисельний полон, нападники швидко відступили, уникаючи зустрічі з коронною армією.

Відірвавшись від переслідування, кримці почували себе у безпеці і спокійно почали форсувати Дніпро в районі таванського перевозу. Але під час переправи їх зненацька атакувала козацька флотилія С. Полозовича і К. Кмітича. Українські вояки, не дивлячись на свою малочисельність, доволі успішно билися з перекопцями. Поки що існує єдине пряме джерело, в якому описуються дії козаків. Це лист Сигізмунда I до Панів-Ради Великого князівства Литовського перед Берестейським сеймом від 10.XII. 1524 р. В цьому повідомленні король, не приховуючи власного задоволення, пише, що українські вояки: "...до Тованя на службу нашу ходили и тамъ будучы послуги свои намъ немало вчынили, и тыхъ людей неприятелей всихъ татаръ, которым в паньстве нашамъ были, тыждень черезъ Днепръ не пропустили и на каждый день (підкр. авт. – *Б. Ч.*) з ними битву мевали и многихъ дей их били, а иншии дей сами тонули, которая жъ послуга ихъ намъ добре вдячна есть". Судячи з усього, козакам вдалося частково відбити, а частково змусити татар кинути ясир. За повідомленнями московських агентів з Криму, військо перекопців повернулося додому з худобою і нечисельним полоном. Взагалі, кинути

полон, що становив основу здобичі, татар могла примусити тільки велика небезпека. Такою небезпекою була сама ситуація, в якій опинилося татарське військо. Неможливість форсувати Дніпро могла, у разі підходу основних польських і литовсько-руських військ, стати для перекопців безвихідною пасткою.

У 1529 р. Сигізмунд І видав грамоту, в якій, визнаючи попередні заслуги Полозовича, передав йому Речицю у пожиттєве володіння. Помер Семен Полозович 1530 чи 1531 р. Принаймні у 1532 р., у зв'язку з його смертю, Речицю було віддано князю Олександру Вишневецькому. Щоправда, спокійної старості "славний козак" не отримав. На переломі 20/30 рр. стосунки між Великими князівствами Литовським і Московським ставали все більш складними. І хоча до відкритої війни справа ще не дійшла, але на кордоні відбувалися часті сутички між вояками обох країн. Згідно з скаргою московського намісника в Гомелі, "Семенъ Полозовъ, з Речыцы въ его волости и села гомеискии многих людеи прыславшы, воиною по самыи город Гомевъ повоювали и людеи его велелъ поимавъшы къ собе прывести, а жыботы ихъ пограбил, и к прысязе прывели."

ОСТАФІЙ ДАШКОВИЧ

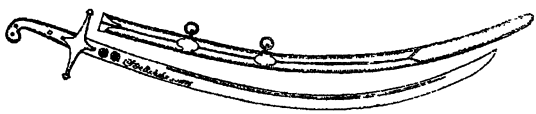

На початку XVI ст. Велике князівство Литовське та українські землі, що входили до його складу, опинилися в дуже скрутному політичному становищі. В 70-х рр. XV ст. був сформований воєнно-політичний союз між двома молодими і доволі агресивними державами – Кримським ханством і Великим князівством Московським, спрямований проти Литовсько-Руського князівства. Московська держава, завдавши ряд серйозних поразок Великому князівству Литовському, на початку XVI ст. захопила Сіверщину і таким чином відібрала у Великого князівства Литовського східноукраїнські землі. Але найбільших територіальних, матеріальних і, головне, людських втрат Литовсько-Руській державі завдало Кримське ханство, за спиною якого стояла могутня Османська імперія. Кримський хан Менглі-Гірей почав, по суті, тотальний наступ на Велике князівство Литовське і Королівство Польське, завдаючи основного удару саме по українських землях. За визначенням М. Грушевського, "вся Україна з виїмком хиба зайнятої Москвою північної Чернігівщини стала театром страшних спустошень татарських, турецьких, волоських". Напади здійснювалися як загонами в кілька сот вояків, так і величезними арміями чисельністю до 100 000 чоловік. Часто в походах на Україну брали участь і турки-османи, що мали на озброєнні вогнепальну зброю, в т.ч. артилерію. Як наслідок, Кримська держава захопила величезну територію від Чорного моря на півдні до р. Синюха на півночі. Ці землі з кінця XIV ст. перебували у складі Великого князівства Литовського, і їх втрата фактично зводила нанівець успіхи політики попередніх правителів Великого князівства Литовського – Ольгерда й Вітовта та київських князів Олельковичів. Уряд Литовсько-Руської держави з багатьох причин виявився неспроможним забезпечити свої південні території ефективною обороною.

Внаслідок цього захист їх майже повністю став справою місцевого населення та адміністрації прикордонних міст. Центральна влада намагалася призначати старостами і воєводами людей сміливих, ініціативних, енергійних, готових діяти самостійно. Як правило, це були вихідці з Поділля і Київщини. Прізвища деяких з них історія донесла до сьогодення – Богдан Глинський, Семен Полозович, Криштоф Кмітич та ін. Але найбільшої слави з усіх прикордонних старост на зламі XV і XVI ст. набув староста канівський і черкаський Остафій Дашкович, адміністративна, дипломатична і воєнна діяльність якого припала на той час, коли Велике князівство Литовське поступово почало переходити до активної політики щодо Кримського ханства та інших східноєвропейських татарських держав. Це сприяло розкриттю найкращих якостей цього старости. Постать О. Дашковича цікавила як сучасників, так і істориків, що не скупилися на схвальні епітети на його адресу. Австрійський посол при московському дворі в першій третині XVI ст. Сигізмунд Герберштейн, який залишив цінні спогади про свої мандри по Східній Європі, писав, що Дашкович – "человекъ весьма искусный въ военном деле и необыкновенно хитрый". Хроніка Литовська і Жмойтська називає черкаського старосту "славним козаком". Д. Бантиш-Каменський характеризував Дашковича, як "мужественного война, верного государю своему и отечеству...", а М. Грушевський – як "завзятого вояка, героя пограничних воєн" і "суворого пограничника". Хоча існує доволі значний комплекс національної та іноземної літератури, в якій так чи інакше розглядається постать цього українського полководця і адміністратора, все ж таки й досі залишається багато невідомого про його життя та діяльність. Остафій Іванович Дашкович походив зі старовинного і міцного роду панів-зем'ян південної Київщини. Саме там мав він "отчизні і материзні маєтки-Жебровичі, Волевщину, селище

Луку на Роставиці і два селища "Носов на Камениці". Рід Дашковичів був знаний у Великому князівстві Литовському ще з початку XV ст. А після остаточного скасування удільної князівської влади у Києві його представники займали впливові пости в урядовій структурі цієї держави. Батько Остафія Іван Дашкович у 1470-х рр. перебував на посаді вітебського ключника, а рідні брати О. Дашковича Васько й Олехно були городничим ковенським і ловчим вітебським відповідно. Дід Остафія Дашко (Данило), від якого рід і прозвався "Дашковичі", за даними українського вченого В. Дашкевича-Горбацького, ще у 1437р. був маршалком двору великого князя Свидригайла. Хоча рід О. Дашковича і був місцевого, українського, походження, але, ймовірно, серед його предків були й представники татарського етносу. На це вказує наведена у сьомому томі "Історії України-Руси" цитата, взята М. Грушевським з XI тому Acta Tomiciana: "Його лице, весь вигляд тіла й одежа - все було чисто татарське". В цьому не було нічого дивного, бо шлюби між представниками українського і татарського нобілітету були типовим явищем для XIV і XV ст. Місце і час народження Остафія Дашковича достеменно не відомі. За деякими даними, в молоді роки він мандрував Німеччиною і Францією. На початку XVI ст. Дашкович вже постає "важним чоловіком і воєводою по багатьох містах на Україні". В цей час Остафій бере активну участь у війні, що точилася тоді між Литовсько-Руською державою і Великим князівством Московським. У 1501 р. він, як намісник кричевський, виступив разом з князем Михайлом Ізяславським у похід проти московських військ. 14 листопада того ж року їхнє військо було розгромлене біля Мстиславля. У 1502-1503 рр. Дашкович продовжує здійснювати часті напади на прикордоння Московської держави, що викликає скарги уряду останньої. Наприклад, у 1503 р. московські бояри скаржилися, що кричевський намісник "вступается в волость При-

кладни и в деревни Прикладненские". Того ж року, після закінчення війни, О. Дашкович разом з кричевською шляхтою від'їжджає до Московської держави. Цей свій крок згодом він пояснював тим, що його "обмовили были мои неприятели заочне ку его милости (тобто, перед великим князем литовським Олександром – *Б. Ч.*); а мене тыи слухи зашли, ижъ бы мя его млсть мел безвиные поимати и шыею карати...". У 1504 р. Олександр Ягеллон через свого посла у Москві Матвія Кунцевича вимагав від Івана III видати йому Дашковича за те, що той нібито, "будучи на замку у Кричеве, велики шкоды украинныкамъ литовскимъ починивъ, много статковъ побравъ і зіншимы дворянами, котрі там мешкали, утік". Московський правитель відмовляв тим, що Дашкович, "не зробивши нікому нічого злого, до нас приїхав служити і есть наш слуга". Сам же Остафій писав, що він, "подавшы замокъ со всимъ дворянину гсдръскому пану Петру Епимаховичу и объявившися всимъ людемъ, поехалъ". Судячи з усього, завдяки цим виправданням, а також тому, що від'їзд стався по закінченні війни і, отже, не міг трактуватися як зрада (бо ще діяло старе право переходу "бояр і слуг вольних"), О. Дашковичу вдалося реабілітувати себе в очах Олександра Ягеллона. Ймовірно, це мало місце 1505 р. на Берестейському сеймі, де опальний слуга з'явився, покладаючись на охоронний лист. Великий князь повернув йому усі маєтки, конфісковані раніше і передані київському бояринові Тимофію Капусті, що займав тоді уряд черкаського старости. Шлях на батьківщину був відкритий, але Остафій не поспішав вертатися, хоча і не припинив контакти як з представниками литовсько-руського нобілітету, так і з новим правителем Великого князівства Литовського Сигізмундом I. У 1507 р. саме Дашковичу московський уряд доручив командування кінним корпусом, який було послано на допомогу повстанцям Михайла Глинського.

Після поразки антиурядового руху Глинського у жовтні 1507 р. перед Дашковичем постала дилема: або знову їхати до Москви, або перейти на бік Сигізмунда І. Він обрав останнє, і в серпні 1508 р. Сигізмунд І міг вже повідомити Менглі-Гірея, правителя Кримського ханства, про те, що "людей його (Михайла Глинського – *Б. Ч.*) в тот жо час многих збито, а остаток їх з Остафієм Дашковичом вси к нам прибегли". Український вчений В. Сенютович-Бережний звернув увагу на те, що в цьому другому прощенні О. Дашковича королем неабияку роль зіграв великий гетьман Великого князівства Литовського князь Костянтин Іванович Острозький, який поручився за Остафія перед Сигізмундом І. Він же висловив гіпотезу, що між цими двома діячами дружні стосунки склалися у 1503-1505 рр., ще тоді, як Острозький перебував у московському полоні. На думку вченого, Дашкович міг брати участь в організації втечі князя Костянтина до Великого князівства Литовського у 1505 р. У всякому разі, відомі факти переховування Дашковича у володіннях Острозького на Волині й Київщині і заступництво князя Костянтина перед королем підтверджують припущення В. Сенютовича-Бережного. Спрямовуючи енергію Остафія Дашковича у потрібне русло і в той же час віддаляючи його від московського кордону, Сигізмунд І призначає Остафія старостою до Канева. Це сталося не пізніше 1510 р., бо під цим роком він фігурує у листуванні Сигізмунда І з Менглі-Гіреєм вже як канівський намісник.

Ситуація, що склалася на південному кордоні Великого князівства Литовського у XVI ст., як уже зазначалося, була дуже складною. Безперервні напади татарсько-турецьких військ, що відбувались іноді й кілька разів на рік, фактично перетворили кордон на лінію фронту. Найпівденнішою лінією укріплень литовсько-руської держави в той час були уфортифіковані міста Брацлав, Вінниця, Канів і Черкаси, біля стін яких шукало захисту нечисельне населення краю. Два ос-

танні міста були найвіддаленішими на півдні і найближчими до «дикого поля» опорними пунктами. Прикордонне становище Південної Київщини ускладнювало її зв'язок зі столицею і разом з тим покладало на місцеву адміністрацію ширші й відповідальніші обов'язки, ніж в інших частинах країни. Старости, зокрема, мусили дбати не тільки про оборону країни, а й виконувати судові й поліцейські функції, причому серед населення, що звикло покладатися тільки на себе, отже, готове було чинити опір усім нововведенням, що послабляли його права. Крім того, прикордонні старости виконували також дипломатичні функції: приймали і супроводжували як свої, так і ординські посольства, в ролі послів здійснювали поїздки у надволзькі степи до Орди і в Крим, збирали і передавали у вищі інстанції інформацію про політичні події у східних країнах тощо. Остафій Дашкович як ніхто інший відповідав вимогам, що ставилися до тих, хто обіймав посаду прикордонного намісника. До того ж, Остафій походив з Південної Київщини і, отже, добре знав її місцевість і тутешнє, етнічно розмаїте населення, в якому переважали український і татарський компоненти. А Дашкович якраз добре знав мову і звичаї татар. Про діяльність Дашковича на посаді канівського старости відомо мало. Можливо, тому, що Канів знаходився між Києвом і Черкасами. Саме на адміністрацію цих міст покладалася уся вага військової й дипломатичної діяльності Великого князівства Литовського з Кримом і ордами Поволжжя, тоді як Каневу залишалася роль допоміжного пункту у сполученні Київ-Черкаси. Окрім того, Дашкович тільки-но зняв з себе королівську опалу і йому, судячи з усього, ще не довіряли настільки, щоб доручати самостійні завдання. Однак невдовзі Остафію Дашковичу вдалося переконати Сигізмунда I у своїй лояльності, бо 1514 р. канівського старосту призначають ще й черкаським старостою, внаслідок чого в його руках зосередилися одразу два важливі уряди. Цікаво, що

попередника Остафія у Черкасах, Андрія Якубовича Немировича, було призначено київським воєводою, якому і мав підпорядковуватися староста канівський і черкаський. Роблячи такі кадрові пересування, Сигізмунд І, мабуть, намагався розв'язати одразу дві проблеми: забезпечити ефективне управління Київським воєводством, використовуючи для цього дружні відносини між Немировичем і Дашковичем, і перетворити Черкащину та Канівщину на міцний вузол оборони шляхом об'єднання ресурсів цих найвіддаленіших староств в одних руках. Об'єднанням під владою О. Дашковича кількох посад Сигізмунд І продовжував власну адміністративну політику на Україні, розпочату ним ще в першій декаді XVI ст., коли король поступово передав до рук князя Костянтина Івановича Острозького, патрона Остафія Дашковича, посади луцького, брацлавського, вінницького старости і маршальство Волинської землі, що перетворило цього українського князя на фактичного володаря Волині та Східного Поділля й зміцнило оборону цих земель.

Перш ніж продовжити вивчення воєнної і політичної діяльності О.Дашковича, розглянемо його як адміністратора. Основним джерелом для цього є грамота Сигізмунда І Василю Тишкевичу, наступникові Остафія на посаді черкаського старости. В грамоті викладені скарги черкаських міщан на ті "новини", що були введені під час правління О. Дашковича. Цей документ засвідчує, що він фактично взяв під свій контроль все внутрішнє життя міста й обклав прибутки міщан численними податками, урізав чи взагалі скасував міські пільги, навіть ті, що стосувалися транзитної торгівлі й продажу воєнних трофеїв та полонених. Дашкович підпорядкував своїй владі як частину общинників, так і нових переселенців, взяв під контроль в межах ввірених йому територій пересування козаків. В українській історіографії нововведення Остафія Дашковича оцінені суперечливо. Напри-

клад, М. Володимирський-Буданов і А. Яковлів поставилися до них негативно. За словами останнього, "Дашкевичъ успелъ нанести городской общине смертельный ударъ. Общность интересовъ, общинное пользование городскими имуществами и совместное выполнение государственныхъ податей и повинностей, установленныхъ стариннымъ обычаемъ, словом все, на чемъ до того времени держалась городская общинная жизнь, было уничтожено или изменено въ интересахъ местной власти». Водночас такі вчені, як М. Грушевський і В. Сенютович-Бережний, не заперечуючи негативних наслідків внутрішньої політики Дашковича, стверджували, що цей староста, не маючи достатньої підтримки з боку центральної влади, часто був просто змушений брати кошти з місцевого населення на утримання чисельного військового загону, ремонт укріплень та інші воєнні потреби. Як на нашу думку, ці вчені мали рацію, бо вся героїчна доба правління Дашковича: його успішні військові походи, отримання широкої, і часто секретної, інформації з Криму, а також політичні зносини з кримсько-татарськими сановниками - були можливі тільки завдяки централізованому управлінню і максимальному використанню людських й матеріальних ресурсів довірених йому територій.

Невдовзі після свого призначення старостою до Черкас Остафію Дашковичу довелося брати участь у великій військовій акції, причому разом з кримськими татарами, які саме тоді виступили у похід як союзники Великого князівства Литовського у його тривалій воєнній конфронтації з Московською державою. Взимку 1514-1515 рр. війська Київської землі на чолі з Андрієм Немировичем і Остафієм Дашковичем та чамбули Перекопської орди, очолювані ханським сином і калгою Махмед-Гіреєм, вирушили на Новгород-Сіверський. Метою походу було повернення до складу Литовсько-Руської держави всієї Сіверщини. Але

ця воєнна операція навіть при добрій організації та сприятливих стратегічних умовах закінчилася невдало. Всі карти сплутали кримські союзники, що почали грабувати місцеве населення. Сіверські міста, побоюючись степовиків, зачинили ворота і приготувалися до опору, що змусило військо Немировича і Дашковича відступити.

Володимирський-Буданов, не посилаючись на джерело, зазначав, що Остафій Дашкович 1516 р. брав також участь у поході Предслава Ланцкоронського під Білгород-Дністровський.Мацей Стрийковський у своїй хроніці доволі докладно перерахував місцевості, звідки походили учасники цієї акції ("...рицерство Руське (мається на увазі Галичина – *Б. Ч.*), Волинське і Подільське з Козаками..."). Ймовірно, останніми й міг командувати О. Дашкович, оскільки саме регіон Середньої Наддніпрянщини на початку XVI ст. був осередком чисельно і організаційно зростаючого українського козацтва. На початку листопада того ж року черкаський староста і київський воєвода повідомили Сигізмунда I про смерть в Криму великого литовського посла Станіслава Скіндера. Отримавши вчасно цю інформацію, дипломатична служба Литовсько-Руської держави оперативно направила до ханства Івана Горностая з повноваженнями великого посла.

Взимку 1517 р. Остафій став активним учасником дипломатичних переговорів між Великим князівством Литовським і Кримським ханством, метою яких було зміцнення нещодавно поновленого між ними воєнно-політичного союзу. Для цього хан Махмед-Гірей обіцяв Сигізмунду I послати до Великого князівства Литовського заручником свого сина Газі-Гірея. З кримської сторони переговори вів ханський син і калга Богатир-Гірей. На початковому етапі у переговорах з литовської сторони брали участь новий посол в Криму Іван Горностай і Остафій Дашкович, а потім литовсько-руську делегацію очолив один з найвпливовіших

і могутніших магнатів Великого князівства Литовського, член уряду цієї країни Ольбрахт Гаштовт. На Дашковича було покладено обов'язок захисту посольства й забезпечення миру і порядку на кордоні з Кримом. Його завдання ускладнювалося тим, що вся Перекопська орда через несприятливі погодні умови на Кримському півострові (глибокий сніг не давав можливості випасати худобу) відкочувала в межі південної Наддніпрянщини і знаходилася на той час неподалік від Черкас і Канева. Користуючись цією обставиною, калга Богатир-Гірей під час переговорів на чолі величезної свити приїздив до Черкас, де переговори і було завершено. О. Дашкович належним чином впорався зі своїм завданням. У будь-якому разі, джерела, доволі докладно викладаючи хід литовсько-кримських переговорів, не сповіщають про жодні зачіпки з обох сторін. Зрозуміло, що вправність О. Дашковича неабияк підвищила його авторитет в очах короля і хана.

Всупереч союзницьким відносинам, Кримське ханство відновило влітку 1518 р. широкомасштабні воєнні дії проти Великого князівства Литовського, Польщі та їх союзника Молдавії, але зустріло організований опір. Спершу у серпні молдавська армія разом з польськими жовнірами, що були зосереджені в Україні, розгромила значний татарський корпус. А потім, у жовтні того ж року, під час походу на Волинь кримське військо зазнало поразки від загонів Костянтина Острозького і Остафія Дашковича. Причому черкаський староста, за повідомленням Мартіна Бельского, самостійно розгромив досить чисельний підрозділ нападників, знищивши до 300 ворожих вояків. Московський посол в Криму Остафій Андреєв повідомив тоді свій уряд, що «Богатирь царевичь былъ государь, въ Черкасъхъ, и Черкасы его, государь, побили: сказываютъ, государь, толко людей вышла изъ Черкасъ, а два жеребья людей побили». Цього разу Дашкович не обмежився обороною і у червні 1519 р. ви-

слав на кримців козаків. Як скаржився Сигізмунду I хан, "...поднепрьские ваши (підкреслення наше – *Б. Ч.*) прышодши влусы и городы наши пограмили, многих людей наших побили, кони и овцы стада много лихоты вчинили...". В іншому листі Махмед-Гірей уточнює, що це були саме "козаки...черкаскии". Правда, ім'я Дашковича тут зовсім не згадується. Але, як на нашу думку, тут не могло обійтися без черкаського старости. На це вказують такі факти. По-перше, це постійне перебування козацтва у Черкасах і Каневі у роки правління О. Дашковича, що чітко засвідчується як у зовнішньому, так і у внутрішньому листуванні Литовсько-Руської держави, а також у вже згадуваній скарзі черкашан. По-друге, у тій же скарзі наголошено, що Дашкович, як черкаський і канівський староста, поставив пересування козаків у підпорядкованій йому місцевості під жорсткий контроль. Там же зазначається, що Остафій мав непоганий прибуток від трофеїв, що їх здобували козаки і міщани на степовиках. І по-третє, широкомасштабність воєнної акції козаків і вдало обрані час та мета походу – Пониззя Дніпра, вказують на ретельну підготовку у певному пункті під загальним керівництвом людини, добре обізнаної з політичною обстановкою, яка мала великий авторитет і владу серед прикордонного населення. Остафій Дашкович як ніхто інший підходив на цю роль. До того ж і сам хан прямо вказував, звідки прийшли нападники – Черкаси. Цей похід українських козаків був тим доречніший, що якраз у той час Махмед-Гірей пропонував московському урядові спільний наступ на Черкаси і Київ з метою захоплення цих міст. І хоча О. Дашковичу не вдалося відвернути наступ кримців, головний удар у липні-серпні 1519 р. вони завдали все ж не по Київщині, а по Волині й Галичині.

Наступного року політична ситуація у південному регіоні Центрально-Східної Європи кардинально змінилася. Ряд внутрішніх і зовнішніх факторів змусили Махмед-

Гірея примиритися з Великим князівством Литовським і вступити у конфронтацію з Московською державою. Хан готував великий воєнний похід на Москву. В цьому наступі мали взяти участь також війська Великого князівства Литовського. Махмед-Гірей у листуванні з Сигізмундом І і Панами-Ради Великого князівства Литовського вимагав, щоб приданий йому на допомогу литовсько-руський експедиційний корпус очолив Остафій Дашкович. Фактично, це було офіційним визнанням з боку хана його попередніх політичних і воєнних здібностей та заслуг. Крім того, як на нашу думку, вимога могла мати й інший сенс. Ймовірно, правитель Криму побоювався, що, поки основні сили Орди будуть воювати на теренах Московської держави, Дашкович зможе повторити свій похід 1519 р., тобто завдати удару з тилу – по кримських улусах в гирлі Дніпра, а то й по самому Кримському півострову.

Похід Махмед-Гірея на Велике Князівство Московське у 1521 р. був однією з найвдаліших військових операцій Кримського ханства. Татарські загони дійшли трохи не до самої Москви і повернулися до Криму з великим полоном. Участь же Дашковича в цьому поході мала здебільшого демонстративний характер, мовляв, хан діє у союзі з Великим князівством Литовським. Крім того, старостинські воїни могли бути використані як вогнева підтримка татарської кінноти, оскільки, як свідчать писемні джерела і повідомлення сучасників, українські воїни мали на озброєнні вогнепальну зброю, в тому числі малокаліберні гармати і гаківниці. Остафій Дашкович, за даними С. Герберштейна, навіть спробував хитрістю захопити місто Рязань, але в останній момент його мешканці зчинили тривогу й цим врятували себе. Черкаський староста цим походом остаточно зарекомендував себе як досвідчений фахівець у татарських справах. Від литовсько-руського уряду він отримав у нагороду "пятъдесят копъ (грошей – *Б. Ч.*), оксамитъ гладкий, постав лучский, два поставы

кольтрышских...". Значно важливішу роль відіграв О. Дашкович як добрий знавець специфічних умов прикордоння у справі організаційного оформлення українського козацтва та набуття ним військового досвіду.

Ще А. Каманін у своїй праці "До питання про козацтво до Богдана Хмельницького" зазначав, що у 1522 р. Остафій Дашкович на Городенському сеймі запропонував королю козацьку реформу. Ймовірно, саме її суть Сигізмунд I виклав Панам-Ради Великого князівства Литовського у 1524 р. – того року, за наказом короля, на тимчасову державну службу було найнято невеликий козацький загін, який на чолі з Семеном Полозовичем – старостою річицьким і Криштофом Кмітичем – старостою чорнобильським, здійснив похід на пониззя Дніпра. Там козаки тиждень блокували переправи, не даючи можливості сорокатисячній кримсько-татарській армії форсувати Дніпро. Сигізмунд I був так задоволений діями козацтва, що наказав Панам-Ради Великого князівства Литовського набрати кілька тисяч козаків на постійну державну службу. В тому ж таки 1522 р. Дашковичу разом з іншим шляхтичем з Київщини Онікеєм Горностаєм уряд Великого князівства Литовського доручив очолити велике посольство в Криму, причому Остафій Дашкович відповідав за перевезення й охорону значної суми "упоминків", що їх кожен рік Велике князівство Литовське і Королівство Польське сплачували кримському хану. Перебуваючи на півострові, Дашкович розгорнув жваву діяльність щодо збору і пересилки до короля інформації про політичну ситуацію у Північному Причорномор'ї. Він повідомляв про все важливе, що відбувалось серед кримчаків і османів і мало значення для державних інтересів Великого князівства Литовського, зокрема, про переговори й дії місцевих ворожих політичних угруповань та агресивні наміри хана відносно українських земель. Ця діяльність черкаського старости була можливою тільки завдяки існуванню добре налагодженої агентурної мережі серед кримського

нобілітету, яку, ймовірно, О. Дашкович почав зміцнювати й розширювати ще 1517 р.під час переговорів біля Черкас, коли йому довелось доволі інтенсивно спілкуватися з кримсько-татарськими феодалами. Окрім резидентської роботи, Дашкович виконував ще роль посередника у листуванні Махмед-Гірея і Сигізмунда І. Годі й казати, що на цю роль могла бути призначена тільки людина, що користувалася повагою і довірою обох монархів.

Перебуваючи у Криму, черкаський староста був не тільки послом і резидентом. Казимир Пуласький припускав, що у той час хан використовував Дашковича як заручника. Важко не погодитися з думкою польського вченого, особливо якщо звернути увагу на такий факт: восени 1522 р. Махмед-Гірей відпустив Онікея Горностая з Криму, а Остафія затримав. В цей час хан якраз готувався до великого і далекого походу на Астрахань і, зрозуміло, намагався забезпечити свої тили. Для цього він і використав перевірений у 1521 р. політичний засіб – тримати черкаського старосту під час походу при собі або, принаймні, у Криму. Події наступного року підтвердили, що побоювання, які мав хан щодо Дашковича, не були марними.

На початку 1523 р. Махмед-Гірей здійснив похід збройних сил Кримського ханства на нижню Волгу з метою підкорення Астраханського ханства й навколишніх орд. У разі успіху під владою Гіреїв зосередилися б усі татарські ханства й орди у Східній Європі, що зробило б Кримське ханство однією з наймогутніших держав цього регіону. Проте загибель хана і його найближчого оточення від рук ногайців у лютому 1523 р. звели ці плани нанівець. Ногайсько-заволзькі орди, завдавши під стінами Астрахані нищівної поразки кримському війську, не гаячи часу вторглися на територію Кримського ханства, розорюючи і знищуючи тамтешнє населення, і лише наприкінці березня відкочували за Волгу.

Остафій Дашкович, який під час астраханської експедиції Махмед-Гірея залишався в Криму, довідавшись про загибель хана і поразку кримського війська, скористався панікою і безладдям у країні й повернувся до Черкас. Анавесні 1523 р. він здійснив похід на кримську фортецю Іслам-Кермен (Іслам-Городок) у пониззі Дніпра. Момент для нападу було обрано вдало, коли вся наявна у Криму армія була зосереджена біля Перекопської фортеці. Війська, керовані черкаським старостою, так стрімко підійшли до Іслам-Кермену, що його мешканці і залога навіть не чинили опору, а, кинувши напризволяще укріплення й гармати, намагалися сховатися у дніпровських плавнях, однак потрапили у полон. Після захоплення кримської фортеці частина українських воїнів на човнах вийшла в Чорне море, де взяла на абордаж два кримських судна з товарами і 4-ма тисячами золотих монет на борту. Загальні ж збитки від цієї операції Дашковича кримський уряд оцінив у 9 тисяч золотих і 90 тисяч турецьких аспр. Зруйнувавши укріплення, козаки Дашковича відступили до Черкас і Канева, забравши з собою весь полон, в тому числі й захоплені гармати. Військова майстерність, що проявилася під час походу на Іслам-Кермен: швидка і потаємна підготовка, використання фактору раптовості і вдало обраний час - яскраво продемонструвала видатні здібності Дашковича-полководця.

Похід на Іслам-Кермен виходив за рамки звичайного козацького набігу. Ця воєнна операція була складовою частиною всієї татарської політики Великого князівства Литовського. Здійснюючи, попри мирні угоди, агресивну політику спустошення південних земель цієї держави, правитель Криму хан Менглі-Гірей ще у 1504-1506 рр. побудував на Таванському перевозі Іслам-Кермен. Ця фортеця не тільки контролювала стратегічно важливу переправу на нижньому Дніпрі, а й, головне, слугувала базою для збору

кримських військ перед походом на Україну. Іслам-Кермен був постійною загрозою для литовсько-руської держави. Практично Іслам-Кермен закріплював за Кримським ханством все південне Подніпров'я, яке належало Великому князівству Литовському ще з часів Ольгердових походів 60-х рр. XIV ст. Своїм походом Дашковичу хоча і не вдалося повернути до складу Великого князівства Литовського пониззя Дніпра, але послаблення влади Криму в цьому регіоні він домігся. Наслідки цього не примусили себе довго чекати. Вже у вересні 1524 р., коли 40-тисячне кримське військо поверталося з походу на Галичину, саме на Таванському перевозі його атакувала флотилія українських козаків, очолювана Семеном Полозовичем і Криштофом Кмітичем. Одночасно уряд Великого князівства Литовського розпочав переговори з керівниками Заволзької і Ногайської орд. Обговорювалось питання про повернення екс-хана Великої Орди Ших-Ахмата, який з початку XVI ст. утримувався як почесний полонений у Литовсько-Руській державі. В цих переговорах активну участь брав і Остафій Дашкович. На нього покладалось завдання забезпечити безпечне пересування послів. Крім того, місцеве ополчення під його керівництвом складало частину військ, що доставили Ших-Ахмата через Київ і Черкаси на Тавань, де й передали цього хана до рук заволзців і ногайців восени 1527 р.

Наприкінці 1524 р. у Кримському ханстві розпочалася кривава міжусобна боротьба за владу між турецьким ставлеником ханом Саадет-Гіреєм і його племінником, сином загиблого Махмед-Гірея Іслам-Гіреєм. Під час цієї боротьби Іслам-Гірей спробував заручитися підтримкою Сигізмунда I. У серпні 1525 р. він підійшов до Дніпра в районі Тавані, звідки й вислав гінців до Великого князівства Литовського. Литовсько-руський уряд дав стриману відповідь, обіцяючи у випадку поразки надати притулок Іслам-Гірею

на своїй території. Хоча призвіще Дашковича і не фігурує в цих переговорах, але, безумовно, саме він приймав татарських гінців і давав королю і Панам-Ради вичерпну інформацію про кримські справи. На це вказує не тільки специфіка Черкас, найпівденнішого опорного пункту Великого князівства Литовського, через який проходили всі дипломатичні зносини з татарським світом, а й подальші події. Так, зокрема, 1526 р., після примирення з Саадет-Гіреєм, Іслам-Гірей прислав до Черкас свого посла. У листі до О. Дашковича Іслам-Гірей зазначив, що продовжує залишатися другом і союзником Великого князівства Литовського, і просив черкаського старосту особисто супроводити його посла до двору Сигізмунда І. О. Дашкович відправив посла назад з власним "отказом" і своїм листом повідомив короля про це, додавши, що хан Саадет-Гірей, користуючись примиренням, готується "под тыи замки наши пойти воевати...". Ця інформація була особливо цінною на тлі офіційних переговорів, що саме у той час мали місце між Кримом і Великим князівством Литовським. На цих переговорах кримський хан та його оточення демонстрували свої мирні наміри й обіцяли Сигізмунду І традиційний союз проти Московської держави. Король належним чином оцінив інформацію черкаського старости і наказав підскарб'єму Великого князівства Литовського "послати там к обороне тих замков наших (маються на увазі Черкаси і Канев – *Б. Ч.*) а пятьдесят каменей салетры, а десять каменей серы, а тебе (Дашковичу – *Б. Ч.*) еси но казали послати на вспоможение неколко десят коп грошей и неколко поставов сукна". Крім того, Сигізмунд І відправив до Черкас загін якогось "Михайла казака". Можливо,тут йшлося про один з перших козацьких загонів на державній службі. Тоді ж по всій Україні почали мобілізацію і підготовку до оборони південного краю. Чекати ворога довелося недовго, бо вже на початку 1527 р.

34-тисячне кримське військо атакувало Поділля й Галичину. Не зустрівши там організованого опору, воно намагалося через територію Великого князівства Литовського повернутися до Криму. 5 лютого 1527 р. 35-тисячне українське ополчення на чолі з князем Костянтином Острозьким оточило і знищило більшість ворожого війська. Битва відбулась на р. Ольшанці неподалік від Черкас. Остафій Дашкович особисто брав участь у цій битві і вдало переслідував нападників після завданої їм поразки. Біля Черкас він разом з князем Юрієм Слуцьким наздогнав і знищив великий татарський загін. Ольшаницька битва продемонструвала високі бойові якості українських воїнів і талант полководця Костянтина Острозького. Остафій Дашкович теж доклав чимало зусиль до цієї перемоги. Саме він попередив литовсько-руський уряд про агресивні наміри хана Саадет-Гірея, що дало змогу підготувати відсіч. Місце битви теж, як на нашу думку, було не випадково обрано біля Черкас. Ймовірно, що Острозький керувався порадами черкаського старости, який, зрозуміло, добре знав природні особливості тутешньої місцевості. Та й у самій битві, як вже зазначалось, Остафій Дашкович зіграв не останню роль.

1528 р. розпочався черговий етап громадянської війни у Кримському ханстві, в якій один одному протистояли політичні прибічники Саадет-Гірея та Іслам-Гірея. В ході кривавих боїв хан змусив непокірного племінника відступити за кордон держави. Іслам-Гірей, рятуючи залишки свого війська, у жовтні 1528 р. наблизився до Черкас і через Остафія Дашковича знову просив у Сигізмунда I притулку й захисту. Король, отримавши від черкаського старости повідомлення про ці події, надіслав йому листа з інструкцією, в якій дав загальні вказівки щодо того, як слід ставитися до Іслам-Гірея і його прибічників. В основному ж Сигізмунд I повністю покладався на досвід і знання О. Дашко-

вича у цій сфері. У листі король висловлює також задоволення діями свого намісника у Черкасах, пишучи: "за то тобъ дякуемъ, ижъ ты въ нашыхъ делехъ господарськихъ пилность и чуйность маешъ и о посполитое доброе земское стоишъ, штожъ, дали-богъ, хочемъ тобъ памятовати ласкою нашою и жалованьемъ, яко слузъ нашему доброму". Тут же Сигізмунд І застерігає, аби Дашкович перед тим, як їхати до Іслам-Гірея, обов'язково взяв "отъ него до себе которыхъ людей добрыхъ въ заставу (такъ какъ бы еси могъ безпеченъ къ нему пріъхати и зася отъехати)...". О. Дашкович енергійно почав влаштовувати кримчаків, виділивши їм місце для кочів'я так, щоб вони не шкодили краю, а навпаки, прикривали його від Криму. Крім того, він забезпечив їх їжею та одягом на майбутню зиму. Черкаський староста належним чином упорався з труднощами, що йому випали. Іслам-Гірей пізніше з подякою згадував той прийом, який влаштувало йому Велике князівство Литовське у важку годину випробувань. Навесні 1529 р. до Черкас прибув "немалий почот людей з гакавницами и з ручницами из иншими бронями" на чолі з королівським дворянином Михайлом Григоровичем. Об'єднавшись із загонами О. Дашковича, військо на човнах спустилося у пониззя Дніпра, де з'єдналося з ордою Іслам-Гірея. Наступ українсько-татарського війська змусив хана Саадет-Гірея шукати миру з племінником і дати йому у володіння Очаків, куди Іслам-Гірей й прибув у супроводі союзників.

На початок 1532 р. припадає останній етап збройної боротьби між Саадет-Гіреєм і Іслам-Гіреєм. Хану за допомогою турецького війська, небезпечного своєю вогнепальною зброєю, вдалося знову завдати поразки своєму конкурентові. Іслам-Гірей, як і раніше, відступив до Черкас, шукаючи під їх стінами захисту. На цей раз події розвивалися

за іншим сценарієм. Кримський хан вирішив не втрачати ініціативи і в березні того ж року на чолі всіх вірних йому військ і за підтримки 1500 османських воїнів рушив на Черкаси й взяв місто в облогу. Його оборону очолив особисто О. Дашкович. Ситуація погіршувалася тим, що турецько-татарські війська мали досить потужну артилерію – до 50 гармат. Хан намагався будь-що захопити місто, але черкасці мужньо відбили всі приступи неприятеля. Через деякий час по Дніпру на човнах на допомогу обложеним прибув київський полк, і це змусило хана відступити й просити миру. Цікаві подробиці наводить Мартін Бельський, сповіщаючи у своїй хроніці, що Саадет-Гірей запросив Дашковича приїхати до себе в ставку, що останній і зробив, залишивши у Черкасах кількох знатних заручників-кримчан. Зустрівшись, кримський хан і черкаський намісник відобідали й нібито побраталися, так що, за словами польського хроніста, Остафій Дашкович хана "з неприятеля приятеля кролові Зігмунтові пану своєму учинив". Так чи інакше, але з документів відомо достеменно, що Саадет-Гірей попросив О. Дашковича супроводити до короля кримських послів – князя Токамака і Салтан-Кула. Причому, як інформував Сигізмунд I Панів-Ради Великого князівства Литовського, "иж онъ (хан – *Б. Ч.*) у больших речах своих дал поручене старосте нашему Черкаскому пану Остафию нам от себе мовити...".

Відступаючи від Черкас, хан взяв заручником у Дашковича одного з його служебників. Це ще раз засвідчило, наскільки грізною і поважною фігурою в очах Саадет-Гірея був черкаський староста. Невдала облога Черкас призвела до великих політичних колізій у ханстві. Саадет-Гірей остаточно втратив авторитет у країні й змушений був поступитися владою Іслам-Гірею.

Події у Криму не могли не цікавити уряд Великого князівства Литовського, бо від цього залежав його зовнішньо-політичний курс. Зрозуміло, що в цій ситуації головним обов'язком Дашковича було отримання своєчасної і якомога повнішої інформації про неспокійного південного сусіда. У червні-липні 1532 р. черкаський староста повідомив Сигізмунда I про те, що Іслам-Гірей за згодою османського посла в Криму Айдарбека оволодів Очаковим і Перекопом, а Саадет-Гірей перебуває у Кіркері. О. Дашкович попередив уряд про спроби турків примирити ворогуючих Гіреїв. Крім того, він докладно інформував про загальну політичну ситуацію в Криму, в тому числі й про перебування там Сафа-Гірея, екс-хана Казанського ханства. Повідомлення О. Дашковича були тим цінніші для литовсько-руського уряду, що давали можливість правильно зорієнтуватися у тій складній міжнародній обстановці, в якій опинилося Велике князівство Литовське на початку 30-х рр. XVI ст. Адже знову визрівав воєнний конфлікт з Московською державою, і треба було якнайшвидше визначитися зі своєю позицією щодо Кримського і Казанського ханств. На початку літа 1532 р. до Криму було відправлено два окремих посольства: одне – до Саадет-Гірея, а друге – до Іслам-Гірея з невеликими, так званими "ровними", упоминками. Поки посли дісталися південних кордонів Великого князівства Литовського, Саадет-Гірей залишив Крим, а Іслам-Гірей став повноправним правителем всього Кримського ханства. О. Дашкович вчасно повідомив про це уряд, й дипломатична служба Великого князівства Литовського оперативно внесла зміни у свої плани – в Кримське ханство було відправлено лише одне посольство.

Дещо раніше, влітку того ж року, "черкаські козаки" розбили караван кафінських купців. Це викликало гнівну реакцію з боку Саадет-Гірея, що був тоді ще ханом в Криму,

а також Іслам-Гірея. Черкаський староста, довідавшись від власних агентів в Орді про можливість татарського нападу, повідомив уряд. Пани-Ради оголосили збір війська і вжили заходів щодо організації відсічі ворожому наступу, в результаті чого кримці відмовилися від агресії.

1532 р. дійсно став роком тріумфу Остафія Дашковича. Він отримав від казни великі нагороди грошима і тканинами на загальну суму 650 кіп грошей. Крім того, його було призначено, окрім Черкас і Канева, ще й державцем Чечерська і Пропойська, волосних центрів у верхів'ї Дніпра. Не були забуті його служебники та мешканці Черкас і Канева. Вони теж отримали досить значні виплати грошима і тканинами. У 1533 р. Остафія Дашковича, прибулого на Петриківський сейм, зустріли, як героя. Він привіз з собою турецькі гарматні кулі, якими обстрілювалися Черкаси, і, за словами М. Бельського, "біскупи і пани всі дякували" йому. На тому ж таки сеймі черкаський староста виголосив промову, якою стверджував необхідність заселення дніпровських островів для перешкоджання татарсько-турецьким нападам на Україну. Основні тези цієї промови співпадали з тими, що Дашкович у 1522 р. виголосив королю на Городненському сеймі і які сам Сигізмунд І у 1524 р. повторив Панам-Ради Великого князівства Литовського. Але, як і тоді, попри загальне схвалення, ці плани залишилися на папері, хоча козацький фактор з кожним роком відігравав дедалі помітнішу роль у відносинах Великого князівства Литовського, Криму і Туреччини.

1533 р. новий кримський хан Сахіб-Гірей, відправляючи армію в "колькодесять тысячъ" у похід на Велике князівство Московське, просив у Сигізмунда охоронний лист для її вільного проходу повз Черкаси і Канів. Причому хан вимагав,щоб до місцевого старости,а ним тоді був О. Дашкович, було надіслано листа з наказом утримати ук-

раїнських козаків від нападу на кримське військо, бо, як писав хан, "приходятъ казаки в.м. (короля – *Б. Ч.*) Черкаскіе и Каневскіе, и становятся подъ улусы нашими на Дньпре, и шкоды чинять нашимъ людямъ". Але передбачливі домагання Сахіб-Гірея виявилися марними, і на зворотньому шляху до Криму окремі татарські загони були-таки атаковані козаками. Причому хан прямо вказував, що головним винуватцем і організатором цих нападів він вважає О. Дашковича. На його думку, черкаський староста не тільки насилав місцевих козаків, а й попередив путивльських козаків, тоді підданих Московської держави, про підхід кримчаків.

На початку вересня 1533 р. хан Сахіб-Гірей з військом переправився через Дніпро і зупинився "отъ замку нашого Черкасъ у тринадцяти миляхъ", готовий до вторгнення в землі Великого князівства Литовського. О. Дашкович поінформував про це уряд, а тому військо для відсічі можливого нападу було зібрано своєчасно. У червні 1534 р. черкаський староста подав королю докладну інформацію про громадянську війну у Криму, розпочату прибічниками Іслам-Гірея і Сахіб-Гірея. У березні 1535 р. Остафій Дашкович здійснив свій останній воєнний похід. Зібравши, за словами Бельського, 3 000 козаків (!), він "довго і широко... московські землі воював". Того ж таки року, судячи з усього, Остафій пішов з життя, бо вже 26 лютого 1536 р. його сестра Милохна отримала від короля привілей на заповітні маєтності свого брата. Сам О. Дашкович, не маючи прямих нащадків і будучи "чоловіком рицарським", ще за життя практикував багаті надання православним монастирям. Смерть Остафія Дашковича негативно позначилася на політичній ситуації у південному краї. Його наступники не мали його здібностей правителя і полководця, людини, що, як влучно зазначив М. Грушевський, "держала залізною рукою місцеве міщанство і всякий иньший люд...".

МИХАЙЛО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

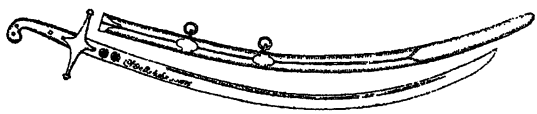

Набір козацького полку на державну службу у 1578 р., або так звана козацька реформа Стефана Баторія, уже неодноразово і докладно розглядалися в українській історіографії. Опускаючи цю проблему в цілому, як предмет окремого розгляду, хотілося б звернути увагу на один сюжет, який ще ніколи не привертав увагу дослідників. Він стосується призначення Михайла Вишневецького, на той час старости черкаського і канівського, офіційним зверхником козацтва.

Тоді як особа його заступника, козацького поручника Яна Оришовського, добре знана, біографія Михайла Вишневецького залишається в українській історіографії маловідомою і ніколи не залучалася до контексту історії козацтва. В науковій літературі існує думка, що Стефан Баторій поставив козаків під контроль найближчого до козацького Низу старости для того, щоб таким чином звузити межі їхнього імунітету. Принципово не заперечуючи можливості існування і цього мотиву, все ж маємо підстави вважати, що не він був визначальним, а лише співпав з іншими обставинами. Пояснення призначення Михайла Вишневецького старшим над козаками слід шукати насамперед в його біографії і реальних обставинах життя прикордоння.

Найдокладніші відомості про життя Михайла Вишневецького знаходяться в літературному творі невідомого автора "Епіцедіон альбо вірш жалобний" на смерть князя. Автор поеми був військовим слугою і багаторічним соратником останнього.

Твір складено у 1584 р. відразу після смерті Вишневецького, і він має яскраво виражений характер спогадів сучасника. Князь помер у віці 55 р., з чого можна встановити, що він народився у 1529 р. Очевидно, що з молодих років його приваблювала військова справа, а бойовий вишкіл він

міг проходити під рукою у двоюрідного брата – знаменитого Дмитра Вишневецького.

Перше хрещення Михайла Вишневецького як командира відбулось десь у 1554 р. Автор панегірику розповідає, що князь підстеріг татарський загін біля Кильдешевої могили на річці Хорол і розбив його, захопивши полонених.

Через деякий час Михайло Вишневецький разом з іншими українськими князями – Остафієм Ружинським і Романом Сангушком ходили на нижнє Придністров'я. Недалеко від Білгорода вони мали переможний бій з турками, але потім зазнали поразки від татар, які наспіли на допомогу туркам, і відступили. Соратники Михайла Вишневецького згодом проявили себе кожен по-своєму. Ружинський, який керував цією виправою, продовжував життя козакуючого магната і тому закарбувався в козацькій традиції як один з перших козацьких гетьманів. А Роман Сангушко зробив блискучу державну кар'єру.

У 1557 р. Михайло Вишневецький опиняється уже на зовсім іншому театрі воєнних дій – в Прибалтиці. Там він відзначився чисто козацькими діями: "розпускав" свої загони по ворожій території, ловив язиків і особисто віддавав їх королю. Заслуги молодого і вмілого воїна не були забуті, і у 1559 р. король надає йому уряд канівського і черкаського старости. Тепер Михайло Вишневецький особисто мав відповідати за значну частину українського прикордоння. В міру своїх можливостей князь понад двадцять років захищав українські землі від агресивного сусіда. Не залишився Михайло Вишневецький осторонь і від безкінечних війн з Москвою. Навесні 1563 р. він зібрав чотириста добровольців (в тому числі, ймовірно, і козаків Дмитра Вишневецького), які були готові йти на війну навіть без королівської плати, долучив до себе вісімсот білгородських татар і рушив

на Сіверщину. Там він заглибився аж до Радогощі (нині – Почеп), взяв замок, спалив місто, за звичаями тих часів "поплюндрував" навколишні землі і повернувся додому. Цей похід викликав дипломатичний демарш Москви. Московський посол від імені Івана Грозного повідомив Сигізмунду про похід князя до Новгород-Сіверського, його поразку від московських військ і представив на доказ порушення князем чергового перемир'я коморника Вишневецького Богданка.

Того ж року Михайло Вишневецький мав справу і з татарами. Поблизу Кременчука над Дніпром він відбив ясир у татар, які поверталися з виправи на волость. Це знову було зроблено за допомогою улюбленого прийому – нічного (точніше, передранкового) нападу на татарський кіш. Двадцять захоплених у полон татар князь відправив у подарунок великому князю Сигізмунду. До речі, у цьому місці панегірика автор поскаржився на прохолодне ставлення монарха до князя, зазначаючи, що той міг би і краще винагороджувати Михайла Вишневецького за його подвиги. Наступний, описаний панегіриком бій Вишневецького з татарами відбувся після того, як татари змогли захопити полон під самими Черкасами. Князь кинувся за ними і наздогнав аж над Тясмином на урочищі Чигирин. Січа закінчилася повною перемогою над татарами.

Серед найцікавіших подій воєнної біографії Михайла Вишневецького – відбиття нападу татар на Черкаси. Якось осінньої ночі татарський загін кількістю п'ятсот чоловік зміг непомітно пробратися до міста і навіть вдертися до нього. Але звичні до несподіванок черкащани не розгубились. Коли забили на сполох, всі кинулися до оборони і під керівництвом князя вибили татар з міста. Але що цікаво – за кілька днів ті ж самі татари вирішили спробувати щастя знову. Розрахунок був простий – після попереднього напа-

ду черкащани будуть якийсь час безпечними. Та їхні надії не виправдались. Тепер татар зустріли в полі перед стінами міста і завдали їм великих втрат. Цікава подробиця з військової тактики – татари на конях обстрілювали черкащан з луків, а ті в піхотному строю стріляли з довгих рушниць. Іншого разу, маючи двісті чоловік, Вишневецький розбив триста татар, які спалили Трипілля. Наздогнати їх вдалось аж на урочищі Чорний Ташлик.

Михайло Вишневецький проводив час або в пошуках і вистежуванні неприятеля ("шукав поганців на полях широких, пильно сторожі тримаючи на курганах високих"), або в навчанні ("муштруванні") людей. В боях він не тільки організовував підлеглих, але і подавав їм приклад особистої мужності, першим вступаючи в бій і заохочуючи до рицарських подвигів інших ("Бачачи мисль добру свого гетьмана, один одному серця додавали"). Автор постійно називає Вишневецького гетьманом – у значенні командира окремого загону , що свідчить про поширеність саме такого тлумачення терміну на українському прикордонні в другій половині XVI ст.

У творі постійно підкреслюється благородство князя, його рицарські доблесті. Навіть якщо визнати, що автор панегірика дещо перевищив заслуги свого патрона, то все ж в цілому портрет князя мав бути наближеним до дійсності. Образ рицаря прикордоння відповідає відомим історичним реаліям хоча б тому, що татари майже ніколи не нападали на Придніпров'я великими силами, як вони робили це на Поділлі, Волині і в Галичині. Для них це не мало сенсу – населення тут було рідким, завжди готовим до татарських нападів, і з таких походів при великому ризику був занадто малий зиск. Проти Михайла Вишневецького діяли дрібні ватаги татарських козаків. Ця безкінечна війна без

підтримки центральної влади була важкою і надокучливою. Князь прекрасно розумів, що кардинально вирішити питання може тільки створення системи оборонних укріплень і колонізація прикордоння. Тому, продовжуючи будівельну традицію Дмитра Вишневецького, він осадив Корсунь, який згодом перетворився на один з центрів Придніпров'я.

Поряд із відбиттям безкінечних татарських наїздів Михайло Вишневецький, як черкаський і канівський староста, мав не менш важливе з точки зору державних інтересів завдання – стежити за ордою і попереджувати про можливі походи татар на українські землі. Автор панегірику згадує про це так: "Давав знати Королеві коли (татари – *С. Л.*) в полі лежали, коли з великою армадою мали вторгнутися в Панство". Коли одного разу коронний гетьман Ян Замойський дорікнув князю, що він не повідомляє про всі випадки появи татар на прикордонні, той відповів уїдливою фразою, яку можна вважати класичною: "Не новина і не перший раз татарам і по кілька разів на одному тижні під замком українним бувати... якби при таких тривожках треба було давати знати за кожним разом, певно через віддаленість і небезпечність дороги посланців би не стало".

Втім, стосунки прикордонного старости з татарами були ворожими не завжди. Вище вже згадувалось, що воювати в Московію князь ходив разом з білгородськими татарами. Автор панегірику називає імена багатьох татарських ватажків, що свідчило про добру ознайомленість сторін між собою. Михайло Вишневецький, і приклади цьому ще будуть наведені, постійно вступав у контакти з татарами – вирішував питання охорони послів, передачі упоминок, прикордонних конфліктів.

І, нарешті, ще одним постійним клопотом Вишневецького були місцеві козаки. Посада ставила його в центр стосунків між владою і низовим товариством. Схоже, що князь

умів ладити з козаками, оскільки відкритих конфліктів між ними не зафіксовано. Михайло Вишневецький добре знав козаків і навпаки. За довгі роки власного козакування князь-воїн мав заслужити серед степового рицарства неабиякий авторитет, який освячувався традицією козакування українських князів, роду Вишневецьких і особою Дмитра Вишневецького. Звичайно, князь мав і якийсь зиск від козацьких промислів, але було б дивним, якби за звичаями того часу, він його уникав. З іншого боку, і в урядових колах ніколи не було особливих зауважень щодо діяльності князя, тобто він міг добре маневрувати між різними, навіть протилежними інтересами.

Зрештою, пригадаємо ще один важливий для справи епізод. Коли влітку 1561 р. Дмитро Вишневецький повернувся з Москви на Придніпров'я, то саме Михайло Вишневецький виступав посередником у переговорах між ним і господарем. І саме йому король доручив завербувати козаків князя Дмитра на державну службу для війни проти Москви. Князь і надалі займався вербуванням і організацією козаків. Так, у червні 1562 р. він отримав з державної скарбниці сто кіп литовських грошей для передачі козакам як плату за службу. Тобто Михайло Вишневецький стояв біля витоків політики використання козацтва в інтересах держави. Тому, зваживши всі обставини, можна твердити, що для Стефана Баторія він був ідеальною кандидатурою на роль офіційного зверхника козацтва. Вибір короля був закономірним, на відміну, скажімо, від порівняно випадкового призначення на посаду поручника Яна Оришовського.

Важливо також зупинитись на питанні, чи принижувало призначення Вишневецького юридичний статус козацького загону. Реально, тут ми не маємо справи з прямим підпорядкуванням козаків уряду черкаського і канівського

старости. Згідно традиції, магнати Речі Посполитої часто чисто механічно зосереджували в одних руках по кілька адміністративних, воєнних і почесних посад, що не означало підлеглості одних структур влади іншим. Наприклад, Роман Сангушко одночасно був двірським гетьманом, брацлавським воєводою і житомирським старостою, але в адміністративному відношенні Житомирське староство аж ніяк не підпорядковувалося Брацлавському воєводству. Ян Замойський тримав уряди канцлера, великого коронного гетьмана і численні староства. Недалекий сусід і колега Михайла Вишневецького по прикордонню Станіслав Тульський був одночасно барським старостою, коронним стражником і королівським ротмістром. Таких прикладів можна наводити безліч. Ця участь не оминула і самого Михайла Вишневецького, який наприкінці життя фактично тримав три староства (черкаське, канівське і любецьке) і був брацлавським, а потім київським каштеляном. Як каштелян Михайло Вишневецький став сенатором і формально увійшов до вищої політичної еліти країни. Все це разом дає підстави твердити, що уряд патрона ("справці") козацького полку був цілком самостійним, і тут не йшла мова про його приниження. Інша річ, що козаки тепер не підлягали коронному гетьману. Але схоже на інше – що козацький полк тепер напряму підпорядковувався королю, і Вишневецький наглядав за ним від імені Баторія.

Що ж нам відомо про цю сферу діяльності князя? Практичне керівництво полком реєстровців здійснював Ян Оришовський. В документах того часу Вишневецький завжди згадується як черкаський староста. Водночас, саме через нього Баторій вирішував козацькі справи. Так, у квітні 1579 р. Вишневецькому було віддано наказ вжити заходів щодо недопущення козацьких виправ в Молдавію і конкретніше – арешту претендента на молдавський престол Костянтина Лакусти. Цікаво, що в універсалі до козаків король мусив

нагадувати, що вони повинні підпорядковуватися лише Михайлові Вишневецькому. Незабаром після цього Баторій наказав Вишневецькому готувати козацький полк для війни проти Москви. Князь зібрав козаків до Черкас, але протягом кількох тижнів козакам не привезли грошей, і вони розійшлися на літні промисли на Дніпрі. Утримати їх Вишневецький не зміг. Тобто відразу козацтво поставилося до державної служби дуже прагматично.

Лише пізньої осені Михайло Вишневецький у складі війська київського воєводи Костянтина Острозького вибрався на Сіверщину. Острозький зібрав "своїх надвірних козаків, яких мав досить, і добровольців загальною чисельністю кілька тисяч чоловік". А в Михайла Вишневецького мали бути під рукою і реєстрові козаки. Без гармат і достатньої кількості піхоти Острозький не наважився штурмувати добре укріплений Чернігів. Але загони добровольців розійшлись аж до Стародуба і Почепа, вибираючи велику здобич. Воєнна кампанія 1580 р. проти Москви відбулася без участі Вишневецького, хоча восени полк Оришовського в повному складі здійснив нову виправу на Сіверщину.

У червні 1581 р. Вишневецький був причетний до справи двох татарських царевичів, які потрапили в руки козаків на дніпровській переправі. Він сам їздив на Низ, де забрав царевичів і передав їх до рук королівського дворянина Косса. З цього ж часу відома ще одна справа, до якої був причетний Михайло Вишневецький. Як вже вказувалось, він, як черкаський староста, мав контролювати, щоб козаки не нападали на татар, але нерідко дозволяв собі "свавільства" і не забороняв робити це іншим. Коли після однієї з виправ козаки (невідомо, це були реєстровці, чи ні) пригнали до Черкас татарських коней, Вишневецький викупив для себе одного з них, очевидно, за символічну ціну, і не забороняв продати інших.

Восени 1581 р. М.Вишневецький, тоді вже київський каштелян, знову вибрався в похід на Сіверщину. Він особисто, захопивши з собою королівського дворянина Косса, їздив на Низ, звідки зібрав "все рицарство низове" і також "той почет людей, які за гроші" служили королю. Долучивши до них своїх слуг і всіх охочих, Вишневецький зібрав разом тисячу п'ятсот вісімдесят чотири чоловіки. Цей загін човнами і кіньми піднявся вверх Дніпром до Чечерська. Дорогою до нього приєдналися інші волонтери: річицький і овруцький старости, слуги гомельського старости, київський чашник та пропойський підстароста. Тобто це були урядники майже всіх придніпровських староств. Кожний з них мав власні почти (наприклад, річицький староста Ярош Зиземський – двісті чоловік). Отже, військо Вишневецького зросло ще принаймні на півтисячі чоловік. Судячи з тексту листа Вишневецького, аж тоді до походу приєднався Ян Оришовський, "поручник понизовський".

15 серпня від Чичерська Вишневецький рушив у московські землі і відразу заглибився аж до Трубецька (Трубчевська) на Десні. Замок було взято штурмом і спалено. За словами Вишневецького, було знищено кілька тисяч чоловік противника,правда, неясно, з мирним населенням чи ні, а також взято великий полон разом з воєводою Григорієм Радзиловим. Від Трубецька, по-татарськи розпустивши людей "в загони", князь рушив на захід. Московські воєводи прилеглих замків – Путивля, Новгород-Сіверська, Стародуба, Рильська, Брянська, Почепа і Орла зібрали кількатисячний загін стрільців, дітей боярських і донських козаків отамана Стефана Модиванина (Молдаванина? – *С. Л.*). Вони наздогнали Вишневецького на переправі через річку Судость. Трапилась і зручна нагода для атаки – почти старост переправилися через річку, а козаки залишились ночувати на іншому боці. Московське військо зненацька напало

на шляхту, але та не розгубилася й відбила напад. З-за ріки на допомогу поспішили й козаки. Московіти були розбиті, і, за словами Вишневецького, на полі бою залишилося півтори тисячі московських трупів. Потім військо Вишневецького уже без пригод спокійно повернулося в межі Речі Посполитої до Брагіна. 8 жовтня, звітуючи про свій похід, князь просив Яна Замойського винагородити учасників і окремо зважити на потреби "низового товариства", а також тих козаків, які служать за гроші. Тобто князь чітко ділив козацтво на дві частини. При цьому Вишневецький послав свого слугу Андрія Скажевського з тим же проханням і до короля.

Наступного року між реєстровими козаками і Михайлом Вишневецьким стався конфлікт, який свідчив, що в стосунках між ними існували серйозні проблеми. На перший погляд, це може здатися дивним, але фактом було те,що не тільки козаків обтяжував контроль князя, але і навпаки, реєстрові козаки заважали князю почувати себе повним господарем на Придніпров'ї. Адже Ян Оришовський, як колишній королівський дворянин, міг звертатися до короля в обхід князя. У згаданому епізоді з кіньми інший старшина, Янчі Бегер, фактично зробив донос владі на поведінку князя. Очевидно, що конфлікт між реєстровцями і князем розгорався поступово, і на особисті мотиви накладалися мотиви групові і станові. Князь намагався не допустити утвердження реєстровців з їхніми певними привілеями на території своїх староств. Він вдало використав ту обставину, що реєстровцями були незадоволені частини міщан і низових козаків. Згідно унікального документа, нещодавно знайденого П. Кулаковським, у червні 1582 р. в Черкасах стався бій між реєстровцями і людьми Вишневецького. Коли реєстровці припливли до Черкас, на них несподівано напали на березі. Було вбито і поранено кілька десятків козаків.

Після цієї події стосунки реєстровців і Михайла Вишневецького остаточно зіпсувались. Від нових конфліктів врятувало лише те, що реєстровий полк фактично перестав утримуватись урядом, а, отже, й існувати. У 1583 р. колишні реєстровці разом з низовими козаками прославилися відчайдушними походами на турків, чим причинили чимало клопотів польській владі. А в 1584 р. помирає Михайло Вишневецький. Це був типовий рицар українського прикордоння і останній представник поширеного в XVI столітті типу козакуючих старост, які чимало сприяли становленню українського козацтва.

ЯН ОРИШОВСЬКИЙ

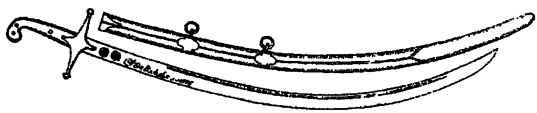

У другій половині XVI ст. відбувалося швидке зростання і організаційне оформлення нової суспільної групи українського народу – козацтва. Поступово воно виходить з тіні українських князів і урядників, стає суб'єктом соціальних і військово-політичних відносин. Одним з керівників козацтва цієї доби був Ян Оришовський.

Ян Оришовський походив з Белзького воєводства, яке знаходилося на межі Галичини, Волині і польських земель. За двісті років польського панування місцеве боярство було у значній мірі ополячене й окатоличене. Цей процес зміни конфесії, а потім і національності, припав в основному на XVI ст.Тому є всі підстави припускати, що Оришовський належав до нещодавно ополяченої дрібної української шляхти.

Родовим гніздом Оришовських було село Горишів Лядський, розташоване між Замостям і Володимиром. Схоже, що спочатку все село належало батькові Оришовського, а потім було поділене між братами Яном, Петром і Станіславом. Однак згодом, у 1589 р., спадок Петра викупив Ян Замойський, канцлер і великий коронний гетьман Польщі. Тобто сусідом Яна Оришовського став один з найбільших польських магнатів. Цілком можливо, що Оришовські належали до клієнтів Замойського – залежних від нього шляхтичів. Можливо, завдяки протекції Замойського молодий Оришовський потрапив до оточення короля Стефана Баторія. Цей король посів польський трон у 1576 р. Угорець за походженням, він не мав у Польщі свого оточення і на початку правління активно формував власну "команду". А Замойський допомагав йому у цій справі.

Вперше Ян Оришовський згадується у 1577 р. Тоді в якості королівського дворянина (коморника) він передав послу Польщі в Туреччині Криштофу Дзєржку гроші і розпорядження короля поспішати з виїздом до Константинополя. Невдовзі Оришовський здійснює поїздки на Волинь, Поділля і до запорозьких козаків. Його основною справою було вручення листів і розпоряджень короля місцевим органам влади і окремим особам. Саме тоді Оришовський знайомиться з низовим козацтвом. Можливо, вже перша поїздка до козаків і вирішила подальшу долю Оришовського. І мова йде не тільки про появу у нього симпатій до низового товариства. Очевидно, що він став вважатися знавцем козацьких справ при дворі Баторія.

Добросовісна служба молодого шляхтича була помічена. У вересні 1577 р. Оришовський отримав у володіння два маєтки на Поділлі – Копистерин на р.Мурахві (між Баром і Брацлавом), а також Гайсин і Гоголів на р.Соб. Втім, нагорода короля не була особливо щедрою, бо Східне Поділля (Брацлавщина) тоді було слабо залюдненим, а маєтки Оришовського знаходилися на Кучманському шляху, яким татари неодноразово нападали на українські землі. Копистерин був відомий тим, що у 1489 р. тут було вперше розбито кримських татар. І саме у зв'язку з цими подіями вперше були згадані українські козаки.

Цілий ряд важливих подій в житті Оришовського припав на 1578 р. Він здійснює поїздки до люблінського воєводи, кам'янецького католицького єпископа, претендента на молдавський стіл Костянтина Лакусти. Крім того, на Поділлі він здійснює офіційну процедуру введення Яна Замойського у володіння новими маєтками. Мав він якісь справи і з угорцем Янчі Бегером, що за наказом короля набирав на службу охочих козаків. Можливо, Оришовський допомагав Янчі

Бегеру домовитися з ними. Схоже, що саме козацькі справи були метою поїздок Оришовського до прикордонних старост Бара, Брацлава і, особливо, черкаського старости Михайла Вишневецького.

У вересні до Львова прибула делегація запорозької старшини на чолі з Андрієм Лиханським. Посланцям було оголошено про набір козацького полку на державну службу. Формальним старшим полку став Михайло Вишневецький, його безпосереднім керівником (поручником або гетьманом) – Ян Оришовський, а писарем – Янчі Бегер. Козаки мали служити за плату, але вони не трактувались як звичайні найманці. Це мало бути постійне військо з особливим статусом. Козаки дістали у власність Трахтемирівський монастир на Дніпрі, королівську хоругву, а головне – отримали підтвердження привілеїв, передбачених реформою 1568-1572 рр., що виділяли їх в окремий стан (дозволяли мати власний суд тощо). За своєю суспільною основою цей новий військово-службовий стан був не чим іншим, як видозміненою частиною колись чисельного боярства литовської доби. Дрібне боярство становило основу збройних сил Великого князівства Литовського до середини XVI ст. Однак з появою вогнепальної зброї і зміною суспільних відносин воно стало непотрібним, як і все рицарство Європи. Відповідно, боярство поступово сходить з історичної арени. Сходить всюди, крім територій, де зберігалася потреба у чисельній військово-службовій верстві, зокрема, на придніпровській Україні. Тому польський уряд був змушений офіційно визнати існування такої категорії населення, але уже під новою назвою.

Отже, у житті Оришовського відбулися принципові зміни. Він змінив спокійне і престижне місце на королівському дворі на непевну долю керівника свавільного козацтва.

Оришовський був нав'язаний козацтву зверху, хоча, можливо, і після консультацій зі старшиною. Він не мав військового і організаційного досвіду. Однак час показав, що він був здатним до такої служби і до спілкування з низовим товариством. Найближчі роки стали доброю школою для новоспеченого старшини. Баторій вів довготривалу Московську війну. У 1579-1582 рр. проти Москви воювало до чотирьох тисяч козаків. Вони діяли на широкому фронті – від Путивля і Стародуба до Полоцька і Пскова. Діяли окремо або у складі загонів українських князів (того ж Михайла Вишневецького), відвойовуючи у Москви Сіверщину, а на півночі входили до складу королівських військ. Полк Оришовського теж брав участь у цих воєнних діях. У 1580 р. реєстровці воювали на Сіверщині в районі Стародуба і Почепа. Проте більше часу вони перебували на Придніпров'ї і Поділлі для захисту від татар і контролю за низовим козацтвом.

Зиму 1580 – весну 1581 рр. Оришовський провів на пониззі Дніпра, займаючись сторожовою службою. У зв'язку зі справою двох татарських царевичів (братів хана) він подає в листі до короля опис організованої козаками прикордонної охорони, такої потрібної для України і всієї Речі Посполитої. Царевичі втекли від хана внаслідок якогось конфлікту з ним. Оришовський писав Баторію, що на всіх дніпровських переправах були розставлені його люди. А коли татарський загін почав переправу, одні козаки затримали його, а інші прийшли їм на допомогу. Прямо на воді татар було погромлено і спіймано. Щоправда, у листі до короля царевичі писали, що вони самі просили козаків переправити їх через Дніпро, а козаки арештували їх. У будь-якому випадку, присутність козаків на стратегічно важливих дніпровських переправах безсумнівна. За допомогою сторожових загонів, розвідників і втікачів з татарської неволі

вони отримували вичерпну інформацію про події в Криму. А налагоджена система нагляду за переправами дозволяла знешкоджувати невеликі татарські загони. Ця боротьба відбирала у козацтва найбільше сил і приносила найбільше користі.

За відбуту у ці часи службу козаки регулярно отримували плату. Зберігся реєстр козацького полку від 1581 р. За ним, під рукою Оришовського знаходилося п'ятсот козаків. Вони були поділені на десятки, кожний десяток очолював отаман. Крім того, при Оришовському був ще особистий загін кількістю біля тридцяти чоловік, переважно шляхтичів. Після Московської війни доля козацького реєстру стала непевною. Інтерес уряду до козаків спав. Їм подовгу не платили грошей. Відповідно, козацький полк то припиняв службу, то його набирали знову. Старшим над реєстровцями залишався Оришовський, але під його рукою знаходилась тільки незначна частина козаків. Більшість належала до січової вольниці, не пов'язаної у своїх діях державними міркуваннями.

Уже у 1582 р. вперше яскраво проявилася безперспективність політики поляків щодо козаків, яка базувалася на принципі: "мавр зробив свою справу..." Давши повну свободу дій козацтву під час Московської війни, Польща тепер не знайшла ефективних способів стримання його енергії. Запорожці з подвоєною силою відновили напади на турків і татар. Вони погромили татарських послів на Самарі, а у 1583 р. напали на турецькі міста-фортеці Тягин (Бендери) і Ягорлик на Придністров'ї, захопили і зруйнували їх. Розлючений турецький султан загрожував Польщі війною, якщо вона не покарає винних і не утихомирить козаків. Ця подія мала великий міжнародний резонанс і викликала інтерес до козацтва у християнському світі.

Невдовзі на козацького "капітана" (голову) вийшов представник Ватикану Кароль Гамберіні, який намагався дізнатися про козаків, їхні сили, юридичний статус. Цим "капітаном", судячи з всього, був Оришовський. Він розповів, що козаки проживають на Дніпрі, складаються з втікачів від татарських нападів і різного роду добровольців і авантюристів, переважно зі шляхти. В останні десятиріччя козацтво настільки посилилося, що татари і турки його вже бояться. При необхідності, повідомляв "капітан", козаків може зібратися до чотирнадцяти-п'ятнадцяти тисяч чоловік. Оришовський виклав плани можливого використання козацтва у боротьбі проти Туреччини – аж до морського походу на Константинополь. У здатності козаків здійснити таку операцію він не сумнівався, тільки просив достатню суму грошей (25-30 тисяч золотих дукатів) для спорядження експедиції. Згодом до таємних переговорів було залучено посла Польщі в Туреччині Дзєржека (родича Оришовського). Він поклявся, що все сказане про козаків правда, й радив використати їх у війні Венеції проти турків. 1585 р. Гамберіні повернувся до Ватикану, але війна вже закінчилася, і справа з козаками була забута.

Брав Оришовський участь у виправі 1583 р. чи ні, невідомо. Але його найближчого соратника Янчі Бегера визнано за одного з організаторів походу. Пізніше на вимогу турків Баторій наказав схопити і стратити його. Очевидно, місцеві реалії втягували у вир подій і лояльного до короля Оришовського. Адже напади на турків і татар диктувалися логікою безперервної прикордонної війни. Найкращим способом оборони стали напади на гнізда турецько-татарської агресії – міста-фортеці Придністров'я і Причорномор'я та Крим. Оришовський теж не міг утриматися від спокуси взяти в них участь. І хоча достеменно відомий

тільки один похід Оришовського на татарські улуси (у 1585 р.), немає сумнівів, що робив він це неодноразово. Інша річ, що він намагався "не засвічуватися". Цікаво, що козаки все ж не дивилися на татар як на непримиренних ворогів. Одного разу, дізнавшись про загострення стосунків між Кримом і Туреччиною, Оришовський направив до хана посланця з пропозицією допомоги у можливому конфлікті.

Як один з керівників козацтва, Оришовський користувався великим авторитетом у мешканців Придніпров'я. Про це свідчить один приклад. У 1586 р. він перебував у своїх справах у Києві. У місті якраз відбулася сутичка між мешканцями Софійської слободи і намісником київського воєводи князем Матвієм Войнич-Воронецьким. Намісник брав із слобожан незвичні побори, а потім його слуги пограбували і ув'язнили кількох громадян. Зрозуміло, що скаржитися в суд на намісника не було сенсу. Тому слобожани звернулися до Оришовського як до "запорозького гетьмана", щоб той передав скаргу королю Баторію. Оришовський пообіцяв виконати прохання слобожан, але невдовзі Баторій помер.

У 1587 р. після смерті Стефана Баторія для виборів нового короля зібрався конвокаційний сейм. Оришовський прибув на нього як представник низового козацтва. Він просив винагороди козакам і собі за службу на татарському прикордонні. З цього приводу сейм прийняв рішення давати козакам плату і залишити старшим Оришовського. Депутати сейму були здивовані виглядом і поведінкою козацького старшини. Адже він був одягнутий "по-грецьки" (можливо, мався на увазі український одяг або одяг із широкими шароварами), а також під час засідання прямо посеред зали сів на підлогу, склавши ноги "по-турецьки". Справа у тому, що на засіданнях сейму сиділи тільки сенатори, а шляхетські посли стояли за їх спинами. Оришовському довге стояння

здалося занадто обтяжливим, і він повів себе так, як звик робити поміж козаками. Десятирічне життя серед козаків змінило навіть манеру поведінки цієї людини. Він належав уже до іншого соціально-культурного середовища, ніж шляхта.

На 1586-1589 рр. припадає новий спалах активності козацтва. Козаки здійснюють напади на Тягин, Білгород, Очаків, Козлов (Євпаторію). Обережний Оришовський навряд чи брав участь у цих походах, оскільки вони викликали різко негативну оцінку уряду. Він мав дивну здатність повністю уникати конфліктних ситуацій, хоча у козацтва їх завжди вистачало. Його особа символізувала собою найбільш лояльну до уряду частину козацтва, тоді як низове козацтво висувало власних ватажків. Проурядова позиція Оришовського яскраво проявилася під час безкоролів'я у Польщі. Оришовський брав участь у боротьбі між претендентами на трон на боці канцлера Яна Замойського, зокрема, у битві під Бичиною у 1588 р. "Партія" Замойського перемогла, і королем став Сигізмунд III.

Очевидно, саме на ці роки припадає поступове зменшення впливу Оришовського на козацьке товариство. Це було викликане поглибленням поділу козацтва (на реєстровців і нереєстровців, городових і низових), причому кількість контрольованих урядом козаків ставала все меншою. Так, з 1586 р. гетьманом (або кошовим отаманом) запорожців стає Богдан Микошинський, а поряд з ним діють Кулага, Каспар Підвисоцький та інші ватажки.

У 1590 р. виникла досить реальна загроза початку війни між Туреччиною і Польщею. Причиною цього турки називали напади козаків, але насправді йшлося про нове розгортання наступу турків у Європі. Стурбований польський сейм постановив мобілізувати стотисячну армію, у тому числі до

двадцяти тисяч козаків. Реально ж було набрано три тисячі козаків. Вони розташувалися на Поділлі. Тоді старшим "молодців запорозьких" був Войтех Чановицький. На перший план вийшло ще декілька осіб, у тому числі Криштоф Косинський. Однак до воєнних дій не дійшло. Польща і Туреччина уклали мир. Тепер в дію мала вступити інша постанова сейму – про набір на постійну службу однієї тисячі козаків. Його старшими були призначені снятинський староста Микола Язловецький і Ян Оришовський.

Прийняті рішення перекреслив початок повстання Косинського. У цій новій ситуації Оришовський намагався виступити в ролі посередника між козацтвом і офіційною владою. Восени 1591 р. він приїхав до Косинського в Білу Церкву й умовляв козаків припинити спустошення королівщин і шляхетських маєтків. Однак Оришовського не послухали, пригрозивши розстрілом, і він ледве втік з міста. В середовищі козацтва уже визріли нові ідеали, відмінні від тих, які сповідував він. Відповідно, під час боротьби козаків проти Острозьких Оришовський відходить у тінь – аж до кінця 1593 р., коли козацтво знову переключило увагу на турків і татар. Тоді запорожцями зацікавився австрійський уряд, що вів війну з Туреччиною. Посол Австрії у Польщі Матвій Вакер мав таємно розвідати про козаків. В Замості на нього вийшов шляхтич Валіцький, який завів розмову від імені Оришовського. Валіцький розповів австрійському послу, що на Дніпрі проживає декілька тисяч козаків, які є вільним, ні від кого не залежним народом, і вони готові воювати проти ворогів "святого Хреста". Старшим цих козаків було названо Яна Оришовського, хоча згадувались імена ще двох козацьких зверхників – кошового отамана Богдана Микошинського і гетьмана Григорія Лободи. Валіцький переконував Вакера, що у випадку війни всі козаки послухаються

Оришовського. Австрійський посол прийняв цю інформацію до уваги. Приблизно у той же час до Праги (резиденції імператора) прибув Станіслав Хлопицький, який теж повів переговори від імені козацтва. Незабаром імператор вирядив на Січ свого посла Еріха Лясоту. Таким чином, австрійський уряд зробив висновок, що без прямого посередництва Оришовського можна обійтись.

У першій половині 1594 р. козаки (запорожці і наливайківці) здійснили декілька успішних походів проти турків і татар. Однак восени, коли вони готувалися до великого походу в Молдавію, їм знову знадобився досвід і авторитет Оришовського. Було проведено велику підготовчу роботу по мобілізації, озброєнню й спорядженню всіх можливих козацьких сил. В цілому було зібрано близько дванадцяти тисяч чоловік – військо, раніше не бачене в історії козацтва. Воно складалося з трьох частин: реєстровців Оришовського, запорожців Григорія Лободи і козацької "збиранини" Семерія Наливайка. Польський уряд не заважав козакам, але прагнув спрямувати їх на Крим. Офіційний старший реєстру Микола Язловецький з дозволу Яна Замойського готувався до походу саме на Крим. Представник Ватикану Олександр Комулович дав Язловецькому гроші для підготовки походу, але мав знати про справжню мету козаків. А коли нарешті козацьке військо було зібране, став очевидним його дійсний намір. Військо не послухалось Язловецького і рушило в Молдавію. Показово, що у цій ситуації Оришовський залишив свого офіційного патрона і пішов разом з усіма козаками. Тож, як бачимо, навіть найлояльніші до уряду реєстровці все ж не були його слухняним знаряддям.

Наприкінці жовтня козацьке військо несподівано напало на Молдавію (тоді васала Туреччини), розбило молдавського господаря і зайняло столицю – місто Ясси.

Два тижні козаки господарювали в країні. В результаті їхніх дій господар Аарон перейшов на бік Австрії. Одночасно проти Туреччини виступили Семиграддя і Мультянія. Це різко змінило ситуацію на австро-угорсько-турецькому фронті на користь християнських союзників. Після перемоги козаки повернулися на Поділля і стали на відпочинок у Барі. Однак тут Оришовський швидко дистанціювався від своїх колег. Він відійшов до Вінниці, а потім, очевидно, його люди розійшлися по домівках.

Похід козаків у Молдавію восени 1594 р. був найбільшою перемогою козацької зброї в XVI ст. Ян Оришовський став одним з організаторів і учасників цієї перемоги, хоча вона була для нього останньою. Згодом ім'я Оришовського лише побіжно згадується у зв'язку з переговорами козаків з володарями придунайських держав. А за наступного конфлікту козацтва з урядом він знову відходить у тінь. Згодом він, очевидно, вів розмірене життя дрібного землевласника, хоча і не поривав зв'язків з козацтвом. Він виступав також консультантом уряду і зацікавлених осіб у справах козацтва. Саме з його слів описав українське козацтво родич Оришовського, відомий польський хроніст Йоахім Бєльський. Хроніст переказав і пропозиції Оришовського щодо владнання козацького питання для взаємної користі Речі Посполитої і самого козацтва. Він радив уже давно очевидні речі – збудувати замки на дніпровських островах і цим перекрити татарам переправи через Дніпро. На утримання цього війська мали йти кошти, які використовувалися на безрезультатні "упоминки" татарам. Оришовський був готовий здійснити такий план.

Саме Оришовського використав Ян Замойський для відновлення стосунків з козаками у 1600 р. Справа була не з легких. Після 1596 р. на козаків було накладено банацію

(поставлено поза законом), відібрано Трахтемирів та інші міста. Проте козацтво не зникло. Воно звикло жити поза владою і поступово відновлювало свої сили. І ось тепер, вперше за останні роки, польський уряд звернувся до козаків з проханням взяти участь у поході в Молдавію. Оришовський виїхав на Низ з листами короля Сигізмунда III і Замойського до козацького старшого Самійла Кішки. За двадцять три роки, що минули з того часу, коли Оришовський здійснював схожу поїздку, відбулося багато змін. Після потрясінь перших козацьких війн козацтво було вже зовсім іншим і сприймало Оришовського як живого свідка минулого. І його слово мусило зіграти певну роль у справі.

Вислухавши листи від короля і канцлера, запорожці дали згоду на їхню пропозицію. Але висунули власні вимоги: зняти банацію й відновити давні козацькі права. Оскільки з молдавським походом не можна було зволікати, козаки вирушили в дорогу, не чекаючи відповіді. Оришовський супроводжував військо. 1 липня 1600 р. з-під Черкас козаки направили до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського листа, в якому повідомляли, що йдуть до Канева, а звідти – на Поділля. До листа зробив приписку Оришовський. Він повідомив гетьмана, що сам Кішка і всі козаки дійсно готові всіма силами допомогти полякам. Невідомо, брав Оришовський участь у поході до самої Молдавії, чи ні. Але його участь у справі відновлення козацько-польських стосунків безсумнівна.

Очевидно, що Ян Оришовський мирно доживав свої дні у родовому маєтку і став одним з небагатьох відомих діячів козаччини, які померли власною смертю. А сталося це десь перед 2 березня 1605 р., оскільки саме тоді його подільські маєтки перейшли до нового господаря. Сучасники не забули про нього. Так, наприклад, про його діяльність було згадано у

1614 р. під час переговорів польських комісарів з Петром Сагайдачним. Ян Оришовський залишився символом козацького реєстру часів "славної пам'яті короля Стефана Баторія".

МИХАЙЛО ЧЕРКАШЕНІН

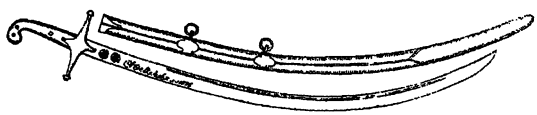

Процес закозачення Волги, Дону, Яїка й Терека, розпочавшись на зламі XVI-XVII ст. і призвівши до оформлення козацького поясу від Дніпра до Яїка, відбувався, як це добре видно з джерел, у першу чергу, на засадах вільного козакування на цих територіях різноетнічних елементів. Основні потоки формували вихідці з українських земель, московсько-рязанського прикордоння, Азова, залишки ординського козацтва. Територіальний розподіл цих потоків проходив наступним чином: на Низовому Дону явна перевага була за приходьками з України (інші допливи тут відігравали підпорядковану роль), натомість на Середньому Дону, Волзі, Яїку й Тереку домінували вихідці з московсько-рязанського прикордоння. Така особливість тутешнього козакотворчого процесу передумовила утворення поліетнічних козацьких спільнот. З них донська, точніше, низова гілка донського козацтва мала міцну українську закваску. На жаль, з багатьох представників українського козацтва, які з 10-х рр. XVI ст. торували шлях до Дону й Волги, на сторінки джерел потрапили імена лише деяких осіб. Найбільше згадок стосується діяльності знаменитого козацького отамана Михайла Черкашеніна, або «Мишка», «Мишки Черкашенина», як його називають джерела.

Вперше отаман згадується у 1556 р. У Никонівському літописі читаємо: «Месяца июня прислал Мишка Черкашенин дву языков, один крымец, а другой турчанин, а взяты, сказывает, под Керцом-городком (Керчю – *В. Б.*) за Ширинских князей улусом. А приходил Мишка с азаки в то же время, как діак был по Ислам-Кермен, Міюсом-рекою в море, а морем под Керець й тут повоевал й отшел здорово».

Осідок М.Черкашеніна перебував на Сіверському Дінці, про що свідчить у своєму статейному спискові московський посол до Туреччини І. Новосильцев (1570). Ор-

ганізувавши свій осідок, отаман, відповідно до тогочасних козацьких традицій, зосереджує основну увагу на здобичництві – військовому й господарському. «Козацький хліб» у межиріччі Дону й Волги був тоді особливо густо замішаним на цих інгредієнтах. Зачіпки з кримськими татарами, азовцями, ногайцями стають для загону М. Черкашеніна буденним явищем. До всього, як видно вже з першого зафіксованого в джерелах епізоду діяльності отамана, здійснюються і морські, і сухопутні виправи.

Власне, висока мобільність цього загону, здатність його ватажка до рішучих, дошкульних для противника дій, привабила керівництво Московії, котра в середині XVI ст., як добре відомо, організовує низку активних наступальних операцій з Дніпра і Дона проти Криму. У 1556 р. паралельно на Дону і на Дніпрі діяли загони відповідно воєводи Д. Чулкова та дяка Ржевського, у 1558 р. на Дніпрі – українського князя Дмитра Вишневецького та дяка Ржевського, у 1559 р. – Д.Вишневецького й Ігната Вешнякова (на Дону) та Данила Адашева (на Дніпрі), у 1560 р. – Д. Вишневецького (на Дону) та дяка Ржевського (на Дніпрі).

Слабкість і розпорошеність тодішнього донського козацтва не дозволяла Москві розраховувати на відчутну допомогу з його боку. Не дивно, що воно зовсім не береться до уваги й не значиться серед учасників підготовлених урядом військових антикримських операцій. Справа обмежується лише залученням загону М. Черкашеніна. Звідси логічним буде зауважити, що цей загін був тоді на Дону та поблизу нього чи не єдиною організованою потугою, яку можна було залучити до серйозних військових заходів. З іншого боку, сам факт існування такого загону відтінює примітну роль Черкашеніна у процесі витвору організаційних клітин донського козацтва, тоді ще аморфної, нечисельної маси, яка, проте, вже чулася суто місцевим донським, організмом.

Співробітництво М. Черкашеніна з Московією, яка в другій половині XVI ст. сповідувала у відносинах з Кримом та Ногайською ордою тактику активних військових операцій, продовжувалося й далі. У тому числі, на відміну від байдужої до геополітичних проблем азовсько-чорноморського пасу Польщі, Москва швидко оцінила ті перспективи, які відкривало використання взаємин, що саме налагоджувалися між різними козацькими спільнотами, і в першу чергу між українськими та донськими козаками. Такої лінії Москва дотримуватиметься до середини XVII ст.

Із зафіксованих джерелами епізодів співробітництва Черкашеніна з Москвою другим за ліком стоїть супровід до Азова підпорядкованими отаману козаками вже згадуваного московського посла І. Новосильцева (1570). Як занотовано в статейному спискові посла, «как Йван пришел под Азов в ближние зимовища отаманские за три днища, послал наперед себя к азовскому Сеферю мишкиньїх казаков трех человек». В Азові двох із них було затримано як заручників, бо азовці боялися «приходу государевьїх (московських. – *В. Б.*) воинских людей». Слід гадати, послуги московським послам Черкашенін надавав неодноразово.

Через два роки бачимо загін М. Черкашеніна вже в обороні Москви від татарського нападу. А влітку 1591 р. отаман разом зі своїми козаками перебував серед оборонців Пскова під час облоги міста польським королем Стефаном Баторієм. Власне, під час захисту Пскова й обірвалося життя знаменитого отамана.

Найголоснішою ж акцією М. Черкашеніна був, безумовно, штурм Азова. Передувало йому (штурмові) захоплення татарами в полон сина отамана – Данила. Авторитет М. Черкашеніна між донськими козаками виявився настільки високим, що донські козаки задля звільнення Данила і вдаються до цієї голосної акції. Під час

неї донцям поталанило полонити султанського свояка та 20 «лучших людей». Опісля полонеників виставили в обмін на Данила. Проте до того часу його вже стратили в Криму, за що турецький султан гнівно висварив кримського хана, звинувачуючи його у провокуванні козацьких дій.

А взагалі М. Черкашенін користувався на Дону такою популярністю, що його ім'я міцно закоренилося в історичній пам'яті донських козаків. Набагато пізніше, у 1632 р., Військо Донське у своїй відписці до московського царя Михайла Федоровича, зокрема, писало: «В которое время царь Йван стоял под Казанью й по его государеву указу атаманы й казаки виходили з Дону й с Яика, й с Терка, й атаман Сусар Федоров й многие атаманы й казаки ему, государю, под Казанью служили не за крестным целованьем... после того атаман Михайла Черкашенин й многие атаманы й казаки служили».

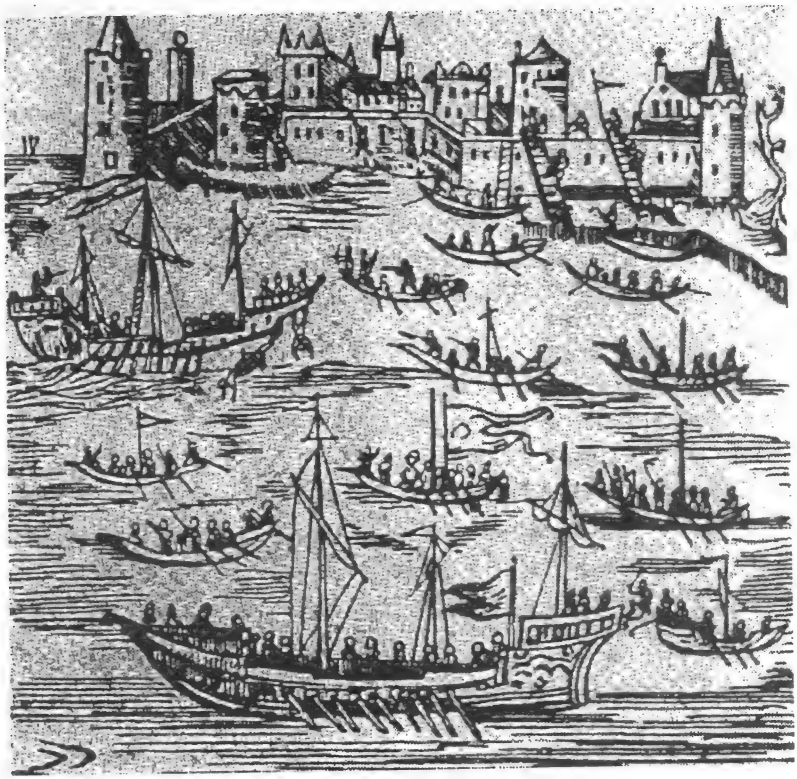

Штурм українськими козаками Кафи у 1616 р. (гравюра 1622 р.)

ПАВЛО БУТ

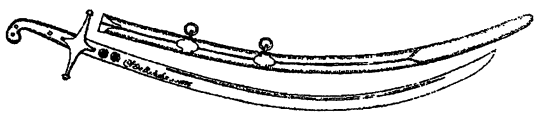

В історії Речі Посполитої випадки скасування сеймових рішень траплялися не часто, особливо якщо стосувалися бунтівників. Таким винятком із правил було, зокрема, звільнення засудженого до страти за участь у козацькому повстанні 1635 р. Павла Бута, більше відомого в народі під іменем Павлюка. Існують різні гадки щодо причин скасування сеймової конституції: клопотання турецького посла, деяких вищих урядовців. Проте є всі підстави припустити, що, звільнюючи Бута, власті прагнули використати впливову особу для придушення козацького руху в Україні. З цією метою навесні 1636 р. його було призначено на королівську службу в Чигиринський полк (очевидно, на посаду сотника). Про прибуття Павлюка на Подніпров'я і його власні плани так згадує українська народна дума:

Повернувсь Павлюк додому,
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилую.
Знайшов Павлюк побратима -
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровицю.

Для організації нового виступу досвідченому ватажку вистачило кількох місяців. Спочатку він знайшов однодумців серед реєстрових, а згодом встановив тісні контакти з "випищиками " (козаками, виписаними з державної служби). Неважко зрозуміти причини його успіху, адже цей уродженець Чигирина вже у 20-х рр. XVII ст. брав участь у козацьких походах на турецькі фортеці чорноморського узбережжя. Сучасники характеризували Павла Бута як "мужа хоч і простого, але сміливого". На початку 30-х рр. він у

складі козацького загону бився у війську кримського хана, котрий прагнув здобути незалежність від Туреччини. Спільними силами вони вели боротьбу з вождем Буджацької орди Кантемиром, полчища якого часто спустошували Правобережжя та Поділля. У листі підканцлерові Речі Посполитої Петру Гембіцькому від 12 червня 1637 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський відзначав, що 1630 р. Павло Бут з групою козаків перебував у полоні в татар. На Маслоставській раді в серпні того ж року, після втечі з-під Ізмаїла, Павлюк розповів про турецько-татарські сили на Дунаї. Влітку 1635 р. він став одним з організаторів виступу запорожців з метою знищення Кодацької фортеці.

На початку 1636 р. вальний сейм Речі Посполитої прийняв постанову про відбудову в найкоротший строк Кодацького замку. Король Владислав IV надіслав універсали місцевим урядовцям, вимагаючи застосування дієвих заходів для попередження можливих народних виступів в Україні. Не остання роль у реалізації цих планів відводилась і реєстровому війську, тому коронний гетьман через своїх комісарів уважно стежив за настроями в його рядах.

На козацькій раді в урочищі Маслів Став наприкінці липня 1636 р. значна кількість реєстровців, обурена затримкою королівської платні, запропонувала захопити артилерію і відійти на Запорожжя. Виписані з реєстру закликали до негайного повстання проти шляхти. Загострення суперечностей між цими двома угрупованнями призвело навіть до розколу ради й захоплення "випищиками" та частиною реєстрових атрибутів гетьманської влади – булави, бунчука й прапора. Королівському комісарові Адаму Киселю з великими труднощами вдалося умовити старшину затягти переговори з "бунтівниками". У донесенні коронному гетьманові від 21 серпня 1636 р. він сповіщав: "Все ще хвилюється це море, кидаючись то в один, то в інший бік. На

листи мої не відповідають, посланцям загрожують. Я таки схилив добру частину війська до чекання (платні. – *В. Щ.*), але черкасці й чигиринці – це такий народ, про якого можна сказати, що вони не мають ніякого милосердя". А через два дні Лукаш Жолкевський писав Станіславу Конецпольському, що в Чигиринському полку сірома переважила над старшинами, а головним призвідником бунту став Павло Бут.

Виступ Чигиринського полку спільно з "випищиками" загрожував новим повстанням в Україні. Разом з тим Павлюк розумів, що поспішне розгортання збройної боротьби проти шляхти – це неминуча поразка. З метою всебічної підготовки війська до рішучих дій козацький ватажок відвів загони повстанців на Запорожжя, де з кожним днем зростала кількість утікачів з волостей. Проблему озброєння селян і міської бідноти було вирішено в результаті походу до Криму на допомогу ханові Інаєт-Гірею: в боях запорожці захопили багато зброї і коней.

Приготування повстанського війська не залишалися непомітними для польсько-шляхетської адміністрації. У квітні 1637 р. уряд доручив Адаму Киселю і польному гетьманові Миколі Потоцькому провести ревізію реєстру. Запис нових козаків на королівську службу відбувався лише за рекомендаціями підстарост і старост. Спеціальна платня передбачалася реєстровій старшині як гарантові спокою у війську. Чистка реєстру завершилася прийняттям присяги на вірність королю згідно з Куруківською угодою. На обурення козаків черговою спробою урядовців принизити їх гідність Потоцький загрожував розправою. Він заявив, що знищить не лише їх, але й саме ім'я козацьке: "нехай краще цей край перетвориться в пустелю, ніж бачити йому народний бунт". Королівські комісари поспішали впоратися зі своїм завданням, бо з Січі надходили тривожні повідомлення.

Наприкінці травня Павло Бут на чолі козацького загону вийшов із Запорожжя на волості й захопив у Черкасах артилерію реєстрових. Одночасно він мав намір підбурити останніх до спільних дій проти коронного війська. Через кілька днів Бут звернувся до старшого реєстру Василя Томиленка з листом із закликом до об'єднання – "щоб козаки складали одну компанію". Дійти згоди їм не вдалося, проте, за словами магната Станіслава Любомирського, в той час на реєстрових уже годі було розраховувати як на надійних союзників коронного війська.

У першій половині липня 1637 р. на Січі зібралася козацька рада. Гетьманом Війська Запорозького на ній обрали Павла Бута, полковниками – Карпа Скидана, Семена Биховця, Григорія Лихого, Дмитра Гуню, Філоненка, Сачка. Серед інших козацьких ватажків джерела називають Дороша Кучковича, Романа Поповича, Черняка, Сахна, Курила, Чечугу, Цехриню, Каїрського, а також військового писаря Стефана Догоринського. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський писав Владиславу IV про масове розповсюдження по містах і містечках Подніпров'я універсалів Павлюка та його соратників. Вони містили заклики до всього "поспільства" вступати до лав повстанського війська. Універсали знаходили широкий відгук серед населення. Селяни й городяни втікали на Запорожжя, про що з тривогою сповіщали уряд місцеві власті.

Наприкінці липня козацьке військо виступило з Січі на волості. Передбачалося насамперед знищити реєстрових старшин і закріпитися на Лівобережжі до підходу туди королівських військ. Під час зупинки у Крилові Павлюк вирядив до Переяслава двотисячний загін під керівництвом досвідчених полковників – Семена Биховця і Карпа Скидана. Жителі Переяслава підтримали повстанців, спільними зу-

силлями заарештували більшість реєстрових старшин і відправили їх до Павлюка. Туди ж прибула й частина реєстровців.

Паралельно з підготовкою до каральної експедиції на Подніпров'я Станіслав Конецпольський відрядив з Бара до повстанців шляхтичів Петра Коморовського й Станіслава Сокола. Їм було доручено примусити Павлюка відмовитися від повстання, пригрозивши за непослух жорстокою розправою. Керівник козацького війська прийняв послів у Чигирині, але їхні вимоги рішуче відхилив.

Зростання масштабів козацького повстання в Україні непокоїло правлячі кола шляхетської Польщі. 24 вересня С. Конецпольський видав універсал, яким звертав увагу всіх урядників, старост і державців на необхідність вжити заходів, з тим щоб не допустити поширення повстання на нові райони. Коронний гетьман особливо відзначав перехід до війська Павлюка великої кількості реєстрових козаків. Протягом двох тижнів їх належало повернути в полки, а при неможливості – позбавляти вільностей і привілеїв.

Звістка про новий похід на Подніпров'я напередодні зими також не віщувала коронному війську нічого доброго. Жовніри, навчені гірким досвідом кровопролитних боїв поблизу Курукового озера (1625) і під Переяславом (1630), розуміли, що боротьба з повстанцями буде нелегкою. Через затримку платні й розташування окремих загонів далеко від Бара збір коронного війська розтягнувся майже на три місяці. В той же час, здобувши Черкаси, повстанці продовжували розсилати по Україні свої універсали й грамоти. Характерним є заклик полковника Карпа Скидана від 1 жовтня, в якому, зокрема, зазначалося: "Вороги християнського руського народу, нашої давньої грецької віри, а саме ляхи, задумавши проти нас злий замір і забувши страх Божий,

ідуть в Україну за Дніпро, хочуть перетворити в прах як військо (реєстрове. – *В. Щ.*), так і князівських панських підданих". Отже, в документі йшлося про необхідність загальнонародної боротьби проти соціального, національного й релігійного гноблення. У відповідь, за словами військового капелана коронної армії Шимона Окольського, "чернь, селяни-гультяї, не внесені до списків та непокірні з реєстровців, користуючись ситуацією, швидко організовували загони, які нападали на шляхетські будинки, міста і замки, підбурювали селян проти їхніх власних панів, ображали урядовців, забороняючи підпорядковуватись останнім, а тим селянам, котрі коли-небудь перебували в козаках, наказували знову вступати в їхні ряди". Так, у маєтках чернігівського підкоморія Адама Киселя боротьбу з визискувачами вели його піддані на чолі з Мурком і Носком, в Остерському старостві – загони Івана Коростеля та Пирога. Великий козацький загін під керівництвом київського сотника Богдана Кизима громив шляхту на Переяславщині, а його сина Матвія Кизименка – на Лубенщині. Переяславський підстароста доповідав у Варшаву про зосередження 2 тисяч повстанців у Гадячі та стількох же в Полтаві, очолюваних Яковом Острянином.

У зв'язку з наближенням карального війська повстанські сили зосередились у містечку Мошни. Там передбачалося скликати раду для уточнення плану бойових операцій. Павло Бут розраховував і на підтримку кримського хана, з яким велися тривалі переговори.

Тим часом коронне військо на чолі з польним гетьманом Миколою Потоцьким чотирма колонами підійшло до Білої Церкви. Першорядним у планах магната було роз'єднання повстанських сил. З цією метою він видав 16 листопада у Білилівці універсал до реєстрових козаків, у якому закликав їх до покори й просив розшукати з-поміж себе учасників

розправи над старшинами, заарештованими після зайняття повстанцями Переяслава. Крім того, М.Потоцький наказував допомагати старостам та їхнім намісникам затримувати "бунтівників". Відділення нереєстрових козаків від тих, котрі перебували на державній службі, він вважав найефективнішим засобом придушення народних повстань, які, за словами Ш. Окольського, "швидко спалахують і охоплюють всю Україну та Задніпрянщину".

Підхід коронного війська викликав хвилю протесту в містах і селах Подніпров'я. Так, більшість мешканців Білої Церкви залишила місто, попрямувавши до Черкас. Лише близько 200 реєстрових козаків вийшло зустріти Миколу Потоцького. Всіх їх нагородили охоронними грамотами на майно і звільнили від жовнірських постоїв. Корсунський підстароста сповіщав польного гетьмана про боротьбу реєстрової старшини з покозаченим населенням Канева й Стеблева, яке згодом приєдналося до козацького війська. 1 грудня у Рокитному до регулярних частин урядових сил приєдналися магнатські загони з артилерією, що зумовило остаточне узгодження наступу карателів.

Польські загони зупинилися в с. Нетеребках, розташованому понад Россю на схід від Корсуня. 4 грудня основні сили Потоцького переправилися через Сахнів міст на правий берег Росі й зайняли бойові позиції на південно-східній околиці с. Кумейки. Коронний стражник Самуїл Лащ рушив через Білозір'я до Мошен з наміром захопити місто, проте після жорстокої сутички з повстанцями змушений був повернутися назад.

У джерелах є різні відомості про чисельність військ, які зіткнулися під Кумейками 6 грудня 1637 р. Деякі автори вдавалися до прямої фальсифікації фактів. Зокрема, Ш. Окольський писав, що повстанців нараховувалося 23 тисячі, а

жовнірів 6 тисяч. Вірогіднішим є повідомлення безпосередніх учасників битви, що чисельність козацького війська становила близько 10 000, а коронного разом з магнатськими загонами – 15 000 чоловік. Ці цифри підтверджуються й іншими даними. На початку бою обидві сторони мали по 8 гармат. Проте, на відміну від карателів, не всі повстанці мали рушниці, пістолі чи шаблі – деякі з них були озброєні рогатинами, косами, сокирами. Істотну роль у перебігу битви відіграла перевага шляхти в кінноті, хоч головною причиною, яка зумовила наслідки бою, було те, що в ньому, за винятком кількох загонів, не взяли участі народні месники з Лівобережжя, їх переправа через Дніпро ускладнювалася тим, що він лише почав замерзати. Крім того, селяни діяли переважно поблизу рідних місць і не бажали вирушати в далекі походи.

Лише на світанку 6 грудня Павло Бут зібрав усі загони повстанців і зорганізував їх до наступального бою. Карателів здивувала висока дисципліна козацького війська, яке йшло табором, вишикуване в шість рядів, чітко розподілене на полки й сотні. Повстанці рухалися з прапором, під грім гарматних пострілів, що, зі слів Окольського, "являло собою досить вражаюче видовище". Авангард шляхетського війська прикривало болото, тому Павлюк прийняв рішення атакувати противника з правого флангу – на рівній, відкритій місцевості. Водночас козацькі розвідники підпалили в тилу ворога Кумейки, щоб дим перешкоджав йому орієнтуватися на полі бою. Коли відстань між противниками скоротилася до кількасот метрів, М. Потоцький сильним артилерійським вогнем примусив повстанців зупинитися й організувати оборону. Тричі карателі робили відчайдушні спроби заволодіти табором Павлюка, вводячи в бій свіжі сили. Під час чергового штурму

жовніри дісталися до обозу повстанців і підірвали порох, а шляхетська кіннота вдарила з тилу. Жорстока січа тривала протягом кількох годин. Становище в оточеному таборі ставало дедалі скрутнішим. Для поповнення боєприпасів – насамперед пороху – Павлюк з невеликим загоном пробився крізь вороже кільце і рушив до Чигирина, де були селітряні варниці. Керівництво козацьким військом він доручив полковникові Дмитру Гуні.

Повстанці протрималися до настання темряви, а потім, захопивши з собою дві гармати, відступили до Мошен. Жовніри дістали наказ не переслідувати противника, бо, як зауважив Ш. Окольський, "вже надто багато було пролито шляхетської крові". Цілу ніч коронне військо відливало кулі для рушниць і готувалося до погоні за загонами повстанців.

Наступного дня М. Потоцький направив кінноту С. Лаща до Мошен, але козаків там уже не було, тож карателі натомість знищили всіх місцевих мешканців. У Мошнах жовніри отримали спеціальний універсал короля Владислава IV з обіцянкою щедрої винагороди за службу, а також з наказом конфіскувати майно учасників повстання. Саме повстання король звелів жорстоко придушити.

10 грудня М. Потоцький дістав повідомлення від корсунського підстарости про збір повстанських загонів між Криловом і Чигирином, а також про те, що до Боровиці із Січі йдуть на підмогу запорожці. Польний гетьман сповіщав С.Конецпольсько-го, що Павлюк відрядив посольство до Криму з проханням про допомогу. Козацьке військо (близько 2 тисяч чоловік) стало табором у містечку Боровиці, південніше Черкас. Павлюк сподівався налагодити зв'язок з Лівобережжям і Доном для формування нових загонів і продовження боротьби.

Плани повстанців, очевидно, були відомі й Потоцькому, який послав у напрямку Черкас полк свого брата С.Потоцького. Останній наздогнав відступаючих лише в Боровиці. Незабаром жовніри блокували підходи до табору Павлюка й відрізали шлях до води. Нестача боєприпасів і продовольства позначилася на бойовому дусі оточених. Скориставшись з ситуації, польний гетьман запропонував розпочати переговори. Після тривалих дискусій колишні реєстровці умовили Павла Бута погодитися на зустріч з представниками Потоцького. Крім того, вони одержали письмове запевнення урядового комісара в козацьких справах А. Киселя про помилування всіх, хто припинить збройний опір. Через 10 років у листі до шляхти містечка Замостя керівник Національно-визвольної війни українського народу гетьман Богдан Хмельницький з жалем відзначав, що тоді "умовили нас від черні відділитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову".

Для ведення переговорів 11 грудня Павлюк і чотири його соратники вийшли з табору, але відразу ж були позрадницьки схоплені жовнірами. Микола Потоцький дуже обурювався, що серед них не виявилося Карпа Скидана, який не встиг повернутися з Чигирина, де заготовляв боєприпаси для війська. Від карателів утекли також полковники Дмитро Гуня й Філоненко. Опівночі вони непомітно пробралися через ворожі пости й пішли на Запорожжя. Павла Бута, Василя Томиленка, Григорія Лихого і Курила закували в кайдани і відправили до Варшави.

14 грудня відбулася козацька рада, на якій А. Кисіль відібрав у повстанців прапор, гетьманську булаву й бунчук. Реєстровим призначалися нові полковники, осавули, суддя і військовий писар. Керівником Війська Запорозького

було призначено урядового комісара Петра Коморовського. Багато учасників повстання зазнали покарання, а гетьман Павло Бут, згідно з сеймовим рішенням, був четвертований на центральній площі Варшави. Навесні наступного 1638 р. повстання в Україні продовжилося, набувши ще більших масштабів, адже прагнення до свободи було одним з найважливіших рис козацького духу.

ТАРАС ФЕДОРОВИЧ

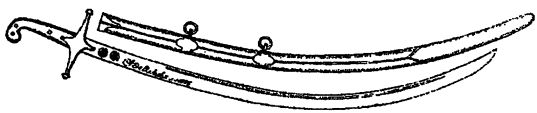

Розвиток визвольного руху на Україні в другій чверті XVII століття набуває якісно нових рис. Важливим чинником цього процесу стає козацтво. В його середовищі визріває ідея перенесення запорозьких порядків на волості. З цією метою наприкінці 20-х рр., незалежно від перебуваючих на королівській службі, на Січі обирається гетьман нереєстрових, відповідно формуються й інші козацькі структури. Одним із перших козацьких ватажків, що одержали гетьманську булаву, був Тарас Федорович.

У джерелах Федорович часто фігурує під ім'ям Тараса, Тараса Козака, Тараса Трясила. Очевидно, його прізвисько, а можливо, і справжнє прізвище походить від слова «трясти» в значенні «бити», «перемагати». Свідчення про ранній період життя Федоровича обмежені. Відомо лише, що він вийшов із чигиринської козацької родини. Тиміш Федорович, який водив полк під Хотин у 1621 р., міг доводитися Тарасу близьким родичем. Після Куруківської угоди 1625 р. останній обіймав посаду корсунського полковника, але недовго. Регламентована державна служба не йшла ні в яке порівняння із запорозькою вольницею. Похід під Перекоп навесні 1629 р. через відсутність координації дій з реєстровими завершився невдало. Однак це не похитнуло віри запорожців у досвідченого ватажка. Вже в грудні того ж року, коли постало питання про виступ проти коронного війська, козаки знову обрали гетьманом Тараса Федоровича.

Ситуація на волостях була досить напруженою. Введення в дію нового загальнодержавного податку-подимного, який значно перевершував розмір попереднього побору, зустріло рішучий опір населення. Через небажання

влади офіційно легалізувати православну церкву не вщухали конфесійні конфлікти. Масове покозачення селян та міщан, незадоволення реєстрових умовами служби свідчили про назрівання нового народного повстання. Аби попередити його, після закінчення війни з Швецією у 1629 р. уряд Речі Посполитої направив у Київське воєводство значну частину кварцяного війська. Посли київського митрополита Іова Борецького – його син Андрій та монахи Григорій і Йосип, розповідали путивльським воєводам, що лише в районі Києва нараховувалося близько восьми тисяч жовнірів. Автор Львівського літопису вказував на розташування окремих загонів «поза Дніпром, где нігди не пам'ятает, аби туди стояти міли». Вперше правлячі кола Польщі наважилися зайняти військами територію, населену переважно козаками і незакріпаченими селянами.

Жовніри тривалий час не одержували платні й грабували місцеве населення, спалювали і руйнували оселі, часто без будь-яких причин влаштовували криваві розправи. Український літописець стверджував, що коронне військо прибуло з конкретною метою знищити козацтво.

Гетьман реєстрових Григорій Чорний не ризикував з'являтися на Січі. Є свідчення про його перехід до уніатства та обіцянки вести непримириму боротьбу з «випищиками» – козаками, які з різних причин опинилися поза реєстром. Під час перегляду останнього в січні-лютому, завдяки Григорію Чорному, із списків викреслили близько трьохсот запорожців – учасників кримських походів. Він поставив умови їхнього повернення до реєстру – прибуття на волості з артилерією і в майбутньому підкорятися беззастережно. Намагаючись виграти час, запорожці сповістили про свою згоду, а в середині березня 1630 р. виступили з Січі в складі повстанської армії Тараса Федоровича.

Десятитисячне військо вирушило по Правобережжю в напрямку Черкас. Очолювали полки Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко. Серед інших старшин були Богдан Кизим, Іван Гиря, Левко Бут, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Каленик, Григорій Яцина. Під час зупинки в Боровиці козацький суд виніс смертний вирок Григорію Чорному, якого доставили туди розвідники. Водночас Тарас Федорович звернувся з універсалами до українського народу. В них він закликав братися до зброї – «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували». Автори цих документів, безумовно, належали до верхівки козацтва, проте зміст документів відбивав прагнення широких народних мас. У зв'язку з масовим покозаченням селян та міщан вимога здобуття козацьких «вольностей» означала, по суті, юридичне оформлення особливого правового статусу козацтва в суспільній структурі. У лозунг «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від польсько-шляхетського панування, знищення католицизму та уніатства.

Автор Львівського літопису відзначав, що населення активно відгукнулося на звернення Тараса Федоровича,– «почалися купити зевсюд». Тисячі селян, мешканців міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Волині і навіть Галичини, приєднувалися до повстанського війська, створювали загони народних месників. Тим часом Т. Федорович на чолі основних сил підійшов до Корсуня і разом з міщанами 25 березня розгромив частини жовнірів. Під час бою більшість реєстрових перейшли на бік повсталих, а інші разом з жовнірами втекли у Бар, де знаходилася головна квартира коронного гетьмана.

З Корсуня Федорович направив посольство до Станіслава Конецпольського і запропонував відмінити чинність Куруківського договору та покарати як зрадників тих реєстрових, що перебували при королівському війську. Коронний гетьман відмовив і наказав активізувати підготовку до карального походу проти повстанців.

Швидко стягнути в район Бару загони кварцяного війська виявилося нелегкою справою, адже їх навмисне розквартировували на значній відстані один від одною, щоб запобігти їх об'єднанню і виступу у зв'язку з тривалою затримкою платні. Також Конецпольський звернувся з універсалом до шляхти. В універсалі йшлося про великий розмах повстання на Подніпров'ї і містився заклик негайно приєднуватися до війська зі своїми загонами. Про події на Україні він одночасно повідомив і короля. Сигізмунд III, з свого боку, надіслав листи до місцевих магнатів з наказом виступати на допомогу гетьману. Враховуючи масштаби народного руху, Конецпольський прийняв рішення про мобілізацію до війська «вибранців», тобто рекрутів із селян і місцевих мешканців.

Перебування повстанського війська на Правобережжі справило позитивний вплив на активізацію дій окремих загонів народних месників. Вже в січні відбувся збройний виступ селян і випищиків Трипільського староства Київського воєводства, під час якого повстанці розгромили маєток пана Андрія Фірлея в містечку Обухові. Навесні повсталих підтримали мешканці Києва, Василькова, Паволочі, Димера та інших міст. У реляції сейму (1631) коронний гетьман зазначав, що універсали Тараса Федоровича та заклики «деяких осіб духовних і світських грецької релігії, в яких сповіщалось, що віру їх нищать... роздратували чернь і всю Україну розбурхали так, що ніхто з тамтешньої шлях-

ти не був у безпеці в своєму домі». Очевидно, звернення до населення надходило від київського митрополита Іова Борецького, який підтримував тісні стосунки з козацтвом, вбачаючи в ньому головну силу в захисті православ'я від католицької експансії.

Зважаючи на необхідність об'єднати сили окремих загонів народних месників, Федорович здійснив тривалий рейд по Правобережжю, з Корсуня через Канів у напрямку Києва. Лише в районі Стайок чи Трипілля, де здавна існували надійні переправи, повстанці перейшли на лівий берег Дніпра. Козацький гетьман намагався використати річку як природний оборонний рубіж у майбутніх боях з коронним військом. Здобувши Бориспіль та Баришівку, він направився до Переяслава, куди прибували десятки загонів повстанців з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини.

За свідченням сина боярського з Путивля Григорія Гладкого, який за завданням московського уряду з розвідувальною метою прибув на Україну і протягом трьох тижнів перебував в оточеному таборі під Переяславом, там нараховувалось близько тридцяти семи тисяч повстанців. У Москві уважно стежили за розвитком подій на Україні, думаючи про те, щоби використати їх у боротьбі проти Речі Посполитої. Царське військо готувалося до наступу в напрямках Полоцька, Смоленська і Києва. Проте підписання Переяславської угоди зірвало ці плани.

Тарас Федорович вирішив дати бій під Переяславом, надійно укріпивши свій табір до підходу противника. В одному з українських літописів зазначалося, що повстанці зібралися «до міста Переяслава і розташували стан свій між Трубежем і Альтою». Для того часу будівництво укріплень в подібних місцях було досить характерним явищем, тому цілком імовірно, що саме при злитті цих двох річок розташувався повстанський табір.

Тривожні вісті про становище на Подніпров'ї доходили в Бар, де велися активні приготування до каральної експедиції. Проводи коронного війська супроводжувались урочистою месою католицького духовенства. Воно благословило Станіслава Конецпольського на якнайшвидше винищення повстанців-іновірців. Серед населення Подніпров'я настійно поширювалися чутки про намір карателів викоренити православ'я. Вони ґрунтувалися на тому, що вже наприкінці 1629 р. жовніри розправилися із священиками й прихожанами київської братської церкви, вчинили звірячий погром, викинувши геть богослужебні книги.

Попереду основного війська Конец-польський послав відомого ката і бузувіра – коронного стражника Самуїла Лаща. На шляху до Переяслава Лащ влаштовував жорстокі розправи над мирним населенням, зокрема у Лисянці, в Димері, Івниці та в інших селах і містечках. А 6 квітня з Бара виступило коронне військо і рушило через Вінницю та Білу Церкву до Києва. На цьому шляху до нього приєднувалися численні магнатські загони.

Під час переправи на південній околиці Києва, коли головні сили вже перебували на лівому березі Дніпра, на коронного гетьмана з його свитою напав великий загін повстанців. Деякі шляхтичі під час панічного відступу потрапили в полон. Автор Львівського літопису стверджує, що тоді ж мало не піймали «самого пана гетьмана».

Під Переяслав прибуло близько восьми тисяч жовнірів, а разом із магнатськими загонами та частиною реєстрових козаків чисельність польсько-шляхетського війська досягла двадцяти тисяч. На відміну від повстанців, карателі були добре озброєні, мали в обозі як легку, так і облогову артилерію. Вже у перші дні травня вони розпочали відчайдушний штурм повстанського табору. В польській літературі мо-

виться про перемоги коронного війська. Однак достовірність таких тверджень спростовується свідченнями сучасників. Так, у листі магната П. Бєлєцького з Варшави до литовського гетьмана Я. Сапіги (травень 1630) читаємо: «Як поширюються козацькі безпорядки на Україні, Ви побачите із гетьманського листа, якого надсилаю. Правда, він не вказує в ньому на свої втрати в людях, але ті жовніри, які прибули сюди після битви, визнають втрату немалу, чимало їх також взято в полон і між ними найбільш видатний пан Чарнецький». Конецпольський постійно писав листи до короля з проханнями нових підкріплень, визнаючи зростання опору повстанців, незважаючи на відчайдушні приступи їх табору.

Становище коронного війська ускладнювалося також активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Львівський літописець говорить про розгром жовнірських частин на шляху до Переяслава в Копачеві, Димері, Білгородці. Лише одному із загонів чисельністю півтори тисячі чоловік вдалося переправитися на лівий берег, але в п'яти верстах від Борисполя він був оточений і повністю знищений. В районі Києва повстанці спалили декілька десятків човнів, щоб не допустити переправи противника на Лівобережжя. Там успішно діяв загін під проводом Сави Чернця, переважно із селян з Безрадич та Бугаївки, які нападали на панські маєтки і розправлялися з ненависними експлуататорами. Все це сприяло діям основних сил Тараса Федоровича під Переяславом. Повернувшись до Путивля, Г. Гладкий розповідав: «У польських де государь, людей с черкасы в те три недели бои бували многие, и на тех де боех черкасы поляков побивали, а на последнем де, государь, бою черкасы у гетьмана Конєцпольского в обозе наряд взяли, и многих поляков в обозе поби-

вали, и перевозм по Днепру отнели, и поромы по перевозом пожгли». Найяскравіші епізоди битви детально висвітлені у Львівському літописі. Так, 15 травня Станіславу Конецпольському стало відомо, що до міста підходить півторатисячний загін народних месників. Для його знищення було відправлено полк Лаща, але останній не зумів виконати завдання, оскільки повстанці встигли організувати укріплений табір. Доручивши загальне керівництво військом М. Потоцькому, на чолі двохтисячного загону жовнірів Конецпольський вирушив на допомогу коронному стражнику. Проте значна перевага в силі не забезпечила жовнірам швидкої перемоги. Оточені з усіх боків ворогами, повстанці мужньо відбивали численні атаки і живими в полон не здавалися. Карателям вдалося схопити лише одного пораненого козака.

В цей же час Тарас Федорович несподівано напав на обоз коронного війська. Під час жорстокого бою з обох сторін загинуло до двох тисяч чоловік. Повстанці захопили три гармати, боєприпаси противника і відступили в Переяслав. Конецпольський дуже шкодував за втратою найближчого радника ротмістра Ганібала, а також трьох десятків інших відомих шляхтичів. Серед загиблих у рядах повстанців Львівський літопис називає старшого сина митрополита Іова Борецького Степана.

В ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник у табір коронного війська. Штаб Конецпольського охороняла так звана «Золота рота» (назва походила від золотого кола на її прапорі) чисельністю близько півтори сотні шляхтичів із знатних родів, які були повністю знищені.

Ці події яскраво відобразив Тарас Шевченко:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,

А козаки,як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба ,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати! Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали!
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали...

Відсутність підкріплень та людські втрати поставили коронне військо в скрутне становище. Крім того, через відтягування платні, жовніри збиралися відмовитися від подальшої служби. Зібрані й надіслані уніатами під Переяслав декілька тисяч золотих потрапили до рук повстанців. У цій ситуації коронний гетьман виступив ініціатором переговорів між ворогуючими сторонами. У декларації, надісланій Тарасу Федоровичу під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького», він пропонував припинити військові дії на таких умовах: збереження в цілому Куруківського договору 1625 р.; видача Т. Федоровича як головного призвідця бунту; визнання старшого, кого призначить король; об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін, в єдине військо; розпуск нереєстрових козаків; повернення полонених жовнірів.

Враховуючи критичне становище коронного війська і втрати, що зазнали повстанці у боротьбі з добре озброєним противником, козацька старшина прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. З іншого боку, запорожці не бажали йти на угоду зі шляхтою й умовили Тараса Федоровича відійти на Січ. Ця обставина помітно позначилася на ході подальших переговорів, які від імені повстанців повів Антон Бут, та їхньому остаточному ре-

зультаті. Крім того, наближення строку закінчення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою не дозволяло коронному гетьману наполягати на виконанні всіх його вимог.

Згідно зі статтями Переяславської угоди від 29 травня 1630 р., повстанці визнавали свою провину, але відмовилися видати властям Федоровича. Залишався в силі Куруківський договір. Реєстровці, які перебували з обох сторін, зобов'язувалися залишатися в дружніх стосунках. В правах поновлялися 300 запорожців, виписаних із реєстру в лютому 1630 р. Всі інші повинні були повертатися в панські маєтки. Старшим реєстрового війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка.

Таким чином, угода була спрямована насамперед проти нереєстрового козацтва й селян. Козаків, які перебували на державній службі, за виступ проти урядових сил покарано не було. Навпаки, король пішов на певні поступки, збільшивши реєстр з шести до восьми тисяч чоловік. Це викликало гнів і обурення народних мас України. Тисячі учасників повстання не бажали повертатися в кріпосну залежність. Вони відмовлялися виконувати феодальні повинності, створювали нові загони народних месників. Окремі стихійні виступи мали місце на Чернігівщині, Київщині, Брацлавщині. Збільшився потік втікачів на Запорожжя, що викликало чутки про плани Станіслава Конецпольського організувати новий похід на Подніпров'я. Король Сигізмунд III звернувся на сеймі до сенаторів із закликом зміцнити жовнірські гарнізони на Україні, що було покладено в основу відповідної постанови.

Прибуття жовнірів на територію Київського воєводства в лютому 1631 р. викликало піднесення народного руху, який підтримали запорожці. До Ніжина, де зібралося близько

двох тисяч чоловік,.підійшов із Січі загін під проводом Івана Балилівця. Протягом двох місяців він протистояв коронному війську, яке силою намагалося захопити місто. В цій ситуації Тарас Федорович знову розіслав заклики на волості для продовження боротьби за козацькі вільності. Учасник Переяславської битви Григорій Рубчинський розповідав у Севську, що на початку червня на них відгукнулося близько п'ятнадцяти тисяч козаків, що зібралися в Черкасах, Переяславі, Каневі. Великі козацькі загони зосереджувалися також у Лубнах, Димері, Острі.

Про все це стало відомо коронному гетьману. Через своїх агентів, обіцянками і підкупами реєстрової старшини він зміг відмовити перебуваючих на державній службі від підтримки запорожців. На посаду старшого реєстру С. Конецпольський замість Тимоша Орендаренка призначив лояльного до уряду Речі Посполитої Івана Кулагу. Саме через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла. На цю причину вказувалося, зокрема, в листі Федоровича з Переяслава до ніжинців, які закликали його на допомогу. В результаті нереєстрове козацтво змушене було відійти на Запорожжя, а шляхті вдалося розсіяти дрібні козацькі загони.

Але Федорович не втрачав надії на продовження збройної боротьби. З цією метою він хотів використати фактор Тридцятирічної війни (1618-1648), адже керівники ворогуючих коаліцій докладали чималих зусиль, щоб схилити на свій бік українських козаків. Довідавшись про приїзд на Україну московських послів, у другій половині вересня відважний козацький ватажок прибув до Канева, де вже перебували Г. Гладкий і А. Борецький. Він привіз царську грамоту, в якій містилася пропозиція до запорожців перейти па службу до московського царя. На шляху до Запорожжя

царські посланці зупинилися в Каневі, де в той час перебував старший реєстру Іван Кулага. Останній затримав депутацію і надіслав Станіславу Конецпольському листа з проханням поради. Звернення до коронного гетьмана зумовлювалося також ще однією важливою причиною. Разом з московітами прибули й агенти шведського короля, з яким Річ Посполита перебувала в стані війни.

Король Швеції Густав-Адольф і раніше робив спроби встановити контакти з українськими козаками, походи яких на Чорне море робили напруженими польсько-турецькі відносини, й тому уряд Речі Посполитої не міг зосередити на тривалий час військові сили на території Прибалтики. Вісті з України про повстання козацтва під проводом гетьмана Тараса Федоровича, очевидно, активізували зовнішньополітичні зусилля скандинавського монарха. Влітку 1631 р. за дорученням Густава-Адольфа таємний радник Яків Руссель організував нове посольство до запорожців. Цю нелегку місію виконували французи, які, очевидно, перебували на службі шведського уряду – капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грев. Разом із досвідченим Г. Гладким вони й прибули на Україну, де повинні були вступити в переговори із запорожцями і пообіцяти допомогу в справі захисту їх вільностей та релігійних свобод. У спеціальному листі, написаному Я. Русселем від імені шведського короля, мовилося про намір Густава-Адольфа платити за службу козакам значно більше, ніж це робив Сигізмунд III, а також містилося запрошення повноважних запорозьких представників у Лівонію для підписання офіційної угоди.Чекаючи відповіді від Конєецпольського, Іван Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній посланців.

За свідченнями очевидців, Федорович і більшість нереєстрових схилялися до пропозиції московських по-

сланців, реєстрові наполягали на збереженні вірності польському королю, а частина запорожців згоджувалася на пропозицію шведів виступити в складі сил антигабсбурзької коаліції на території Австрії.

Бурхливе обговорення продовжувалося протягом кількох днів. Тим часом Кулага одержав листа від коронного гетьмана з наказом заарештувати П'єра Ладмірала і Жана де Грева й передати їх до рук польських властей. Старший реєстру ретельно виконав завдання, і шведські посланці невдовзі опинилися у Варшаві. Життя їм урятував лише приїзд до столиці Речі Посполитої посла Швеції. Гладкого, Борецького та Яганова Іван Кулага відправив до Москви. Так невдало завершилася спроба Швеції і Московії встановити контакти із запорожцями, слава про яких линула за межі України.

Однак для козацтва ці події не минули марно, вони стали ще одним підтвердженням його сили й визнання європейським світом, що, безумовно, позначилося на зростанні самосвідомості козацтва. Якщо в попередні роки боротьба за «золоті вільності» не йшла далі намагання закріпити за певною групою прав і привілеїв, то вже на Корсунській раді в жовтні 1632 р. було заявлено, що козаки мають намір продовжувати відстоювати козацькі порядки, які, на їхню думку, повинні були поширюватися на всій території Лівобережжя по Дніпро. Нереєстрове козацтво зі своїм ватажком Тарасом Федоровичем стало основною силою, яка намагалася перенести традиції Запорожжя на волості з відповідною адміністрацією і судочинством. Ця важлива справа була остаточно довершена Богданом Хмельницьким – творцем Української козацької держави.

Наприкінці 1632 р. розпочалася московсько-польська війна, названа пізніше Смоленською, в якій уряд Речі Посполитої покладав великі надії на українське козацтво.

Авторитет Тараса Федоровича у запорожців був високий. Тому не випадково бачимо його разом із Тимошем Орендаренком та Яковом Острянином серед ватажків козацьких загонів. Як це траплялося й раніше, за послуги уряду козаки не одержали всієї обіцяної платні, незважаючи на відхід значних земельних територій до Речі Посполитої за умовами Поляновського договору 1634 р. Тому не випадково на Канівській раді на початку 1635 р. Федорович знову закликав козаків до повстання.

Старшині цього разу вдалося відвернути антиурядовий виступ, що спонукало Тараса Федоровича до дій іншого характеру. Бєлгородський воєвода Тургенєв сповіщав у червні про від'їзд до Москви Тараса Федоровича, який нібито мав просити в царя дозволу поселитися на території Московської держави. Однак у офіційних московських колах, які, очевидно, діяли згідно з Поляновським договором, підтримки він не одержав. З Москви Федорович від'їхав на Дон, оскільки з донцями у запорожців завжди були товариські стосунки і козаки часто відгукувалися на допомогу один одному. Перебуваючи на Дону, Федорович міг отримати відомості про події на Україні. Адже восени 1635 р. після зруйнування Кодацької фортеці гетьман Іван Сулима закликав до боротьби проти коронного війська. Відіслали посольство й до донських побратимів. Його учасники мали завдання запросити на Запорожжя також і умілого полководця Тараса Федоровича. Чим закінчилися переговори, невідомо, але якщо і приходили з Дону на допомогу Сулимі, то, очевидно, після його полону.

Не збереглися, на жаль, і документи про подальшу долю Тараса Федоровича. Цілком можливо, що він брав участь у наступному великому повстанні на Україні 1637-1638 рр. під проводом Павла Бута, Якова Острянина та

Дмитра Гуні, або ж, як немало запорожців, залишився на Дону. В усякому разі, можна погодитися і з словами літописця, який відзначив, що й після 1630 р. Тарас Федорович перебував у середовищі козацьких ватажків «со славою девять лет и скончался спокойно».

Таким чином, в особі гетьмана Тараса Федоровича бачимо представника нової генерації української козаччини. Вперше він очолює збройне повстання організованого нереєстрового війська, висуває конкретні вимоги перед польськими властями: офіційного розширення правового статусу козацтва, знищення католицизму та уніатства. Тарас Федорович – Тарас Трясило виступає талановитим козацьким полководцем, одним із найвизначніших діячів національно-визвольного руху України першої половини XVII ст.

ЯН СОКОЛОВСЬКИЙ

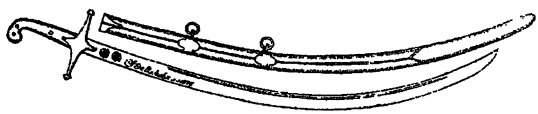

Ян (Іван) Соколовський походив з білоруської православної шляхти. Найбільш вірогідно, він народився на початку XVII ст., здобув замолоду непогану освіту, добре володів польською мовою. На жаль, до 1648 р. про життєвий шлях цього сподвижника Богдана Хмельницького нічого не відомо, однак є підстави припускати, що в його особі вождь Національно-визвольної війни знайшов вірного помічника, який забезпечив гетьману підтримку насамперед серед "черні", тобто рядових повстанців.

За деякими даними, він відзначився у боях у Північній Україні. Влітку 1648 р. Ян Соколовський штурмував Мозир. Приблизно в той же час він став "костирським гетьманом", тобто в козацькому уряді мав контролювати дії "черні". Як довів Ф. П. Шевченко, дана посада була з числа тих, які відносилися до генеральної старшини. Той, хто перебував на цій посаді, виконував також дипломатичні і суддівські функції. На жаль, детальніше про місце "костирського гетьмана" в уряді України поки що сказати важко. В світлі знайденого нами листа Соколовського ясно, що саме він, а не Максим Кривоніс, був костирським гетьманом.

В липні 1648 р. визвольний рух охопив не тільки українські, але й білоруські землі. Тоді, наприклад, повстанці зайняли 26 великих міст у межиріччі Дніпра, Сожа та Прип'яті. Б. Хмельницький направив у Білорусь три корпуси Війська Запорозького. Перший з них мав узяти Пінськ, рухатися на Берестя-Литовське, другий – на Мінськ, третій – на Слуцьк. Загальне керівництво цими корпусами здійснював Ян Соколовський, і він же очолив двохтисячний загін козаків, який рухався на Слуцьк. Велике місто Слуцьк мало першокласну фортецю. Власність магната Богуслава Рад-

зивіла – Слуцьк оборонявся сильним гарнізоном, яким командував ротмістр та віденський підстолій, економ князя Б. Радзивіла Ян Сосновський. Однак Соколовський послав свої "зазивні універсали" до слуцьких міщан, котрі почали готувати змову. Занепокоєний Сосновський розіслав листи до сусідніх магнатів і шляхти з проханням про підкріплення, яке було надано. Командуючий литовськими військами князь Януш Радзивіл розташував свій табір між Мінськом і Слуцьком. Тим часом військо Соколовського підійшло до Слуцька і стало в кількох кілометрах від міста у фільварку Брянчицях (очевидно, сучасне с. Барановичі). Почався штурм міста. Але до падіння Слуцька він не призвів. 23 серпня 1648 р. з цього фільварку Соколовський написав листа Сосновському, в якому висловив бажання провести свято Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня) у Слуцьку, тобто попросив, щоб комендант фактично здав місто повстанцям. Сосновський розпочав переговори з трьома представниками Соколовського, пропонуючи викуп. Ведучи переговори, посли одночасно намагалися встановити контакт зі своїми однодумцями. Тим часом з обох боків поспішали підкріплення. На жаль, допоміжний загін повстанців було розбито, а підкріплення, надіслані Радзивілом, прибули до Слуцька. Співвідношення сил змінилося не на користь Соколовського. Ворог цим скористався і вночі вдарив на повстанський табір. Втративши кілька сот забитими, повстанці почали відступати. У цій же битві було тяжко поранено й самого Соколовського, пішла навіть чутка, що він помер від ран і був похований разом з іншими повстанцями в с. Петриковичах під Слуцьком. Однак Соколовський залишився живим. Його війська, хоч і не взяли Слуцьк, однак зв'язали значні сили литовської армії, що дало можливість повстанцям досягти успіхів навіть у Підляшші та Мазовії. Повстанці взяли Пінськ, вирушили на

Берестя-Литовське. Віленські священики неодноразово писали до Хмельницького, просячи його виступити на Вільно. У цих успіхах є й заслуга Яна Соколовського та його військ. Потім, у 1649 р., Ян Соколовський брав участь у переговорах з російським послом К. Унковським. На початку березня 1650 р. він зустрічав у Житомирі дипломата Речі Посполитої Адама Киселя, який їхав до Києва для ратифікації Зборівського миру. В джерелах 1649-1650 рр. згадується житомирський сотник Калин Соколовський, але важко сказати, чи це був герой нашого нарису, чи якийсь його родич.

Десь близько 1651 р. Ян Соколовський перестає бути костирським гетьманом, і значення цієї посади у Війську Запорозькому занепадає, що було викликано і об'єктивними причинами. Про подальшу долю Яна Соколовського даних, на жаль, немає. Ймовірно, він загинув у 1651 році...

ФИЛОН ГАРКУША

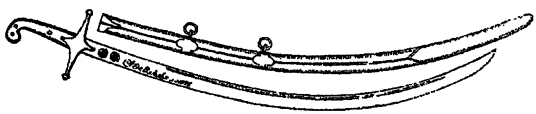

Филон Гаркуша (Горкуша, Оркуша, Аркуша) народився, очевидно, до 1620 р. у м. Бихові в Білорусії і походив з білоруських міщан. Дуже цікавим є питання про дійсне його прізвище і можливі зв'язки цього козацького полковника з деякими славними козацькими родами. Отже, прізвище Гаркуша, можливо, походить від прізвиська (в український мові "гаркуша" або "гарькавий" означає "картавий"). Щодо справжнього прізвища Гаркуші, то тут існує два можливих варіанта. Полонений козак Київського полку Демид сказав у 1648 р. на допиті, що прізвище полковника – "Оркуша Хвилоненко". У даному випадку ім'я з прізвищем могли переплутатися. Якщо ж припустити, що "Оркуша Хвилоненко" – це і прізвище, і прізвисько, тоді є можливим пов'язати Гаркушу з полковником Філоненком, який ще у 1626 р. очолив похід проти турецької фортеці Тягина, брав участь у Смоленській війні 1632-1634 рр. як корсунський полковник і був одним з активних учасників повстання 1637-1638 рр. Однак вірогіднішим виглядає інший варіант. Дослідники козацької генеалогії, починаючи з В. Липинського, пов'язують рід Аркуш з Кизилами, зокрема вказують на існування роду Кизимовських (Кизим – Гаркуш), на козацького полковника Гарасима Горкушу – Кизименка, який діяв у 1648 р., на Гната Кизиму гербу "Домброва", козелецького сотника у 1661 р. Цей рід, очевидно, був пов'язаний із видатними керівниками повстання 1637 - 1638 рр. – батьком і сином Кизимами, котрі, очевидно, походили з Київщини і під час повстання керували значними загонами. Кизим – старший був схоплений поляками в Ірклїіві 25 грудня 1637 р. (за ст. стилем), а його син ще діяв певний час у Лубнах, але 8 січня 1638 р. коронний гетьман М. Потоцький писав, що схоплено вже й Кизименка.

Пізніше (у 1638 р.) їх обох Потоцький наказав посадити на палю у Києві, що відзначив видатний український літописець Феодосій Софонович у своїй "Кройніці". Він писав: "Кизима, киевского сотника, из его с(и)ном и з иншими в Киеві на пали позбивали". Цікаво, що хтось із Кизимів – активних учасників повстання - вцілів, вивівши разом з полковником Кудрею 3 000 українців у верхів'я р. Псьол, тобто в Слобідську Україну, приблизно між Сумами та Обоянню. Важливе посереднє свідчення зв'язків Горкуші з Кизимами знаходимо в конфесаті (протоколі допиту) від 1648 р. полонених повстанців Пилипа Хведорки із Свашкова на Чернігівщині, підданого шляхтичів Жуковських, та Василя Янушкевича з Любачева. Отже, коли втопився у Прип'яті під Мозирем полковник повстанців Кизим, то на його місце обрали саме Филона Гаркушу. Відзначимо, що цей документ надруковано з суттєвими помилками і тому нами було використано оригінал цього документу, що зберігається у Архіві Головному Давніх Актів у Варшаві (АГАД). На наш погляд, такий збіг обставин був невипадковим. Відомі прецеденти, коли на місце загиблого батька козаки обирали новим своїм ватажком саме сина покійного. Досить згадати про Кривоносенка, що замінив на полковницькій посаді свого батька, знаменитого Максима Кривоноса.

Але найважливішим є те, що Филон Гаркуша доводився родичем самому Богданові Хмельницькому, про що чітко заявив полонений козак Демид: "родич Хмельницького на прізвище Оркуша Хвилоненко". Хоч і невідомо, які саме родинні зв'язки поєднували Гаркушу з Богданом Хмельницьким, але, здається, тяжіння гетьмана до Бихова пояснюється не тільки стратегічними, але й суто родинними міркуваннями. Додамо, що саме Бихів Богдан Хмельницький

передасть пізніше своєму зятеві – Івану Нечаю, чоловіку його дочки Стефаниди. Надзвичайно важливим є й те, що виявляються родинні пов'язання Хмельницьких з Гаркушами (Кизимами – Гаркушами) або ж з Филоненками.

Про подальший життєвий шлях Филона Гаркуші до 1648 року невідомо. Можна тільки здогадуватися, що він був достатньо освіченою людиною. Зате ясно, що з самого початку Національно-визвольної війни українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої 1648-1658 рр. він одразу ж поринув у її вир. Після Корсунської перемоги, яку здобули козаки Хмельницького 26(16) травня 1648 р., полум'я повстання охопило майже всю Україну й перекинулося на Білорусь. 6 липня 1648 р. шляхтич С. Марцинкевич писав у своєму листі із Стрішина про взяття Чернігова і вказував, що після цього повстанці хочуть йти походом на Бихів, Шклов та Могилев. Дійсно, цей похід досить успішно розгортався влітку 1648 р. Згадувані вище Пилип Хведорка та Василь Янушкович відзначали, що Хмельницький видав універсал представникам повстанців, які під час облоги Чернігова або уже після взяття цього міста їздили до його ставки за інструкціями. Це були Григорій Бут, який раніше був підданим шляхтичів Жуковських і жив у с. Свашкові на Чернігівщині, а тепер став полковником, Адам Лемко, Ахзем із Седнева, писар м. Лоєва та видатний сподвижник і дипломат Богдана Хмельницького Силуян Мужиловський. Останній був сином слуцького протопопа, письменника–полеміста Андрія Мужиловського, вихованцем Києво-Могилянської Академії. В універсалі містився наказ, щоб "збирали військо, а полковництво (над ним) дали Кизиму і (Хмельницький) заборонив відступати з Речиці, Гомеля та Лоєва". Якщо Кизим був дійсно родичем гетьмана, то цей універсал є тим більше логічним. Даний наказ гетьмана було

виконано, однак Кизим загинув (очевидно, під час бою за Мозир втопився у Прип'яті). Тоді на місці загиблого "став Гаркуша, родом з Бихова, а другий Бут – полковник від Гаркуші". Таким чином, Гаркуша став головним над мозирськими повстанцями, і навіть Бут, котрий їздив до гетьмана, мусив йому коритися. Сили у обох були, однак, відносно невеликі. За свідченням того ж Хведорки, кожен з двох полковників мав по 15 хоругов (сотень), причому у одній було понад сто вояків, а в іншій – менше сотні. Як би там не було, але у кожного з полковників було напоготові по 1500 вояків, щоправда, переважно з числа непрофесійних солдат, з міщан та селян. Це не зупинило Гаркушу, і він сміливо рушив на північ. На шляху повстанці долали супротив ворога і дійшли до великого міста Бобруйськ, яке відкрило перед ними свої брами. Міщани навіть не намагалися чинити супротив повстанцям, бо самі поділяли їхні гасла, які закликали битися за віру і за волю. У Бобруйську повстанці пограбували костел. Це було досить поширеним явищем, особливо в перший рік війни, але, видно, з цього часу за Гаркушею потяглася малоприємна слава любителя пошарпати чужі маєтності.

Відчуваючи недостатність у своїх силах і зростаючий супротив з боку шляхти Великого князівства Литовського, Гаркуша зайнявся у Бобруйську організаційними справами. Було закуплено порох у одного місцевого міщанина, який проживав біля ринку, а також у чорнобородого купця з Могилева, який з двома синами привіз для продажу повстанцям такий необхідний для них товар. За цей порох повстанці розплатилися міддю та оловом, які набрали у шляхетських маєтностях.

У Бобруйську Гаркуша дещо поповнив свою невелику армію за рахунок добровольців й вирішив наступати на

Березин (Березино) і свій рідний Бихів. Це було цілком логічним, оскільки інші повстанські загони вже взяли Стародуб і активно діяли на Гомельщині. Взяття Бихова завдало б ворогу потужного удару з тилу, і вся південно – східна Білорусь, не кажучи вже про Сіверщину, опинилася б у руках повстанців Богдана Хмельницького. У вересні – жовтні 1648 р. на Бихів було вирішено наступати двома колонами. Гаркуша зі своїм полком пішов лівим, східним, берегом ріки Березини на місто Березин (нині – на сході Мінської обл.). Полковник Григорій Бут йшов правим берегом на містечко Свіслоч, яке стоїть при впадінні однойменної річки до Березини. У авангарді військ Бута рухався на чолі тисячі повстанців сотник Фесько, котрий мав взяти місто Ігумень над р. Березиною. На шляху до Феська приєдналися й добровольці з місцевого населення. 29 листопада авангард Феська, а 6 грудня і весь полк Бута вступили до Ігумені, яка не збиралася чинити їм спротиву, і видно, що й тут перед повстанцями відкрили міські брами. В Ігумені була створена нова сотня з місцевих жителів, і Бут повернув на схід, на Бихів. Про дії Гаркуші не говориться, але, очевидно, його спільний з Бутом похід був успішним, Бихів перейшов до рук повстанців. Це, зокрема, підтверджує конфесата Уласа з Остроладович, котрий був тоді з полком Гаркуші в Бобруйську та Бихові.

Після успішного завершення визвольного походу 1648 р. Богдан Хмельницький повернувся із своєю армією на Наддніпрянщину, залишивши повстанські залоги на Волині, Поділлі та у південній Білорусі (закріпитися в Центральній Білорусі не вдалося, що засвідчили поразки повстанців при спробах взяти Слуцьк, Могилев та інші найбільші міста даного регіону Білорусі). Між тим, на початку 1649 р. Річ Посполита розпочала свій контрнаступ. У Білорусі військовими операціями командував князь Януш Рад-

зивіл (1612-1655), польний гетьман литовський, досвідчений і талановитий воєначальник. Хоча він був формально другою за значенням особою у військовій ієрархії Великого князівства Литовського, однак великий гетьман литовський Кишка через свій похилий вік передовірив управління литовською армією Радзивілу, котрий був тоді у розквіті фізичних та розумових сил. Внаслідок контрнаступу військ Речі Посполитої вже у січні – лютому 1649 р. впали Пінськ, Туров, Бобруйськ і Мозир, причому карателі жорстоко розправилися з полоненими, відзначаючи свій шлях палями та шибеницями. Тоді ж було завдано поразки повстанцям в Ігумені над Березиною, причому там були повстанці, які раніше воювали під прапорами Гаркуші. Але ж де був їхній полковник на початку 1649 р.? Чи він бився разом з ними і був змушений відступати, чи збирав війська на допомогу обложеним мозирцям у Овручі, Лоєві та Чорнобилі? На ці питання відповісти поки що неможливо.

Для протидії ворожому наступу Хмельницький навесні 1649 р. уводив в бій повстанські сили поступово, в міру їх мобілізації. Спочатку мали піти на Речицю й далі, вглиб Білорусі, відносно невеликі сили наказного полковника Іллі Голоти. Їхнім козиром була швидкість і раптовість, вони мали стати ядром нової повстанської армії в Білорусі. Однак у битві під Загалем (між Мозирем та Речицею) 17 червня 1649 р. вони зазнали поразки, а сам Голота загинув у бою. За Голотою мали піти в бій частини Київського, Чорнобильського та Канівського полків, а головна надія покладалася на нового наказного гетьмана, київського полковника й кума Хмельницько-го, Михайла (Станіслава) Кричевського. Тоді гетьман послав на Білорусь вісім полків на чолі з досвідченими полковниками Прокопом Шумейком, Мартином Небабою, Матвієм Гладким, Петром Голо-

вацьким та ін. Серед них бачимо й Кизименка (Кизимка, Кізюнка), а під цим іменем, ймовірно, записали Гаркушу. У разі перемоги Кричевський мав наступати на Гомель, Полоцьк та Вільно.

Як відомо, внаслідок тяжкої поразки під Лоєвом 31 липня 1649 р. від цих грандіозних планів довелося відмовитися і перейти до оборони дніпрових переправ, щоб не допустити ворожого прориву на Київ та на Сіверщину. Блискуча перемога української зброї під Зборовом стала вирішальною в кампанії 1649 р., внаслідок чого було укладено достатньо вигідний для українських повстанців Зборівський мир.

Звістки про Гаркушу знову зникають зі сторінок історичних джерел. Можна припустити, що він осів поближче до рідних країв, на Овруччині (нині – північ Житомирської області, на межі з Білорусією). Саме тут бачимо його на початку 1651 р. Тоді, після зриву Зборівського миру і відновлення військових дій, після поразки Брацлавського полку під Красним і загибелі його полковника Данила Нечая, Річ Посполита й Україна – Гетьманщина готувалися до нової кампанії. Зокрема, війська Великого князівства Литовського мали наступати на Гетьманщину у двох напрямках: з боку Речиці йшов на Київ сам Радзивіл, а з боку Пінська та Мозиря – Вінцентій Гонсевський, стольник Великого князівства Литовського, майбутній польний гетьман литовський. На жаль, дехто з козацької старшини тоді перейшов на ворожий бік, що, звичайно, аж ніяк не сприяло успішним діям українських військ. До таких слід віднести колишнього котелевського та ходорківського полковника Михайла Тишу, який відзначився перед тим, у 1648-1649 рр., на Волині, Бруяку, що діяв при боці Кричевського, а тепер збирав найманців проти своїх. Пізніше, вже під

Берестечком, перейдуть на польський бік полковники Петро Головацький та Михайло Криса, щоправда, останньому дехто буде приписувати отруєння Яреми Вишневецького.

Богдан Хмельницький свої найкращі сили сконцентрував південніше, щоб протидіяти ворожому наступу, очоленому самим королем. Київщину і її столицю мав обороняти Київський полк на чолі з полковником Антоном Ждановичем, про що чітко свідчить лист ренегата Яська Ясноборського, писаний з Любара 23 квітня 1651 р. В джерелах подекуди згадуються і Чорнобильський полк, і полк Пилипчі, але ці полки були невеликими, сформованими переважно з поліських селян, і до того ж вони мали боронити північний напрямок, між тим як Гонсевський головний удар спрямував з заходу проти Овруча, звідки планував йти просто на Київ. Цих сил повстанців було явно замало, тому гетьман вирішив спішно сформувати новий полк. До його складу мали вступити добровольці з числа населення Київщини, і над ним гетьман поставив свого родича Гаркушу. Цей полк, видно, звався Поліським, бо в деяких джерелах Гаркушу називають "поліським полковником", а подекуди й "намісником Ждановича", що говорить про його підлеглість київському полковнику. Згідно з конфесатою козака Демида, створеною до 6 травня 1651 р., Гаркуша вже був присланий до цього полку. Хмельницький написав тоді Гаркуші два листа: у одному містився наказ Гаркуші виходити на бій з ворогами "з доброю силою", а у другому гетьман наказував йому не займатися грабунками. Далі полонений засвідчив, що головне завдання Гаркуші полягало у стоянні на київських полях і обороні Києва. Згідно з джерелами, які мав у своєму розпорядженні М. Грушевський, Хмельницький нібито послав на Білорусь сво-

го сина Тимоша, у чому історик чомусь сумнівається, а потім відрядив на його місце Гаркушу. За іншими даними, гетьман послав у цей регіон полковників Небабу, Ждановича, Пилипчу та Гаркушу, причому останні два мали разом військо нібито у 30 тисяч, що є, без сумніву, перебільшенням. Небаба ж діяв тоді на лівобережжі Дніпра.

Коли розгорнувся наступ Гонсевського, Гаркуша певний час стояв із своїм військом у Норинську, містечку на південний захід від Овруча, а потім і в самому Овручі, звідки він вирушив до Чорнобиля. Він просувався, таким чином, з заходу у північно-східному напрямку, щоб зайняти переправи через Прип'ять і з'єднатися з Київським полком Ждановича (цей стояв у Лельові). Довідавшись про виступ у похід полку Гаркуші, ротмістр Семен Павша, один з найкращих офіцерів Радзивіла, який пильнував переправу через Прип'ять у Бабичах, перейшов на правий, південний бік річки й кинувся на перейми. Слід відзначити, що, крім Павші, насувалися головні сили Гонсевського, і тому витрачати дорогоцінний час Гаркуша не міг. Павші вдалося наздогнати ар'єргардні частини полку Гаркуші і нав'язати їм бої в Павловичах, Мартиновичах, а особливо під містечком Зубанем. Але Павша боявся, що Гаркуша може зайти йому в тил, і тому відступив. Лист Павші від 29 травня 1651 р., писаний з Бабич, який ми виявили за іншим списком у табірному щоденнику Радзивіла, містить уточнення: йдеться не про Зубань, а Любань, що у трьох милях від Чорнобиля. Тут же доповнена картина боїв. Павша, як тільки дістав звістку про виступ Гаркуші на з'єднання із Ждановичем, кинув всі свої сили з Бабич проти повстанців. Під Любанем повстанцям довелося знищити міст через річку (Уж? – *Ю. М.*), щоб відірвалися від погоні. Тоді карателі зігнали свою злість на тих, хто не встиг переправитися через річку, вбили навіть

полонених, серед яких був і дехто з шляхтичів та реєстрових козаків. Це підтверджує і лист від 20 липня 1651 р., писаний якимось шляхтичем з табору литовського війська під Кричевом: коли литовське військо почало наближуватися до Бабичів та Чорнобиля, Гаркуша став відступати, і в ході ар'єргардних боїв загинуло чимало козаків. Невдовзі Чорнобиль опинився у ворожих руках, до того ж далеко на сході Білорусі впав Кричев. Все ж Гаркуша, діючи у дуже несприятливих умовах, зумів прорватися із своїм полком і об'єднатися з Київським.

Після цього Жданович і Гаркуша зайняли спільну оборону, щоб стримувати ворожий наступ із заходу. Жданович стояв у Чорнобилі, а Гаркуша – у чверті милі від нього. В цей час той же ротмістр Семен Павша вдарив на Народичі, де ще тримали оборону сотники Натальчич, Зозуленко і Сагайдачний. Повстанці зазнали поразки, очевидно, загинули й самі сотники; місто було взято, а місцевих людей карателі вбивали навіть у церквах. Із здобиччю вони поверталися назад через р. Словечну. Тут на них напали козаки Ждановича та Гаркуші і завдали значних втрат, але Павші вдалося прорватися.

Між тим ситуація значно погіршилася. Небезпека заходила не тільки із заходу та півночі, а навіть зі сходу, тобто з тилу. Саме тоді Радзивіл розгромив під Ріпками чернігівського полковника Небабу, котрий й сам загинув на полі бою 6 липня (26 червня) 1651 р. Це значно полегшувало завдання Гонсевському, що рушив на Димер, від котрого до Києва було вже рукою подати. 16 липня він з боями дійшов до Димера і взяв місто, а потім, не відпочиваючи, кинув всі свої війська проти козаків, які обороняли переправу через Ірпінь. На той час Київський полк вже відступив у київському напрямку, а Гаркуша залишився прикривати цей відступ.

Козаки запекло боронили переправу, але мусили відійти.

Тут свідчення джерел розходяться. Згідно з польськими донесеннями, козаки, не витримавши тиску, стали тікати. Незнаний шляхтич у своєму листі від 25 липня 1651 р. з литовського табору твердив про відступ з-під Чорнобиля Ждановича та "його намісника Гаркуші", яких війська Гонсевського наздогнали за Димером, якраз під час переправи через Ірпінь. Потужного удару переслідувачів не витримали козаки навіть в добрих окопах на березі річки, тому мусили тікати: одні мостом, другі – на плотах, а треті рятувалися втечею на болото. У цій битві загинув і осавул Вовгура (за іншими даними – Воропай – *Ю. М.*), до порад якого прислуховувалися обидва полковники. Втрати Гонсевського були нібито невеликими, зокрема було вбито одного шляхтича, поранено капітана і ряд простих солдат.

Українські джерела змальовують протилежну картину: поляків вдалося стримати за Димером, але у Києві через ворожий наступ та поразку Небаби виникли панічні настрої серед міщан та духовенства, які просили не вести бої за місто. Через це Жданович і Гаркуша, а також деякі інші полковники, котрі знаходилися тоді в районі Києва (наприклад, М. Гладкий), були змушені полишити місто. Це рішення було узгоджене "нагорі". Якраз тоді через Київ поспішав генеральний писар Іван Виговський, котрий прагнув скликати війська з Лівобережної України під Білу Церкву, і він передав тоді наказ Хмельницького: полишити Київ і поспішати у Корсунь на раду.

Литовський наступ безпосередньо на Київ розпочався 4 серпня. Одна частина військ Радзивіла наступала з боку Вишгороду, а друга – з заходу в напрямку Софійського собору; перед цим багато жовнірів пливли Дніпром на байдаках. Останнє особливо переконало Ждановича у безнадійності

боротьби за Київ, і він виступив разом з М. Гладким з Києва на Трипілля. У ар'єргарді, як завжди, йшли повстанці Гаркуші. Сам поліський полковник зі своєю кіннотою ще певний час стояв під Києво-Печерською лаврою, а потім теж взяв курс на південь. Війська Радзивіла зайняли Київ, їх дійсно зустріла делегація від київського митрополита Сильвестра (Косова) та міщан з проханням не грабувати місто. Хоча литовський Радзивіл і пообіцяв так вчинити, але його солдатня не особливо прислухалася до таких наказів і навіть запалила Поділ, який майже весь вигорів протягом 16-17 серпня.

Гаркуша ж разом зі своїми повстанцями, очевидно, боронив Білу Церкву, і після успішної протидії української армії Богдана Хмельницького об'єднані сили Корони Польської та Великого князівства Литовського погодилися укласти новий мир (Білоцерківський).

Ім'я Гаркуші знову зникає зі сторінок джерел і з'являється в них тільки на початку 1654 р. Після Переяславської ради 18(8) січня 1654 р. до Москви задля укладення договору було скероване козацьке посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею. Цей процес затягнувся і багато в чому взагалі залишився незавершеним. Знаючи про складний хід переговорів, Хмельницький послав з Чигирина до Москви додаткове посольство, яке мало повезти нові, переважно таємні, усні пропозиції, а також листи як до послів, так і до царя Олексія. У останньому документі містилося прохання підтвердити права і вільності козацтва й надати відповідні гарантії. Мали бути передані також новини про військові дії, які вели на Поділлі (Немирів, Буша) українські повстанці проти Речі Посполитої. Всі три документи (інструкція та листи) були написані гетьманом 31 (21) березня 1654 р. і

передані Филону Гаркуші, котрий і мав очолити посольство. До Москви Гаркуша прибув 17(7) квітня 1654 р. і мав аудієнцію у царя. Переговори були успішними і 22 (12) квітня того ж року Олексій І видав жалувану грамоту, в якій знову стверджувались "права й вольності" Війська Запорізького і зокрема відзначалося: "писали к нам...гетман Богдан Хмелницкой и все Войско Запорожское с гонцом своим Филоном Гаркушею, чтоб нам... права и привилия, и свободы, и все добра отческие и праотческие, из веков от князей благочестивых и королей наданые, утвердити...И мы...на то...изволили прежние ваши права, и привилия, и свободы, и добра утвердити...и хотим (их) содержати навеки крепко и нерушимо, безо всякого пременения". Яке це було "навеки крепко и нерушимо", стало ясно вже восени 1656 р., коли Москва, всупереч договору 1654 р. з Українською державою, уклала сепаратне перемир'я з Річчю Посполитою! Але в цьому немає провини Гаркуші, який гідно виконав покладені на нього дипломатичні обов'язки. 23 (13) квітня він, взявши із собою цю грамоту, виїхав до Чигирина разом з московським послом до молдавського господаря дяком Перфильєвим.

І знову уриваються відомості про Гаркушу. Але судячи з усього, він посилався гетьманом на Волинь, де часто діяв разом з київським полковником Антоном Ждановичем. З його ж корпусом він, очевидно, ходив вглиб етнічних польських земель у 1656-1657 рр., сприяючи союзникам України – шведам і трансильванцям. Зберігся лист шляхти південної Волині від 17(7) червня 1657 р., адресований Б. Хмельницькому. У ньому, зокрема, містилася скарга на Ждановича та Гаркушу, які перебували з військами у цих краях, і прохання убезпечити від них Луцьк, Володимир та Олику. Смерть Богдана Хмельницького негативно вплинула на ситу-

ацію в Україні. А Гаркуша втратив свого покровителя. Новий гетьман, Іван Виговський, волів використовувати його переважно як доброго дипломата. Саме Гаркуша разом з Мартином Яцківським очолив нове посольство до царя Олексія у березні 1658 р. На той час авторитет Виговського зріс, зникли сумніви у легітимності його обрання гетьманом, і Гаркуша розвинув успіх. На влаштованій у Москві царськими дипломатами зустрічі з пушкарівцями він навів переконливі аргументи на користь Виговського, і пушкарівці мусили знизити тон. Після цього царський уряд певний час ставився до Виговського більш прихильно.

Природно, що саме Гаркуша був у числі вузького кола старшин, котрі вели переговори і з московським послом Апухтіним у Чигирині 11 (1) травня 1658 р. Крім нього, були присутні також генеральний суддя Герман Гапонович, осавул Мисько, полковник Карпо Трушенко, отаман Василь, колишній полковник Григорій Ганжа, брат гетьмана Федір Виговський та ще декілька персон. Цього разу, внаслідок відвертого втручання Москви у внутрішні справи України, переговори проходили у прохолодній атмосфері. Незважаючи на спроби Апухтіна диктувати гетьману царську волю, Виговський виступив у збройний похід проти опозиції, яка укрилася в Полтаві. З ним, очевидно, вирушив у похід і Гаркуша. Через деякий час Полтава була взята, причому лідер опозиції, полтавський полковник Мартин Пушкар, загинув. Виговський, відновив законну владу гетьмана у Полтавському полку і поставив там новим полковником спочатку Івана Богуна, а потім – Филона Гаркушу. Останній тримав тут полковницький пірнач з червня по листопад 1658 р. Йому довелося й тут повоювати, принаймні коли у серпні – вересні 1658 р. його спробу-

ють вибити з Полтави війська опозиції на чолі з полковником Іваном Донцем та котельвянським сотником Степаненком. Пізніше до влади в цьому полку таки прийшов один з опозиціонерів – Кирило Пушкар, син покійного Мартина Пушкаря. Але, очевидно, справжнім полтавським полковником вважався Гаркуша, принаймні в часи гетьманату Виговського. Після поразки України у російсько-українській війні 1658-1659 рр. і відставки Виговського новий гетьман Юрій Хмельницький був змушений підписати у Переяславі 27(17) жовтня 1659 р. нерівноправний договір, на підставі якого Україна втрачала незалежність і ставала автономною частиною Московської імперії. Природно, що за таких умов Гаркуша не міг претендувати на пірнач полтавського полковника, але, без сумніву, залишив тут по собі добру пам'ять як добрий господар і адміністратор.

Після цього слід Гаркуші знову пропадає, хоча, можливо, це саме він (у документах записаний як Григорій Гаркуша) разом з сотником Романом Ракушкою – Романовським (автором літопису Самовидця) був відправлений після 24 лютого 1662 р. (за ст. стилем) до царя з наради прихильників наказного гетьмана Якима Сомка, щоб порушити перед царем важливі питання майбутньої гетьманської елекції. Гаркуша виринає з небуття уже за гетьманства Петра Дорошенка. Як мінімум у травні 1669 р. він знову став полтавським полковником і активно протидіяв промосковськи налаштованому Дем'яну Многогрішному. Тоді вірними Дорошенку на лівому боці Дніпра лишилося 4 полки: Гадяцький, Лубенський, Миргородський і Полтавський. 11(1) липня 1669 р. Гаркуша написав лист до Многогрішного, котрий своїми діями сприяв новому розколу України. Від імені свого полку, і не тільки козаків, але й міщан та простолюду, він закликав Многогрішного звернутися з покорою до Дорошенка, а

не пробувати залякати його, бо тільки у Полтаві він знайде 10 тисяч супротивних йому шабель. 26 червня 1669 р. за старим стилем Гаркуша разом із городовим отаманом Климом Чорнушенком та війтом Левком Хорошенком видав універсал щодо конфлікту за землю між мешканцями Старих та Нових Санжар, причому його комісія визна-ла винними саме новосанжарівців. Ще в січні 1670 р. Гаркуша був полтавським полковником, але вже наказним. За гетьманства Многогрішного йому взагалі було важко розраховувати на збереження пірнача, тому він, очевидно, відходить на певний час від справ. У 1677 р. його називають просто "паном", який живе у Полтаві. 26-29 листопада 1677 р. за старим стилем у полковому полтавському суді розглядалася справа Михайла Тотчаса та Юска Ганченка. Останній купив частину землі у "пана Филона Горкуши тое ж січи над Булановою Радковской", через що М. Тотчасу була заподіяна кривда. Гаркуша був присутній разом з іншими на суді в якості свідка, і цей суд врешті прийняв соломонове рішення: обом козакам володіти цією землею порівну. За гетьмана Івана Самойловича Гаркуша з'являється у цілковито новій, незвичній для колишнього полковника якості полтавського городового отамана. У 1677 р. дану посаду обіймали Максим Попенко та Петро Мисенко, а у квітні – травні 1678 р. вже бачимо на ній Гаркушу. Це вже була остання значна урядова посада Филона Гаркуші в Українській державі – Гетьманщині. Очевидно, невдовзі після цього він помер. Історики вважають, що це сталося близько 1683 р.

Филон Гаркуша прожив досить тривале, як на ті часи, життя, він був одним з небагатьох сподвижників Богдана Хмельницького, які пройшли вогонь Національно-визвольної війни українського народу, через трагедії доби

Руїни, працювали на мирному полі. Кульмінаційним етапом його біографії залишається 1648 р., коли він зі зброєю в руках боровся не тільки за незалежну Українську державу, але й за незалежну Білорусь.

СТЕПАН ПОДОБАЙЛО

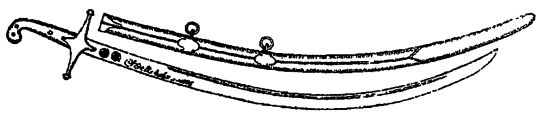

Біографія цього видатного діяча Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., полководця й дипломата, тільки останнім часом стала потроху прояснюватися. Але й досі неясно навіть, як правильно писати його прізвище: Подобайло чи Пободайло, бо в джерелах зустрічаються обидва варіанти. Все ж віддамо перевагу першому, оскільки в українській мові існує слово "подобатися", а прізвища від дієслів такого типу є досить поширені, наприклад, "Моргайло", "Рубайло".

Невідомо, коли народився Подобайло. Судячи з усього, це сталося на початку XVII ст. Зате є чіткі дані про походження майбутнього чернігівського полковника. За словами самого Адама Киселя, українського православного магната, який відзначився як дипломат Речі Посполитої, Подобайло був сином його підданого Данила з Носівки на Чернігівщині. Носівка – нинішній райцентр Чернігівської області. Вона знаходиться у 85 км. на південь від Чернігова і на південний захід від Ніжина, від якого стоїть удвічі ближче. Це містечко, розташоване на березі р. Носовочки, притоку Остра, згадується в літописах ще під 1147 р. Наприкінці XVI ст. Носівка стала центром однойменного староства Чернігівського воєводства Речі Посполитої. Приблизно у 30-х рр. XVII ст. король надав Носівку у власність Адамові Киселю. Чи Данило Подобайло потрапив тоді в число підданих Киселя, чи потрапив до Носівки з волинських маєтностей магната, поки що невідомо. Хоча деякі автори (В. Кривошея та І. Кривошея) вважають Подобайла служилим шляхтичем, однак сумнівно, що саме так треба розуміти слово "підданий". На наш погляд, Подобайло мав селянське походження. Саме це змушує з особливою повагою приглянутися до нього, бо тільки завдяки своїм видатним обдаруванням він зміг дістатися до вищої еліти Гетьманщини.

Про сім'ю Подобайла відомо дуже мало. З джерел відомо про чернігівського сотника Мартина Подобайла у 1649 р. Якщо це не якесь непорозуміння (самого Степана Подобайла могли помилково назвати Мартином), то це, очевидно, був його брат. Ймовірно, його братами були також Гнат і Хома Подобайли з числа козаків Чернігівського полку.

У 30-х рр. XVII ст. Подобайло служив у драгунській хоругві А. Киселя і вже тоді зарекомендував себе не тільки як хоробрий вояк, але й воєначальник. Коли між Річчю Посполитою та Московською державою вибухнула Смоленська війна 1632-1634 рр., то, очевидно, саме тоді він організовував у складі військ князя Януша Радзивіла оборону Седнівської волості від московітів. З цього моменту він уславився саме як майстер оборони. Невипадково Богдан Хмельницький саме йому доручав керувати оборонними діями війська. Седнівський епізод посприяв подальшій військовій кар'єрі Пободайла. Він певний час служив у гарнізоні Кодака (нині Дніпропетровськ), збудованого у 1635 р. Того ж року Кодак було взято й частково зруйновано повстанцями Івана Сулими, але через якийсь час (на липень 1639 р.) фортецю було повністю відбудовано і розширено. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський призначив сюди губернатором Яна Жолтовського, а комендантом – свого племінника Адама Конецпольського. Пізніше губернатором Кодака став Криштоф Гродзицький, що разом із своїм братом Павлом був сподвижником Конецпольського і знавцем артилерійської справи.

Служили тут, звичайно, й українці. Вітчизняні літописи твердять, що коли у 1639 р. Конецпольський прибув на Кодак, він був дуже задоволений грізним виглядом фортеці і не пропустив нагоди поглузувати з козаків, підкресливши, що їм нема сенсу піднімати нові

повстання. Тоді чигиринський сотник Богдан Хмельницький латинською мовою промовив пророчі слова: "Рукою створене, рукою і руйнується"...

Крім Богдана Хмельницького, на Кодаку тоді служили ще деякі видатні козацькі вожді. Це Петро Головацький, майбутній полковник Богдана Хмельницького, що активно діяв на Сіверщині у 1648-1651 рр. і без сумніву добре знав Подобайла ще з кодацьких часів. Це – німецькі найманці, рейтар Венцер Ротмайстер та лейтенант Рудольф Бендікс, які відповідно у 1646 і 1647 рр. втекли з Кодака. Бендікс згодом став полковником українських повстанців Б. Хмельницького, а потім посередником між ним та бранденбурзьким курфюрстом. Особливо важливо, що як мінімум з 1641 або 1642 рр. на Кодаці служив знаменитий Іван Богун, який ходив походами з Кодака на Сіверський Донець то проти ординців, то проти московітів. 30 травня 1643 р. загін козаків на чолі з Богуном та Федором Огієнком розбили на "Козацькому перевозі" московські війська Василія Струкова, потім рушили проти ординців на береги р. Міус. Навесні 1644 р. похід козаків, керований Богуном, був ще значнішим. Вони пройшли повз Святогорський монастир на Дінці і вдарили на Середнє Поволжжя (Мордовія, Шацьк, Алатир). У 1645 р. Богун діяв на Донці разом з Семеном Забуським, прагнучи вдарити на Мордовію. Оскільки Подобайло був у цей час драгуном на Кодаці, то цілком ймовірно, що він брав участь у цих військових операціях.

Складно сказати, за яких обставин Подобайло долучився до повстанців Богдана Хмельницького на початку Національно-визвольної війни українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої. Чи він втік до своїх разом з Бендіксом, чи перейшов до них під час блокади

Кодака повстанцями у червні – вересні 1648 р. (польський гарнізон Кодака капітулював перед повстанцями полковників Прокопа Шумейка, Максима Нестеренка та Якова Вовченка 1 жовтня 1648 р.), чи це сталося на Сіверщині – відповіді на ці питання поки що немає. Тим не менш, не викликає сумнівів той факт, що Подобайло недовго коливався при вирішенні дилеми: з ким бути. Ніхто й ніколи не докоряв йому за якусь непослідовність у цьому питанні або хитання, як це було з рядом інших сподвижників Богдана.

Між тим, на його рідній Чернігівщині події розвивалися дуже швидко. На вість про Корсунську перемогу вибухнули потужні всенародні повстання, до рук повстанців швидко перейшли головні міста й фортеці Сіверщини. Тільки при взятті столиці воєводства – Чернігова довелося тяжко попрацювати на Марсовому полі. Ще 25 (15) липня 1648 р. йшла облога міста, причому військами повстанців командував полковник ніжинсько – чернігівський Прокіп Шумейко (1571-1651), один з видатних старшин Війська Запорізького, дипломат і флотоводець. На допомогу Шумейку Хмельницький послав сили Дзялинця й Головчина, котрі перед цим наступали на Могилев. Після взяття Чернігова єдиний Ніжинсько-Чернігівський полк було розділено на Ніжинський (його очолив Шумейко) та Чернігівський (його очолив Мартин Небаба). Заохочені успіхом повстанці пішли в похід на Бихів, Гомель, Кричев, Пропойськ і Чичерськ у Білорусі. У всіх цих подіях, без сумніву, брали участь брати й родичі Подобайла, а сам він теж міг взяти в них участь, принаймні з жовтня 1648 р. вся його подальша діяльність пов'язана виключно із Сіверщиною. Якщо ж припустити, що під іменем чернігівського сотника Мартина Подобайла слід мати на увазі героя даного нарису, тоді яснішим стає шлях його військової кар'єри.

С. Подобайло швидко посів одне з провідних місць серед козацької старшини Сіверської України, і вже навесні 1649 р. як мінімум брав активну участь у підготовці наступу українських військ на Білорусь. В цей час головні сили Української держави Богдан Хмельницький повів у похід на Збараж. На білоруському фронті українські війська під командуванням восьми українських полковників, в т.ч. й Подобайла, мали стримувати ворожий наступ, щоб не дати ворогу можливості вдарити в тил і взяти Київ. При сприятливій ситуації українські війська збиралися розгорнути свій наступ на Речицю і далі на північ аж до Вільна. У переліку українських полків, складених перебіжчиком до Радзивіла, відзначено, що до "Литви" йшло приблизно 8 полків, причому вказано: "Пободайлів полк, хоругов 17". Полк Небаби за цим переліком складався із 28 хоругов. Однак далі додавалося, що "Подобайло стоїть у Лоївської переправи, з цього ж полку стоять у Любецької переправи хоругов 5".

Наступ першого ешелону українських військ на чолі з полковником Іллею Голотою зазнав поразки під Загалем (між Речицею та Мозирем) 17 червня 1649 р. Як свідчить французький автор XVII ст. П'єр Шевальє, "на місце Голоти Хмельницький поставив Степана Подобайла, якому дав наказ укріпитися між Борисфеном та рікою Сожем. Подобайло виконав це і підпалив місто Лоєв, побоюючись, що воно може стати приста-новищем для литовців". Ворожий контрнаступ стримували війська полковника Петра Головацького. 3 липня 1649 р. до табору військ Речі Посполитої у Речиці прибув їхній командуючий – польний гетьман литовський князь Януш Радзивіл. Його розвідка донесла, що на переправі під Лоєвом знаходяться значні сили С. Подобайла, що закріпилися на лівому боці ріки. Враховуючи перевагу ворога, Подобайло спалив Лоїв, щоб там, у цьому надзвичайно важливому опорному пункті, що контро-

лював дніпровську переправу і місце впадіння Сожа до Дніпра, не змогли укріпитися війська Радзивіла. Саме ця ділянка дніпрових берегів, яка й нині окреслює українсько-білоруський кордон, стала головним полем військової діяльності Подобайла, саме тут він уславився як страж українських кордонів.

Тожі ж, з конфесат (протоколу допиту) полонених повстанців Івана Бугая та якогось Захара князь Януш Радзивіл довідався, що Хмельницький, виступаючи в похід, призначив для дій проти нього "полк Небабин, полк Головацького, полк Чернігівський Пободайла, Поповича, полк Ніжинський Шумейка, у котрому старшим є Борсук, решта Переяславського полку, Київський полк". Далі говорилося, що у цих полках майже нема реєстрових козаків, а тільки "збірне ополчення поліських селян". Ця звістка є дещо загадковою. Ясно, що Подобайло названий тут чернігівським полковником невипадково. М. Небаба вирушив з частиною полку під Збараж. Ясно, що командування над іншою його частиною було покладено на наказного гетьмана С. Подобайла. Але тут виразно проведена різниця між полками Чернігівським та "Небабиним". Це можна розуміти порізному. Ясно тільки те, що Подобайло вже тоді очолював полк в якості повноправного або наказного полковника, ясно, що на Сіверщині діяло тоді більше полків, ніж це фіксує Реєстр Війська Запорізького кінця 1649 р., зокрема Ніжинський, Батуринський (цей діяв тоді під Збаражем), Почепський. Отже, Небаба та Подобайло командували то окремими полками, то одним (Чернігівським). Ймовірно, це міг бути Борзненський полк (до Борзни постійно тяжів Небаба, і, можливо, саме на чолі цього полку він вирушив під Збараж) або Лоївський (про нього згадують деякі тогочасні джерела, і, можливо, цим полком командував Подобайло, але полонений козак тут наплутав і приписав йому коман-

дування Чернігівським полком). З конфесати інших полонених, Власа з Остроладовиць і Матвія Шумейка, занотованих відповідно 26 липня та 11 червня 1649 р., довідуємося, що Подобайло був "полковником під Лоєвом", його називають також "дніпровий полковник Пободайло". Отже, він на підставі наказу Хмельницького написав листа до Чорнобильського полку й переслав його через покозаченого брагинського боярина Ковальського. Тут він вимагав, щоб чорнобильці надали йому допомогу людьми й "до нього йшли для оборони переправ, до котрих ляхи з гетьманом (Радзивілом) йдуть з великою потугою". У самого Подобайла було тоді щонайбільше 2 тис. козаків з чернігівських, брагинських тощо людей, бо половина Переяславського полку чомусь його покинула і повернулася до свого полкового центру.

18 липня 1649 р. Я. Радзивіл виступив з військами на Київ. Назустріч йому з боку Києва та Полісся йшла українська армія Михайла Кричевського. Подобайло готувався до удару з Лівобережжя. Сили Радзивіла спочатку підійшли до Лоєва. Тут вони добре укріпили лівий берег Дніпра аж до гирла Сожа. З цих окопів тритисячний полк Подобайла тримав під прицілом течію ріки, але гармат було явно замало, всього декілька. З тилу до повстанців важко було дістатися через густий ліс та болота. Саме це змусило Радзивіла відмовитися від лобового штурму укріплень понад берегом Дніпра. Він висадив десант (піхотинці Гонсевського) вище по течії Дніпра, щоб він вдарив у північний фланг козаків, а в цей час південніше їхніх укріплень мала розпочатися переправа через Дніпро, щоб ударити з півдня. 23 липня Радзивіл взяв Лоїв, після чого розпочалася запекла битва за дніпровську переправу. Попри всі зусилля, Радзивілу не вдалося прорвати оборону, майстерно влаштовану Подобайлом, і він вирішив посилити північний плацдарм, щоб, діючи звідти, пустити свою кавалерію в ук-

раїнський тил. Але вранці 25 липня 1649 р. роз'їзд шляхетського поручника Семена Павші приніс звістку про наступ з боку Києва на тили радзивілівської армії під командуванням Михайла Кричевського. Це змусило Радзивіла цілковито змінити план кампанії. Замість продовження штурму позицій Подобайла литовський гетьман обернув всі свої сили проти Кричевського.

31 липня 1649 р. відбулася генеральна битва, внаслідок якої армія Кричевського була розбита, а він сам був смертельно поранений і помер у ворожому полоні через три дні. Ще не знаючи про тяжку поразку наказного гетьмана, Подобайло здійснив ризиковану спробу прийти на допомогу своїм. Українська піхота почала форсувати Дніпро, спішно укріплятися на правому березі річки й готуватися до атаки. В цей момент на неї вдарили майже всією силою радзивілівці, що мали значну кількісну перевагу. Зав'язалася запекла битва. Було поранено капітана німецьких найманців Больта і його поручника, а також хорунжого радзивілів-ських драгун, вбито багатьох солдат з радзивілівського війська.

Після кривавої битви німецькі найманці вибили козаків з нашвидкуруч збудованих укріплень і скинули їх у Дніпро. До того ж раптовим ударом литовської піхоти козаки були відрізані від човнів. Довелося рятуватися вплав під нищівним ворожим вогнем, і скоро дніпрова вода почервоніла від козацької крові. За даними самого Радзивіла, з двохтисячного козацького загону врятувалося тільки кілька сот. Але провини Подобайла у цьому немає. Він пішов ва-банк, бо в тих умовах це був єдиний шанс на перемогу української армії. Але війська Радзивіла вже повністю розгромили Кричевського. Тому наступ Подобайла, котрий перед тим мужньо стримував ворога, зазнав поразки. Але мужність українських повстанців Кричевського та Подобайла дозво-

лила зупинити ворожий наступ на цьому напрямку, врятувати Київ, дати час на успішне завершення Збаразько-Зборівської кампанії.

Бої на берегах Дніпра й Сожа вщухли, але Подобайло не відступив на південь, а несподівано перейшов до Гомеля, щоб загрожувати лівому флангу литовських військ і до того ж мати неофіційну допомогу з боку Москви. Він став полковником у Гомелі, і під його керівництвом знаходилося 2 тис. козаків. Його намісником у Гомелі був Гришко (можливо, Григорій Голота, брат загиблого полковника Іллі Голоти). Гомельський гарнізон Подобайла дістав порох з Могилева та Києва, причому з Києва йому привезли аж 17 возів. Подобайло сподівався на підмогу від Хмельницького, і небезпідставно.

Тим часом до табору Радзивіла прибув від Б. Хмельницького відомий український дипломат Силуян Мужиловський і повідомив про підписання Зборівського миру 18 (8) серпня 1649 р. Обидві сторони стали відступати до намічених цим миром кордонів. Гомель довелося залишити, бо за цими умовами він мав бути у складі Великого князівства Литовського. Подобайло повернувся до Чернігова.

Після підписання миру було розпочато також укладення реєстру Війська Запорізького. Там значиться й С. Подобайло в числі вищої старшини Чернігівського полку, і його прізвище йде другим (!) після прізвища полковника Мартина Небаби. В часи мирного перепочинку він, без сумніву, відігравав важливу роль у місцевій адміністрації, в укріпленні міст і містечок, господарських справах. Тоді ж він власним коштом відбудував Свято-Троїцький Іллінський монастир у Чернігові, де пізніше знайшов свій останній спочинок.

Компромісний Зборівський мир викликав невдоволення з обох боків, і вже на початку 1651 р. був порушений. У першій значній битві під Красним (лютий 1651 р.)

зазнав тяжкої поразки Брацлавський полк, керований героєм Національно-визвольної війни полковником Іваном Нечаєм, а сам Нечай поліг у бою. Тіло Нечая було перевезено до Києва й поховано у одному з київських монастирів, а в полкових містах, насамперед у Києві та Чернігові, було оголошено траур, бито на знак печалі з гармат. По всій Сіверщині знову вибухають антипольські повстання, причому Подобайло брав у їх організації діяльну участь. Вже на той час стало ясно, що він належить до числа радикально налаштованих керівників Української держави, які продовжували лінію Максима Кривоноса та Данила Нечая і через це нерідко вступали у конфлікт з самим гетьманом. Подобайло належав до чільних керівників даного угруповування у таборі повстанців поряд з сином М. Кривоноса – Кривоносенком та іншими полковниками (Лук'яном Мозирою, Матвієм Гладким, Прокопом Шумейком та ін.).

1 березня 1651 р. вищезгаданий Павша повідомляв Радзивіла, що з Чернігова до Любеча прийшли три полки, очолювані Небабою, Шумейком та Гладким, що в тилах радзивілівських військ активізувалися повстанці Костирки (Костиренка), чималі сили сконцентровано між Лоєвом та Любечем. Посол Радзивіла Мисловський підтвердив дану інформацію, зокрема вказав, що до Литви призначено Чернігівський та Ніжинський полки, над котрими полковники Небаба і Подобайло, а їм на допомогу додано Київський та Переяславський полки. 16 квітня полонений чорнобильський сотник повідомив, що Чернігівським полком командують "Небаба і Подобайло", а його чисельність складає 30 000. Коростишевський плебан доповідав Радзивілу, що всі шляхетські маєтності й прибутки вже конфісковано на користь гетьмана Хмельницького, а Київський полк виступив у похід. С. Павша у своєму листі від 7 квітня 1651 р. відзначив зокрема,

що біля Чернігова та Любеча зібралася маса рядових повстанців, що вони з особливою увагою пильнують лоївський та речицький шляхи. Сам Януш Радзивіл у листі до литовського скарбничого з тривогою писав про початки селянських повстань, вказував і на дії Подобайла, який за наказом Небаби арештував у Городні (нині – райцентр на півночі Чернігівської області) шляхтича Криштофа Хваща (Фаща), місцевого війта та декого з інших осіб, котрих було звинувачено у шпигунстві. Пізніше Хваща було страчено. Відзначалося також, що у Чернігівському полку "Небаби та Подобайла" нараховується не більше 20 тис. козаків, і що до цього полку належать міста Чернігів, Мена, Седнів, Любеч і Борзна. Українські повстанці планували виступити у похід після свята св. Юрія Переможця, яке припадало на 3 травня (20 квітня) 1651 р., коли вже підсохне земля. Разом з Небабою, як "старший сотник полку Чернігівського", а фактично – як наказний полковник, діяв Подобайло. Удвох вони керували й облогою Гомеля у червні 1651 р. Звідти Подобайло у складі посольства разом з Передримирським та Кланевським виїхав для мирних переговорів з польним гетьманом литовським Я. Радзивілом. Посли прибули до табору 13 червня, але Радзвивил, ображений на неласкавий прийом його гінця Хмельницьким, прийняв їх тільки на другий день і взагалі прагнув не миру, але війни. Голандський художник Вестерфельд, що перебував тоді при боці Радзивіла і створив ряд унікальних малюнків (вид Києва, конаючий в полоні полковник Кричевський тощо), зобразив також трьох учасників українського посольства. Вони стоять перед Радзивілом в кунтушах і з шаблями, шапки тримають в руках. Голови майже повністю виголені, тільки видно пасмо волосся: чи то "оселедець", чи то "чуприна". Один з послів – Подобайло, на жаль, неясно, хто саме. Радзивіл умисно затримав Подобайла та інших послів

на 2 тижні. Він хотів увести їх в оману і зробив вигляд, що військо йде на Смоленськ, хоча насправді воно йшло на південь проти Небаби.

Важко сказати, чи встигли посли дістатися до своїх до початку битви під Ріпками. Тим часом українська сторожа помилково поінформувала Небабу про нібито незначні ворожі сили, і він вирішив дати їм відсіч з тими силами, що мав під рукою. Для знаменитого чернігівського полковника ця битва стала останньою. Натхненний перемогою Радзивіл рушив на Київ і на Чернігів, під котрим він і став 9 липня 1651 р. Подобайло, що, очевидно, все ж брав участь у цій нещасливій битві, замінив свого товариша Небабу на посаді полковника, і, як відзначають джерела, зробив це проти власної волі, що є свідченням відсутності у нього хвороб-ливих амбіцій, притаманних, на жаль, багатьом діячам тієї доби. Але він відповідально поставився до нового призначення, блискуче очолив оборону Сіверщини і відбив ворожий наступ. Він укрився в Чернігові та належним чином підготував військо. Зважаючи на це, Радзивіл не став навіть штурмувати столицю Сіверщини, а відступив до Любеча, розіславши в козацькі тили кінні роз'їзди. Подобайло, однак, відбив ці спроби і взагалі не засидівся в Чернігові, бо невдовзі знову оволодів Лоєвом, взяв під контроль дніпровський шлях, вислав повстанські загони під Брагин та Загаль. Сам чернігівський полковник обложив сильний литовський гарнізон у Любечі і тримав його в щільному кільці аж до укладення миру. Тут він дочекався прибуття у вересні підкріплень від Хмельницького, зокрема полків Гарасима Яцкевича та Ілляша Богаченка.

Але 1651 р. був нещасливим для українських повстанців, і долю кампанії визначила тяжка поразка під Берестечком. Тільки мужній опір українських військ під Білою Церквою змусив Річ Посполиту піти на укладення миру.

Вість про Білоцерківський мир застала Подобайла під стінами Лоєва, де він бився проти ворогів. Шляхтич Олександр Яблоновський у листі до великого гетьмана литовського Януша Кишки, писаного 9 жовтня 1651 р. з Лоєва, повідомляв: "5 жовтня... повідомили, що мають універсал від Хмельницького про те, що вже настав мир. Того ж дня вони тихо відправили артилерію і вози. На другий день, 6 жовтня, їхній полковник Подобайло прислав через трубача до нашого пана полковника, щоб з ним побачитися і той (полковник наш) виїхав. Там Подобайло показав універсал Хмельницького про те, що настав мир і що йому (Хмельницький) наказав відступати з військом. Тим часом наше військо накупило у них, хто мав за що, масу провіанту, якого злочинці мали на цілий рік. 7 жовтня сам Подобайло приїхав і був з нашим полковником і відступив з військами в доброму порядку".

Білоцерківський мир 1651 р. був тяжчим, ніж Зборівський: повстанці мусили пого-дитися на повернення феодалів Речі Посполитої у свої колишні маєтності й скорочення вдвічі реєстру Війська Запорізького. Цей мир викликав гостре невдоволення, особливо з боку козацьких низів та селян. Опозиція, в котрій важливу роль відігравав Подобайло, вступила у конфлікт з Хмельницьким, склала свій окремий козацький реєстр. Полковник опинився у складному стані: з одного боку, треба реалізовувати мирний договір і не допускати повстань проти польської шляхти, яка поверталася, з другого – він зовсім не хотів реставрації тут довоєнних порядків. З цього часу зберігся єдиний відомий на сьогодні лист Подобайла, писаний ним до хорунжого Великого князівства Литовського Криштофа Зигмунда Паца не раніше 18 вересня 1651 р. у відповідь на послання того до міщан Седнева. Цікаво, що Подобайло титулується тут як "полковник чернігівський Війська й. кор. м.

Запорожського і всього Сівера, на той час – на залозі краю Сіверського". Він вибачається за якусь шкоду, заподіяну седнівськими міщанами дружині адресата, але водночас покладає на нього основну провину, бо той передчасно послав своїх урядників у свої колишні маєтності. Скріпивши серце, Подобайло дозволяв йому повернутися до своїх маєтностей, "але скромно – з самим двором своїм, не інстигуючи на нас: не з хоругвами ані з бубнами, не в сто конь людей або в двісті. Бо тоді й я не ручу, аби в помешканню, при такім вітанню, не сталася скора розправа – котрої будеш в. м. каятись, а я в. м. і дітей, котрих маєш, жалувати вже не поспію." Далі полковник вимагав від адресата подарунків для себе і свого оточення. Той, хто має справу з документами тієї доби, неодмінно відзначить іронічний і навіть образливий тон листа чернігівського полковника, який не побоявся пізніше навіть словесно і збройно виступити проти Богдана Хмельницького. Спочатку Подобайло прибув до Чигирина з протестом від козаків Сіверщини, щоб гетьман не понижував їх до селянського стану. Проти полковника та його однодумців виступав А. Кисіль, що добивався від гетьмана виконання Білоцерківського миру. Видно тоді Хмельницький скинув Подобайла з уряду полковника, але той лишався ним де-факто. Хмельницькому доводилося силою придушувати виступи проти Білоцерківського миру й карати смертю їх вождів. 7 лютого (28 січня). 1652 р. Хмельницький навіть видав наказ Подобайлу про необхідність виконання ним умов Білоцерківського миру щодо складення нового реєстру. Гетьман називав тут Подобайла вже колишнім чернігівським полковником (неясно тільки, хто ж в цей час був на цій посаді з волі гетьмана). Тут є цінна вказівка про те, що Подобайло жив переважно в Борзні і відмовлявся із своїм товариством переселятися до Київського воєводства, у котрому згідно з Білоцерківським

договором мали тепер жити козаки: "ти до тих час у Борзні у воєводстві Черніговском і в інших містах мешкаєш і подобно не хочеш козаковат, зачим бит з другим своїм товариством панскими подданими, же се не випровожаєш у Киевское воєводство". Тут легко можна відчути іронію Хмельницького, котрий, звичайно ж, розумів, що Подобайло не хоче бути панським підданим, а навпаки, хоче, щоб і тут, на Сіверщині, було козацтво. Тому то гетьман попереджав Подобайла, щоб той не давав приводу для порушення миру через можливий конфлікт з коронним військом, що поспішало на Чернігівщину та Новгород – Сіверщину. Але Подобайло не послухався й самого Хмельницького і не відмовився скласти пірнач полковника. Саме він став одним з ініціаторів повстання проти Білоцерківського миру навесні 1652 р. Тоді він побував у Конотопі, Миргороді та інших містах. Як пише 4 травня 1652 р. шляхтич Марцін Длуський у листі до коронного хорунжого Олександра Конецпольського, Хмельницький був дуже стривожений повстаннями на лівому боці Дніпра, які вибухнули за активної участі "Чорного лиха та Пободайла, котрий був чигиринським полковником" (тут явна помилка, бо має бути: чернігівським полковником). Гетьману навіть вдалося схопити Подобайла за участь у повстанні. Але якщо полковника Гладкого було розстріляно, то Подобайлу вдалося втекти, і Хмельницький "різними способами намагається схопити його і знищити". За іншими, достовірнішими, даними гетьман помилував і звільнив Подобайла, і той не тільки знову очолив Чернігівський полк, але й став наказним гетьманом на Сіверщині, а по суті на всій Лівобережній Україні.

У 1652–1653 рр. він, без сумніву, виконував важливі обов'язки як чернігівський полковник, боронив край від

ворожих наступів. Був він у Ніжині, штурмував Стародуб. 12 липня 1653 р. фіксується його присутність із військами під Черніговом разом з Іваном Золотаренком, полковником ніжинським. Останній став родичем гетьмана (його сестра Ганна вийшла заміж за Б. Хмельницького) і завдяки цьому висувається на перше місце на Сіверщині, відтісняючи Подобайла.

18 (8) січня 1654 р. чернігівський полковник був присутній на Переяславській раді, а потім повернувся до Чернігова. На початку лютого 1654 р. московське посольство Василя Бутурліна прибуло до Чернігова, де його зустріли полковник Подобайло, протопоп Григорій та інші особи. У Спаському соборі Подобайло та група старшини склала присягу цареві Олексію. 7 лютого (28 січня).1654 р. царські посли вирушили з Ніжина, а Чернігівський полк став готуватися до походу.

Московська держава оголосила війну Речі Посполитій. Так було розпочато новий етап Національно-визвольної війни. Якщо на південно-західних кордонах Української держави (Брацлавський, Уманський полки) доводилося переважно стримувати ворожий наступ з боку з'єднаних сил Речі Посполитої та Кримського ханства, то на її півночі ситуація складалася набагато краще. Об'єднані російсько-українські сили (українським корпусом командував Іван Золотаренко, наказний гетьман і полковник ніжинський) розгорнули наступ у Білорусії. Водночас з боку Чернігова вели наступ сили під командуванням С. Подобайла. Вже на початку жовтня 1654 р. на чолі Чернігівського полку він брав участь у облозі Старого Бихова. Дві частини української армії стояли під Старим Биховим: з боку Могилева стояли сили Тимоша Золотаренка – брата Івана та Василя Золотаренків, а також Подобайла, наказним полковником при якому був

Попович (Іван Абрамович). Біля Нового Бихова стояли сили якогось Пашла (Пішка? – *Ю. М.*) із Стародубським полком, а також полк Петра Забіли. Понад Дніпром на луках стояв полк ніжинської піхоти (3 000) під командуванням Кобиляцького. Всього українського війська тут нараховувалося від 20 до 40 000.

Саме тут, під час облоги Бихова, і загинув Подобайло, але детальніше про його смерть джерела не згадують. Тіло полковника було перевезено до Чернігова і поховано у Свято-Троїцькому Іллінському монастирі в Чернігові.

Удова Подобайла пережила свого чоловіка. Вона мешкала у Чернігові як мінімум ще 14 (4) березня 1655 р. Можливо її рід або рід її чоловіка був пов'язаний з відомим козацьким родом Домонтовичів (найвизначніший представник цього роду, майбутній генеральний суддя Іван, служив під прапорами Подобайла, починав кар'єру як козак Чернігівського полку), бо саме останнім вона продала свій дерев'яний будинок, що стояв у центрі Чернігова. Подобайло мав дітей. Відомо про його сина Василя, котрий досягнув уряду сотника в Чернігівському полку, про онуків Василя та Якима, правнука Івана (учасник ряду походів від Чигиринського 1678 р. до Терського 1724 р.) та ін. Від свого батька Василь Бідний (Подобайло) не дістав якихось значних статків, тому за ними закріпилося прізвисько Бідний. Нащадки цього Василя дістали прізвище Бідних-Василенків і наприкінці XVII ст. діяли в числі козаків Чернігівського полку, насамперед у Волинській та Понорницькій сотнях.

ЮРІЙ НЕМИРИЧ

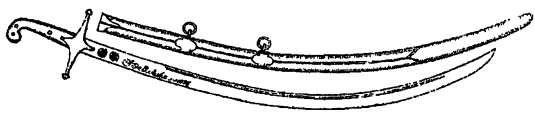

Однією з найяскравіших постатей історії України XVII ст. по праву вважається Юрій Стефанович Немирич, неоднозначність вчинків і задумів якого важко зрозуміти без аналізу загальноєвропейського контексту його діяльності. Він був помітною особистістю в політичній історії Європи, активно контактував з монархами європейських країн, намагаючись впливати на хід досить важливих, а інколи й ключових політичних подій. Ще за його життя це подарувало не лише багато захоплюючих, схвальних оцінок його прихильників і союзників, але й чимало найчорніших таврувань з боку опонентів ("перевертень", "зрадник", "багаторазовий зрадник", "лях", "німчин", "лютер", "єврей", "єретик").

Походив Ю. Немирич із старовинної шляхетської родини Житомирщини, відомості про яку містяться в актових матеріалах XVI ст. Ранні корені бояр Немиричів чітко не простежуються, що дало можливість дослідникам висунути кілька гіпотез. Одні з них обстоюють думку, що Немиричі – це старовинний руський рід (відомий з кінця XIV ст.), а інші припускають можливість їх походження з тюркського кореня.

Одним із найактивніших збирачів земель родинного маєтку Немиричів були Іванко Немирич, до якого відійшли певні володіння бездітного Остафія Дашковича, панів Лисичів, Обернеєвичів, і бояр Скобейків (з-поміж яких і відомий Черняхів), а його син київський земський суддя (1566-1599) Єсиф Іванович та внук останнього київський підкоморій (1619-1630) і овруцький староста (1623-1630) Стефан Андрійович.

В 1612 р. у родині Стефана Немирича й народився Юрій, найвірогідніше в містечку Черніхові, що за дві милі на північ від Житомира. Окрім Юрія, в сім'ї Немиричів було

ще двоє молодших братів та три сестри. Оповідають, що представники роду Немиричів в XVI – на початку XVII ст. були значними ревнителями православної віри. Але вже за діда Юрія – Андрія, якого вважають родоначальником Черніхівської лінії (бо була ще й Олевська), Немиричі долучаються до протестантизму, оскільки Андрій Немирич одружився з представницею протестантського роду Хребтовичів, які сповідували один із його напрямків – антитрінітаризм і належали до популярної тоді секти "Pia matrona".

Вихований в дусі нової віри батько Юрія Стефан також одружується з аріанкою Мартою Войнаровською, а Черняхів перетворюється на помітний центр протестантизму зі своєю социніанською школою (всього на Волині та Київщині діяло близько 30 таких закладів). Загальна сімейна та громадська атмосфера (часи переслідування іновірців в Речі Посполитій ще не настали) спричинила значний вплив на подальшу долю Юрія Немирича. Отримавши ґрунтовну домашню освіту й виховання, здібний юнак вступає до Раківської аріанської академії – головного центру протестантизму в Речі Посполитій. В Ракові Юрій Немирич активно студіював географію, математику, старі й нові мови, діалектику. Високий рівень викладання (лекторами були найвідоміші аріанські професори Речі Посполитої та інших європейських країн), творчі філософсько-релігійні диспути ширили славу "Раківської академії", яку в Європі іменували "Сарматським Атенами".

Тут воліли навчати своїх дітей не лише протестанти, а також і українська православна шляхта та навіть католики. Але і в такому добірному освіченому середовищі Ю. Немирич не загубився, а проявив наполегливість і неабиякі здібності, чим звернув на себе увагу викладачів і отримав рекомендаційні листи ректора Академії Мартіна Руара на навчання в європейських університетах.

На початку 30-х рр. XVII ст. (десь з 1630 або 1631 р.) разом із групою інших молодих людей (Любінецьким, Суходольським, Чапличем) Ю. Немирич вирушає в кількарічну навчальну подорож до Західної Європи. Він продовжує здобувати освіту в Амстердамі, Коппенгагені, Лейдені, Оксфорді, Кембриджі, Паризькій Сорбоні, Падуанському й Базельському університетах, знайомиться з найвидатнішими професорами європейських навчальних закладів. Наслідком цього став вихід у світ власних праць, в яких Ю. Немирич аналізує політичну модель європейських держав і формує свій державний ідеал, який бачить в республіканськo-федеративному устрої по типу тогочасних Голландії й Швейцарії, виступає воєнним істориком та теоретиком. Особливо це стосується виданої ним у Парижі 1634 р. латиною праці "Discursus de bello Moscovitico". І хоча вказана розвідка про Московську війну була написана 20-літнім юнаком, вона свідчить про глибокі системні знання автора з історії найважливіших битв, географічних умов Польщі, Росії та України, стратегії й тактики застосування точних математичних розрахунків у військовій справі. І тут багато важила не лише заслуга європейських університетів, але й постійна особиста зацікавленість Ю. Немирича військовим мистецтвом з раннього юнацького віку. Бо ще в Раківській академії видатний професор математики присвятив один із розділів виданої 1630 р. праці "Institutionum Mathematica" своєму учневі Юрію, де відзначав: "Геометрія стає також у пригоді в лицарських заняттях, з якими пізніше ти зустрінешся. Чи то при будові фортець, чи в накресленні мап, підкладенні мін, чи при обслузі гармат..."

Сам Ю. Немирич скромно говорив про свій "Discursus" як про "відповідне обставинам і можливостям розуму слабке свідчення моєї щирої любові до Вітчизни", чим неоднора-

зово підкреслював необхідність розробки теорії ведення війни саме з патріотичних міркувань: "Обов'язок прийти на допомогу кличе усіх або в кожному разі тих, що якоюсь мірою віддані Батьківщині. У мене поки що з уваги на вік і мою відсутність менше турботи, але не менше прагнення [прислужитися Батьківщині]".

Серед передумов успішного ведення війни Немирич виділяв організаційні заходи та відповідне матеріальне забезпечення армії в державі: "...видається корисним знову більш ґрунтовно повернутися до підготовки не лише коштів, продовольчих запасів і зброї, а й воїнів... Передбачливі народи краще оплачували [військові потреби], давали двадцяту частину з військової здобичі, з щорічних внесків союзників, із спадщини засуджених, незаконнонароджених чи давно осілих у державі чужинців". Оскільки "той, хто не забезпечує належне постачання продовольством, зазнає поразки без меча".

Важливого значення, згідно з автором "Discursusu", слід було надавати модернізації озброєння: "Нові військові знаряддя, приставні драбини і підйомні мостики, невикористовувані ворогами, наводили б великого жаху... новий вид зброї до того ж і викликає острах у ворога", а також взаємодії сухопутних і водних родів військ: "Крім використання возів і коней, вкрай необхідним є вивчення корабельної справи... для перевезення зброї чи продовольства або воїнів".

Успіх воєнної кампанії, як вважав Ю. Немирич, значною мірою залежить від належної організації військової розвідки, за допомогою якої "...сили супротивника повинні бути вивчені по можливості не гірше, ніж свої власні". В цій справі важливим бачилося, щоб все було оглянуто "з допомогою вірних і досвідчених розвідників і вивідників:

порятунок, дух, потужність і наміри ворогів, ... розташування військ, обміркувати не лише відверті дії ворога, але й вивчити думку чужинців про нього". Причому, проаналізувавши методи розвідки за часів давніх полководців (Кіра, Ксеркса, Ганібала), Ю. Немирич узагальнено зауважував, що "у довір'я ворога входить той вивідник, який з поважних, гадаємо, причин утік [зі своєї країни]. ...Найкращі ж ті, які нам чужинцями є, бо на цій підставі відверто не будуть зараховані до ворогів своїх державців... способів вивідування є багато... – під виглядом піднесення подарунків" та ін.

Чималого значення в "Diskursusi" відводилося правильному розташуванню військ в таборах та гарнізонах, організації внутрішнього життя та сторожової служби, бо, як зазначав його автор, "...у таборах де воїнів купчиться дуже багато, вночі панує безтурботність, а вдень – бездіяльність, яка розслаблює тіло і губить душу хтивістю". До того ж, "наскільки воїн неохоче зносить труднощі, настільки й скорий він до чварів". А тому "Розташуванням військ, влаштуванням таборів на зручних позиціях і визначенням їхнього розміру повинні займатися начальники таборів і геометри". Окрім того, важливою в цьому відношенні була робота тилових служб та лікарів, оскільки "від голоду знесилюється будь-який добрий загін", а "від пошесної хвороби, що легко спалахує за [наявності] стількох людей і тварин, виснажується і гине весь цвіт війська; зменшується воно і тоді, коли через підбурювання виникає заколот серед рядових воїнів". Тому полководці повинні були особливо дбати "...про математиків, піротехніків та інших фахівців, що обслуговують військові потреби, і передусім про тих, що ведуть боротьбу з хворобами".

Щодо стратегії ведення війни, то Ю. Немирич обстоював думку про переваги превентивного удару: "Не треба чекати, доки ворог наблизиться до кордонів або лона

Вітчизни", а також ратував за якнайшвидше перенесення бойових дій на територію супротивника: "А коли вже нападе, то до самого нутра ворожої держави треба вдертися, тобто, як каже Полібій, скільки змога треба перенести війну до ворожого краю". Для чого слід зосередити поважні сили на найслабшій ділянці супротивника: "Там, отже, де відкривається легший вхід і де ворог більш недбалий, [тим] краєм треба заволодіти всіма силами". Надалі зайняти на ворожій території стратегічні висоти: "ніколи не треба віддавати ворогам вигоду вищого місця" й, дочекавшись зручного моменту, нав'язати супротивникові вирішальний бій: "Добре убезпечує від ворога належний вишкіл війська і битва, розпочата за сприятливих обставин і часу. Не менш допомагає дуже сувора дисципліна, [яка] гамує чвари, стримує заколоти". Щодо тактики окремих битв та боїв, то тут пропонувалося "використовувати і стрімкий наступ, і [дрібні] сутички, і облоги", як під час полювання: "Бо ворога, як і звіра, полонять вистежування, засідками, облогами й іншого роду хитрощами краще, ніж силою". І лише при безрезультатності вказаних прийомів слід було "працею тіла і впертою боротьбою [свого] досягати і з ворогом виходити на герць рішуче". Бо відомі воєначальники "битвам надають перевагу, цінуючи їх за несподіваність маневру, який у війні більше допомагає, ніж доблесть". Вибір же місця вирішального бою завжди повинен обумовлюватися співвідношенням родів військ: "якщо ми любимо кінноту, мусимо прагнути відкритого поля бою, якщо піхотинців – бажаємо місць поганих, болотистих, поритих ровами, захаращених деревами". Укріплені ворожі фортеці Ю. Немирич рекомендував "втомлювати облогою і ворога всередині слід виснажувати", бо "нема нічого так міцно зробленого рукою, щоб нею само не могло бути зруйнованим", застерігаючи при цьому, що "найбільша однак помилка полководця, коли всі наявні сили він виставляє в одній битві".

Однією з важливих складових успішного ведення війни в "Discursusi" представлена дипломатія, яка покликана "Шукати союзів і допомоги", бо "так радить і приклад найхоробріших римлян, так вимагає і гармонія світу і сьогоднішній звичай". А тому завданням дипломатів, з одного боку, є агітація союзників: "Легко до союзу той схиляється, хто переконується, що у нього з нами спільна небезпека", а з іншого – розвал ворожої коаліції: "...відводити від них союзників, або зводити підозру один на одного, або, нарешті, пропонувати їхнім підлеглим чи друзям кращі і вигідніші умови".

Окрім декларації загальних принципів воєнної стратегії, Ю. Немирич продемонстрував широку обізнаність із реаліями обороноздатності Речі Посполитої та Росії й виробив конкретні рекомендації щодо воєнних дій проти останньої: "Позаяк же Московія накопичує засоби ззовні, то необхідно оволодіти торговельними центрами", а також: "Полум'я чварів треба роздмухувати у їхньому війську всюди: і в палаці слід підтримувати всіляко. Саме жорстокість влади, неволя мешканців, пересиченість війною завжди викликали велику ворожість до володаря", та й "сила ворожих військ радше у людях, ніж у воїнах, ґрунтується вона більше на кількості, ніж на якості".

Що ж стосується українських земель, то окремим із них відводилась роль в геополітичних конструкціях військової доктрини Ю. Немирича: "Аж до цього часу уповні й безоплатно постачало війську провіант Поділля. сусідні ж провінції [поводилися] так, ніби не було в них жодного страху перед ворогом... Тепер, окрім Литви, ближче до театру воєнних дій знаходяться Київщина і Брацлавщина, віддаль більша і, отже, їм набагато важче". Тому рекомендувалося розподілити функції окремих регіонів: "...гроші та продовольство з віддалених, а провіант – з сусідніх [провінцій], також [все] найнеобхідніше

всюди у коморах по укріплених містах, на берегах Борисфена та інших річок [поставляти]", окрім цього, в даному регіоні "повноцінні дороги для війська і розгорнуті зимові квартири справлятимуть вирішальний вплив на хід подій".

Важлива роль відводилась порубіжним містам і фортецям, що "омиваються Десною і Борисфеном", які автор "Discursusu" рекомендував "сильно укріпити військом, а для їхньої безпеки заготовити харч і зброю", щоб не залишалось "якогось місця, легкого і доступного для входу [ворога]". Особливо наголошувалося на використанні для цієї мети українського козацтва: "Придасться і козацька сила, що допомагає регулярним загонам [у боротьбі] проти наскоків татар", оскільки "ця сила розсіювалась би по провінціях, по укріпленнях у вигляді військових захисних постів і за будь-якої нагоди піднімалась би на ворога". Чималу роль мала відіграти й порубіжна козацька флотилія: "Ті ж кораблі, – яких вживають козаки, – хай буде велено узброїти містам, що займаються торгівлею, або взяти їх на громадський кошт. Їх треба захищати з допомогою війська і воєнних метальних машин... між віддаленими містами хай будуть зведені укріплення і редути. А для полегшення праці з одностайної волі нашої використати згадані річки". Особливо тут відзначимо знання реалій України та поважне ставлення молодого шляхтича до козацької зброї (адже це – початок 30-х рр. XVII ст.).

Цікавими є роздуми Ю. Немирича про бойовий дух війська та деякі морально-етичні проблеми війни. "Всюди згідно із звичаями більшості народів неухильно забезпечується сувора дисципліна", – пише він, але "у нас недостатньо суворості щодо розбещених і набагато менше, за деякими винятками, справедливості щодо людей заслужених". Особливо наголошується на необхідності вшанування героїв,

кожен з яких "...сподівається, що слава про його подвиги, шанована як святиня, перейде до нащадків". Тому важливо в цьому контексті, щоб "після успішно проведеної військової операції до учти, влаштованої з нагоди здобуття військових трофеїв, запрошувати і командирів і воїнів". І особливо радить "подбати про поховання померлих не зважаючи на несприятливий час, обставини, місце і страх. Адже коли кожен бачить, що відбувається з померлими, він буде думати, що так станеться і з ним у разі його загибелі під час війни".

Загалом же, підсумовуючи історичний досвід ведення війн, Ю. Немирич засудив перемоги будь-якою ціною: "Даремним є таке військове мистецтво, коли є свіжий досвід, випробуваний всіма державами християнського імені і краще ними цінується: менше витрачати воїнів, а більше грошей". Ця гуманна теза не втратила свого значення протягом століть і є актуальною донині.

Ми умисне так детально аналізували основні положення зазначеного воєнного трактату Ю. Немирича з кількох причин: щоб показати його особисту зацікавленість військовою проблематикою, ґрунтовність підходу до історичного досвіду попередників, а також намагання узагальнити сучасне йому військове мистецтво першої третини XVII ст. та й свій власний досвід, оскільки після наукових студій в європейських університетах Ю. Немирич брав участь у війнах підвладних йому надвірних загонів. Це було, з одного боку, як відзначали дослідники, звичним для його кола способом життя, "де престижними вважалися два заняття – війна і політика", а з іншого – проявом характерної для всієї родини Немиричів войовничості, "непосидючості і гарячого буйного темпераменту, який виливався у постійні конфлікти з родичами і сусідами". Остання ознака

давалася взнаки ще під час навчання в Європі, коли Ю. Немирич під впливом земляка Х. Арцішевського (службовця Західно-Індійської компанії) мало не завербувався в Південну Америку на війну з іспанцями за Бразилію.

В подальшому Ю. Немирич мав змогу неодноразово перевірити свої теоретичні узагальнення щодо законів ведення війни, оскільки очолював значні військові підрозділи в різноманітних битвах та військових кампаніях. Із початком Національно-визвольної війни українського народу (1648) він в ранзі генерал-полковника польської армії воював проти військ Б. Хмельницького й неодноразово очолював дипломатичні місії на українсько-польських переговорах. З 1655 р. Ю. Немирич вже виступає проти армії Яна II Казимира на боці Швеції й командує легіонами кавалерії в чині генерал-майора. У 1657 р. бере участь у спільному українсько-трансільванському поході проти Речі Посполитої, а в травні цього ж року за вказівкою Карла X Густава стає комендантом гарнізону Бреста. З відступом українського корпусу А. Ждановича з Польщі Ю. Немирич прибуває до гетьманської столиці – Чигирина, де вдається під протекцію Війська Запо-розького, приймає православ'я й входить до козацької старшини в ранзі полковника. У червні 1659 р. Ю. Немирич очолював козацькі полки в знаменитій Конотопській битві, а в серпні цього ж року склав свою голову поблизу Ніжина в військових зіткненнях із загонами полковника Т. Цицюри.

Загалом же активна військова діяльність та глибока теоретична розробка воєнної проблематики свідчать про справедливість висловлювання сучасних воєнних істориків про те, що "Юрій Немирич здійснив вагомий внесок в українську воєнну науку взагалі й зокрема в розвиток воєнного мистецтва козацького війська України... З точки

зору сучасного розуміння воєнного мистецтва започаткував відкриття і обґрунтування об'єктивних законів війни, якими нині оперує воєнна наука".

ЯКИМ СОМКО

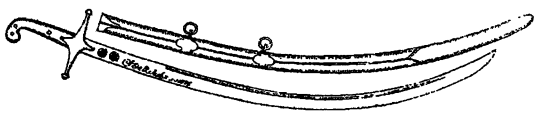

Яким Семенович Сомко (Сомченко) в історію України ввійшов як один з найяскравіших діячів доби Української національної революції XVII ст. Літописець Григорій Граб'янка про нього писав: "А Сомко ж був воїном відважним і сміливим, рослим, вродливим і краси надзвичайної...". Склалося так, що виступив він на перший план в один з найтрагічніших періодів вітчизняної історії, коли після смерті Богдана Хмельницького козацьку Україну охопило полум'я громадянської війни й вона розкололася на два гетьманства. Особистою трагедією Сомка стало те, що він опинився в епіцентрі боротьби, яка розколола Україну, під впливом власних амбіцій здійснив спробу досягнути найвищого щабля в державній структурі козацької держави та зрештою закінчив життя від руки ката.

На сьогодні немає свідчень щодо часу народження Сомка, проте на момент його загибелі (1663 р.) він ще був досить молодою людиною, якщо зважати на свідоцтва літописців, які звертали увагу на його красу й статечність. Очевидно, у 60-х рр. його вік не перевищував 40-45 років, тож можна припустити, що народився він десь у 1615-1620 рр. Вважається, що Яким Сомко походив з переяславських міщан, можливо, купецтва, хоча, на думку В'ячеслава Липинського, він належав до "старинних" козаків. Крім того, всі дослідники відзначають, що він був заможною людиною. Очевидно, це дало йому змогу здобути пристойну освіту (існують припущення, що Сомко навчався свого часу у стінах Києво-Могилянської колегії).

З початком Національно-визвольної війни українського народу Яким опинився в козацькому війську і відразу не на останніх ролях. Таку його кар'єру можна пояснити тим фактом, що він був свояком Богдана Хмельницького (його сестра Ганна була першою дружиною великого гетьмана).

Слід відзначити особливу довіру до нього з боку Богдана. Є дані, що саме в його будинку знайшли притулок молодші діти Хмельницького, коли той рушив на Січ після наїзду Чаплинського на хутір Суботів наприкінці 1647 р.

Тож не дивно, що з перших днів Національної революції молодий родич гетьмана опинився у його найближчому оточенні. Саме з таких людей – вірних, часто пов'язаних з ним родинними стосунками, Богдан Хмельницький намагався сформувати собі надійну опору для майбутньої боротьби на шляху будівництва держави. З початку 50-х рр. Сомко фігурує як сотник Переяславського полку. Він систематично бере участь у старшинських радах, а також виконує різні доручення гетьмана, зокрема, й дипломатичного характеру (це черговий раз підтверджує наявність у Сомка необхідної освіти). Так, відомо, що 15 вересня 1654 р. Б. Хмельницький відіслав його з листом до царя. У Москві Сомко пробув до 14 жовтня й повернувся до гетьмана з царською грамотою. Це був надзвичайно відповідальний момент, коли українсько-російський союз необхідно було наповнити реальним змістом. Гетьман намагався переконати царя в необхідності надіслання російських військ для спільних дій проти поляків. І те, що листи були направлені саме з переяславським сотником, свідчить про неабияку довіру до нього з боку керівника Української козацької держави.

Після смерті Богдана всередині "клану" Хмельницького розпочалася боротьба за гетьманську булаву. Звичайно, виникла ворожнеча між Іваном Виговським та Сомченком, який на той час вже згадувався на посаді наказного полковника переяславського. Цьому періоду відповідає досить суперечлива інформація. Так, є дані, що у зв'язку з погіршенням стосунків з новим гетьманом він змушений був залишити Україну й відправитися на Дон. Пізніше йому дорікали в тому, що він "на Дону вином шинкував". З

іншого боку, є інформація, що Сомко, "бувший наказний полковник переяславський", був присутній під час зустрічі української старшини на чолі з Ю. Немиричем з московським представником Кікіним, що відбулася 4 вересня 1658 р. Також Яким Сомко значиться серед старшин, нобілітованих сеймом у 1659 р. Можливо, невдоволений занадто скромними й несправедливими, на його думку, пожалуваннями, він вже після цього відправився на Дон.

Знову фігурує Яким Сомко вже серед активних супротивників Івана Виговського та Гадяцьких статей, що й сприяли поверненню гетьманської булави до молодого Хмельниченка. Зокрема, саме його називає літописець серед старшин, прибулих до Юрія під Трехтемирів. При цьому зазначається, що він з'явився на чолі великого загону, набраного з козаків різних лівобережних полків. Очевидно, дядько в цей час мав досить значний вплив на молодого гетьмана. Це сприяло подальшій кар'єрі Сомка. Уже в 1660 р., напередодні походу українсько-російського війська, він займає посаду наказного гетьмана.

Чуднівські події 1660 р. та підписання Юрієм Хмельницьким Слободищенського трактату з Польщею, що передбачав відновлення дії Гадяцької угоди, кардинально вплинули на ситуацію в козацькій Україні. У той час, як правобережні козацькі полки підтримали кроки гетьманського уряду, лівобережні, залишаючись вірними Москві, перейшли в опозицію до Юрія Хмельницького. Саме її й очолив наказний гетьман Яким Сомко. Можна багато говорити про причини, що спонукали його до такого кроку. По-перше, очевидно, тут свою роль зіграло честолюбне бажання Сомка, як одного з представників "клану" Хмельницького, зайняти відповідне становище в суспільстві. Доля давала йому шанс отримати гетьманську булаву, хоча й лише на Лівобережжі.

По-друге, на це вплинула жорстка й активна позиція Москви, що просто не дозволила лівобережним полкам примкнути до антимосковського курсу гетьмана Юрія Хмельницького.

Отже, з початку 1661 р. на Лівобережній Україні розпочався процес підготовки обрання свого гетьмана. Головним пошукувачем булави став Яким Сомко. Уже в квітні 1661 р. він спорядив до Москви посольство з інформацією про підготовку в Переяславі ради для обрання гетьмана. При цьому наголошувалося, що більшість лівобережних козацьких полків "крім Сомка на це місце нікого не чають". А вже в травні 1661 р. біля Бихова відбулася рада, більшість учасників якої підтримала Я. Сомка. Проте ситуація була не дуже сприятливою для наказного гетьмана. Після ради представники ніжинського полку заявили, що, крім свого полковника Василя Золотаренка, нікого в гетьмани не хочуть. Тому, зважаючи на заяву останніх та через відсутність на раді полтавського полковника Жученка з козаками й запорожців, було вирішено, що питання вибору гетьмана необхідно відкласти та передати його на розсуд московського царя.

Таке формулювання рішення ради повністю відповідало інтересам російського уряду. Ініціатива перейшла до нього. У цей час активну роль у лівобережних подіях став відігравати ніжинський протопіп Максим Филимонович, який згодом отримав посаду єпископа Оршанського та Мстиславського й виступав під іменем Мефодія.

У Москві не поспішали з обранням гетьмана на Лівобережжі. По-перше, там ще зберігали надію, що зможуть повернути під свою владу Ю. Хмельницького (Сомко отримав спеціальне доручення спробувати переконати Хмельницького відступитися від поляків і знову присягну-

ти царю). По-друге, ані Сомко, ані Золотаренко не влаштовували російський уряд в якості можливого гетьмана. І один, і другий були представниками старої козацької еліти, що формувалася ще Б. Хмельницьким. І якими б сильними не були користолюбні інтереси, як би вони не клялися у вірності царю, все ж час від часу в їхніх діях проявлялися незалежність поглядів і бажання встановити в Україні владу, яка б якомога менше залежала від Москви.

На літо 1661 р. з'явився третій претендент на гетьманство. Це був Іван Брюховецький, якого запорожці проголосили кошовим гетьманом. Головним об'єктом його передвиборних нападок став Яким Сомко. Скарги та попередження Брюховецького зіграли свою роль. Уже 16 липня 1661 р. у відписці до царя воєвода князь Григорій Куракін вказував, що наказний гетьман хоче вчинити з царськими людьми те саме, що зробили з В. Б. Шереметьєвим. 10 жовтня 1661 р. про ненадійність Сомка повідомляв переяславський воєвода Володимир Волконський. А стольник Іван Пєсков у своєму повідомленні зазначав, що в жовтні 1661 р., під час облоги військами Ю. Хмельницького Переяслава, Я. Сомко проводив з гетьманом таємні переговори. Подібна інформація надходила до Москви й протягом 1662 р. Так, на початку червня В. Волконський повідомляв, що "у Якима Сомка і у всіх полковників хитання великі". А 27 червня 1662 р. вже київський воєвода І. Чаадаєв доповідав, що писар наказного гетьмана обмовився, що той з Хмельницьким змовляються, щоб їм об'єднатися з кримським ханом.

У листах Брюховецького та Мефодія Сомко називався наступником і продовжувачем політики Виговського та Хмельницького, при цьому зверталася увага на родинні зв'язки останнього з Я. Сомком. А Ф. Лодиженському Брюховець-

кий говорив: "...а коли Сомко гетьманство обійме, тоді ж від Великого Государя відійде до ляхів".

На весну 1662 р. Брюховецький спромігся налаштувати проти головного свого конкурента впливового в козацькому середовищі кошового Івана Сірка. Останній спочатку був лояльним до Я. Сомка, але згодом різко змінив своє ставлення до нього. У відповідь на спробу наказного гетьмана заручитися його підтримкою Сірко 20 березня 1662 р. в різкій формі заявив йому, щоб той більше не писав і що "його зрада й лукавство стали очевидними всьому війську".

Сомко розумів, що головною силою, яка може суттєво вплинути на результати боротьби за гетьманство, є Москва. Тому він намагався схилити царський уряд на свій бік. Протягом 1661-1662 р. наказний гетьман систематично споряджав туди посольства. Він намагався продемонструвати свою вірність (направляв до Москви полонених татар та поляків як доказ своєї старанності), а також спростовував наклепи суперників.

Реальним підтвердженням слів Сомка стали його успішні військові дії проти полків Юрія Хмельницького та союзних йому поляків і татар. Під час першої спроби Хмельниченка в січні-лютому 1661 р. оволодіти основними лівобережними містами – Ніжином, Переяславом та Черніговом, завдяки рішучим і оперативним діям, Я. Сомку вдалося розгромити під Переяславом правобережні загони на чолі з Бережецьким та Макухою. Розвиваючи наступ, наказний гетьман невдовзі спромігся завдати поразки українсько-польським підрозділам під Трехтемировим та Стайками. А 11 березня 1661 р. була відзначена чергова перемога його полків. Під Переяславом було розбито загони, керовані полковником Ю. Хмельницького Сулимою.

Успішні дії Сомка значно укріпили його становище й авторитет у середовищі козацтва. Свої повинні грамоти йому надіслали й присягнули на вірність царю лубенський, прилуцький та миргородський полковники, сам наказний гетьман спромігся в квітні 1661 р. підпорядкувати собі міста Остер, Вериміївку, Жовкни, Іркліїв.

У жовтні-листопаді 1661 р. відбулася чергова спроба Хмельницького підпорядкувати собі лівобережні полки. Основні зусилля були сконцентровані на здобутті Переяслава, де зі своїми військами засів Я. Сомко. Під час облоги відбулися три його зустрічі з племінником. У ході переговорів кожен намагався переконати опонента в необхідності припинення війни й підштовхував до присяги чи то польському королю, чи московському царю. Очевидно, ці зустрічі справили значний вплив на Сомка. Московські воєводи відзначали його підозрілі дії. Зокрема, вони звертали увагу на його очевидну пасивність: "...під час облоги пив і промислу від нього ніякого не було... кого з татар козаки візьмуть, він від нас беріг і всякі відомості приховував". І. Пєсков запевняв, що якби на той час не підійшло поповнення московських військ, то Я. Сомко зрадив би і здав Переяслав Хмельницькому.

Невдала облога Переяслава змусила гетьмана відступити. Полки Сомка та московські війська організували переслідування противника. Значних втрат зазнали правобережні полки й поляки під Кропивною. У полон тоді потрапили Т. Цецюра та Корощуп.

Навесні 1662 р. Ю. Хмельницький здійснив чергову спробу поширити свою владу на Лівобережжя. Знову головні події розгорнулися навколо Переяслава. 1 червня 15-тисячне українське військо за підтримки 1 тис. татар та 17 польських корогв розпочало облогу міста, де обороною керував Я. Сомко. Облога тривала понад чотири тижні. Хмельницький під

час облоги "...безперестанно бив з гармат по міським мурам і робив підкопи". Проте після прибуття під місто загонів ніжинського полковника В.Золотаренка та бєлгородського воєводи Г. Ромодановського правобережні полки змушені були відступити. Перейшовши в наступ, війська під керівництвом Я. Сомка та Ромадановського в середині липня завдали відчутних поразок полкам Хмельницького й полякам під Каневом та Ржищевим.

Проте численні листи Я. Сомка і його успішні дії проти польсько-татарських військ та полків Ю. Хмельницького, а також підтримка значної частини вищого духовенства й козацької старшини не мали позитивного впливу на ставлення російського уряду до наказного гетьмана. У Москві краще сприймалися відкрито промосковські, хоча й демагогічні, заяви Брюховецького. До того ж з ряду причин Яким Сомко, як гетьман, не міг влаштовувати московську політичну еліту. Він був яскравим представником тієї непокірної козацької старшини, що зберігала вірність, поки їй це було вигідно, завжди болісно реагувала на будь-які спроби Москви урізати її суверенітет і намагалася будувати свої відносини з московським урядом на суворо договірній основі. Поведінка й міркування Я. Сомка непокоїли уряд Росії. Так, наказний гетьман піддавав критиці окремі статті Переяславської угоди 1659 р. Зокрема, в розмові з Ф. Лодиженським він зазначив, що "в Юрасевих пунктах поганого що написано, – гетьману не вільно за провини карати горлом, – це потрібно відмінити". Така позиція Сомка була спрямована на встановлення в Україні сильної гетьманської влади, коли володар булави свою внутрішню політику й судочинство міг би здійснювати незалежно від Росії. Це давало б йому змогу розправлятися з опозицією (особливо з вірними Москві людьми на кшталт Брюховецького і Ме-

фодія). Якщо б Москва не прийняла вказаної пропозиції, наказний гетьман погоджувався на компромісний варіант: гетьман повинен мати право чинити суд за присутності представника московського уряду. Але й така ситуація не могла влаштувати російське керівництво, котре, користуючись безвладдям в Україні, з успіхом посилювало тут свої позиції.

Сомко виступав з програмою об'єднання козацької України. Для цього, на думку наказного гетьмана, необхідно було надіслати близько 20 тис. війська в основні правобережні міста: Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Білу Церкву та Брацлав. Це мало б змусити польський уряд піти на укладення миру. Для дій проти Криму наказний гетьман пропонував, зокрема, на Запорожжі побудувати містечка і послати туди 10 тис. російських вояків та гармати для оборони від татар. Без сумніву, це мало б призвести і до послаблення опозиційно налаштованого до Я. Сомка Запорожжя та поставити його під контроль гетьмана.

У сфері соціальної політики наказний гетьман говорив про необхідність виділення козацького стану й чіткого відмежування його від посполитих: "Козаки окремо по своїх лієстрах переписані, а мужики собі переписані будуть...". Така позиція позбавляла його підтримки значної маси селянства й давала його суперникам можливість зіграти на цьому. Але не слід забувати, що Сомко був типовим представником козацької верхівки й сповідував ідеологію свого стану.

У Москві, зважаючи на звинувачення на адресу Сомка з боку воєвод та єпископа Мефодія, не були схильними довіряти наказному гетьману. Не сприяла довірі й схильність Сомка відігравати якомога самостійнішу роль у політичному житті держави. Російський уряд непокоїла його надто принципова позиція щодо дій московських військ в Україні. У своїх

листах до царя він скаржився на поведінку московських вояків, які в Переяславі, Кременчуку та інших містах людям утиски й різні кривди чинять. Він наголошував, що вони доходять до вбивств українських мешканців і що "...жити разом з ними немає ніякої можливості". Нарікання з його боку викликали також дії бєлгородського воєводи князя Г. Ромодановського. Наказний гетьман навіть вимагав, щоб той "без відома гетьмана від себе воєвод в міста не надсилав, що від цього людям є велике обтяження".

Звичайно, це все в комплексі мало б переконати Сомка в безперспективності планів отримати гетьманську булаву за сприяння російського керівництва. Тож закономірною стала його спроба, не гаючи часу, в обхід Москви організувати гетьманські вибори й затвердити себе як повновладного правителя Лівобережжя. У квітні 1662 р. він ініціював старшинську раду в Козельці. На ній була присутня більшість лівобережної старшини, і Сомко без особливих проблем домігся обрання себе гетьманом. Місія московського боярина, що був присутнім при цьому, обмежилася лише констатацією факту вибору гетьмана й врученням йому необхідних атрибутів влади. Але відразу після ради в Москву посипалися листи від сомкових суперників, де вони заперечували законність обрання. Так, зокрема, Золотаренко й Мефодій твердили, що Сомко отримав гетьманство обманом. Скликавши полковників нібито для вирішення якихось військових справ, він грубою силою змусив їх голосувати за себе. А київський протопіп В. Прокоф'єв, перебуваючи в Москві, говорив, що рада в Козельці була неповною, тому що на ній не була присутньою "чернь" і все поспільство. Крім того, на раді були відсутніми полтавський полковник Д. Гужель, зінківський – В. Шимон та миргородський – П. Царенков. Формально ці аргументи й стали причиною

того, що у Москві не затвердили її результатів. Сомку дали зрозуміти, що до гетьманської булави залишився один шлях – через загальну "чорну" раду , на якій повинні відбутися вибори "всіма вільними голосами".

З початку 1663 р., відчуваючи наближення ради, яка не обіцяла йому нічого доброго, Сомко почав переговори з наступником Ю. Хмельницького Павлом Тетерею. Так, уже під час обрання останнього на гетьманство на Чигиринській раді 1-2 січня 1663 р. були присутні представники наказного гетьмана лівобережного козацтва. 27 січня 1663 р. до Сомка з Правобережжя повернувся його посланець Жилка з листами від Тетері. У відповідь на запити царських воєвод про зміст листування Сомко заявив, що на заклики Тетері розірвати з Москвою він відповів рішучою відмовою, наголосивши на своїй вірності царю. При цьому Сомко зазначив, що самого Тетерю схиляти під царську руку немає сенсу, бо той королем обласканий, зроблений секретарем, стольником полоцьким і отримав від польського керівництва великі маєтки. Між тим, сомків посланець Жилка надав дещо інші відомості. Він стверджував, що між Сомком і Тетерею намітилося порозуміння.

Інформація про таємні переговори між П. Тетерею та Я. Сомком надходила до Москви й від основного конкурента Сомка в пошуках гетьманської булави Івана Брюховецького. 11 квітня 1663 р. останній писав до князя Г. Ромодановського, що Сомко й Тетеря таємно змовляються розпочати війну проти Москви і що Тетеря татар закликає, а Сомко царських людей грабує. Подібні свідчення дав і схоплений у квітні 1663 р. в Гадячі тетерин розвідник Парфентій Прописко, який підтвердив, що 12 квітня Сомко направив Тетері листа, в якому було написано, щоб той "військо своє зібрав та до ляхів відписав, щоб до нього, Тетері, прислав

хан з Криму багатьох людей татар,... а як Тетеря військо своє збере та з Криму орда і ляхи прийдуть і він би Тетеря з тим своїм військом і з татари, і ляхи йшов на цей бік Дніпра, а він би Сомко з військом своїм на допомогу до нього буде, воювати великого государя черкаські та окраїнні міста". Сам Тетеря у листі до короля вже в лютому 1663 р. повідомляв, що "Сомко готовий схилитися, якщо будуть гарантії Вашої милості". А до кримського хана писав, що "...і Сомко, і інші схиляються на наш бік і чекають лише прибуття Вашої ханської милості".

Проте це листування ні до чого не призвело. Наказний гетьман так і не наважився зробити рішучий крок і порвати з Москвою. У цьому проявилися непослідовність й нерішучість Сомка, які були лейтмотивом його політичних дій. Незважаючи ні на що, він продовжував плекати надію, що зуміє повернути собі прихильність царя й стати повновладним гетьманом. Я. Сомко реально усвідомлював, що союз з Тетерею означав би для нього крах всякої надії на гетьманство. У цьому плані слід зауважити, що трагізм ситуації полягав у тому, що, прагнучи об'єднання держави, і П. Тетеря, і Я. Сомко, а пізніше і І. Брюховецький не могли порозумітися між собою. Кожен з них саме себе бачив на чолі єдиної держави, а їх протистояння мало наслідком лише розгортання братовбивчої громадянської війни.

Паралельно листуванню з П. Тетерею Я. Сомко намагався забезпечити собі найкращі умови в разі проведення гетьманської елекції на чорній раді. Для цього він продовжував виправдовуватися перед царем, водночас звинувачуючи своїх суперників. Також спрямував зусилля на те, щоб не допустити участі в майбутній раді запорожців та єпископа Мефодія, аргументуючи це тим, що "від віку не було, щоб єпископу гетьмана обирати". Щодо запорожців,

Сомко зазначав, що Військо Запорозьке єдине і всі запорожці повинні розійтися по своїх полках і голосувати в їх складі, як це заведено здавна.

Незважаючи на всі зусилля Сомка, ситуація напередодні загальної ради була не на його користь. Заходи Брюховецького мали позитивні для нього результати. Так, за свідченням драгунського капітана М. Мостікова, "чернь в розмовах говорить, що їм милий гетьман Брюховецький, тому що він людина смирна та не горда. А Сомко і полковники люди горді і їм чинять утиски, а самі збагатилися". На заклик Брюховецького направитися до Ніжина на раду, за свідченнями Самовидця, "...що живо рушили з домів не тілько козацтво, але усе поспільство купами, а не полками". Також у Москві вважали саме кошового найкращим претендентом на гетьманство і спрямували свої зусилля на моральну, матеріальну і навіть військову його підтримку.

Чорна рада, всупереч старанням Я. Сомка, відбулася 17-18 червня 1663 р. в м. Ніжині. Вона пройшла під повним контролем московської делегації, очолюваної князем Дмитром Велико-Гагіним. 17 червня, з початком виборів гетьмана, розгорілася бійка між прихильниками й противниками Сомка. За свідченням самого князя, російські солдати під командою майора Страсбуха закидали натовп козаків ручними гранатами і завдяки цьому навели порядок. Однак, зважаючи на той факт, що вказані заходи московських вояків змусили прихильників Я. Сомка відступити, очевидно, саме проти них були застосовані такі методи заспокоєння. Фактично, саме втручання російських військ вирішило результат ради.

Відразу ж після ради на Лівобережжі запанувало жорстоке свавілля. Г. Граб'янка, описуючи ці події, говорив: "...у ті дні не один заможний чоловік покинув свою домівку

і страху ради ховався де міг, а всі інші жителі, по містах і селах перебуваючи між смертю і життям, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець". У свою чергу, переяславський воєвода князь Волконський наказав заарештувати осіб з оточення Я. Сомка. Так були взяті під варту осавул М. Пригара, військовий суддя С. Гладкий, а також сомкова дружина з дітьми. З Москви надійшло розпорядження про опис і арешт майна Сомка і його товаришів.

У Москві бажали якнайшвидше розправитися з Сомком, аргументуючи це небезпекою польського вторгнення. Тож 8 вересня 1663 р. звідти надійшла грамота на ім'я стольника К. Хлопова, де вказувалося, щоб "гетьману Брюховецькому говорити таємним чином, щоб вони Сомка з товаришами судили за військовими правилами, не очікуючи, щоб ту справу до виконання привести відразу..., щоб у Війську Запорозькому ніяких сум'ять не вчинилося".

18 вересня 1663 р. в місті Борзні було страчено Я. Сомка, В. Золотаренка та найближчих їх прихильників О. Щуровського, А. Силича, С. Шамрицького, П. Киндея, А. Семенова та К. Ширяя. Ще десять осіб із числа старшини було відправлено до російської столиці, а звідти зіслано до Сибіру. Літописець Григорій Граб'янка, описуючи картину страти, розповідав, що коли кат татарчук підійшов з оголеним мечем до Сомка, "подивився на нього і з подивом та жалем у голосі запитав: "Невже і цього рубати треба?". І околи почув у відповідь, що цей також має померти, вигукнув: "О нерозумні й немилосердні голови! Та цього чоловіка Господь створив на подив людям... ви ж, тупоголові, і його не жалієте, смерті віддаєте!" Там же літописець зазначав: "Воістину, коли б ці два дружніх чоловіки – Попович та Сомко – ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького, бо,

невтомно займаючись військовою справою, вони не лише ляхів, що спрагли панування на Україні, а і татар, котрі під личиною братерства брали людей у ясир, безжально били, так розбивали, що ті не могли отямитися (тут згадується паволоцький полковник Іван Попович, який підняв повстання проти П. Тетері у травні 1663 р., зазнав поразки й був страчений. Існують дані про зв'язки між Поповичем та Сомком – *В.Г.*)".

Звичайно, важко порівнювати Якима Сомка та Богдана Хмельницького. Вочевидь, це фігури різної ваги. Звичайно, вони полишили різний слід та заслужили різну пам'ять в історії України. У їх діяльності знаходимо й великі успіхи, й прикрі помилки та прорахунки. Проте, вони боролися й полягли за Україну.

ДЕМКО ІГНАТОВИЧ (МНОГОГРІШНИЙ)

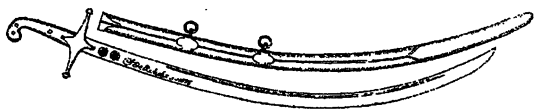

Переповідають, що замолоду славний полководець Олександр Македонський марив величністю легендарних античних героїв і майже патологічно заздрив Ахіллу, котрий мав і вірного друга Патрокла, на якого міг покластися в найбільш скрутні моменти життя, і велеречивого співця своєї слави Гомера, що доніс ім'я героя враженим його доблестю наступним поколінням. Як відомо, не бракувало сприятливих обставин і самому царю Олександру, аби його ім'я навіки вкарбувалося в аннали історії. А ось українському гетьману Демку Ігнатовичу відверто не пощастило як в одному, так і в другому. Друзі в критичний момент зрадили, а чи не найбільший літературний геній тих часів – автор літопису Самовидця, вочевидь, образившись на Демка через особисті мотиви, – зробив усе, щоб знеславити його перед нащадками. Навіть в історію український гетьман увійшов не під прізвищем "Ігнатович", яким він особисто підписувався, а прізвиськом, вочевидь, даним йому недругами, – "Многогрішний".

Про гетьмана Демка (Дем'яна) Ігнатовича-Многогрішного історикам відомо небагато, мабуть, найменше з-поміж усіх правителів Лівобережної України. Невідомо достеменно, де і коли народився майбутній гетьман. Знаємо лише, що, на відміну від решти володарів гетьманської булави, він не належав ані до козацького, ані до шляхетського середовища, і його опоненти в пізніших часах не раз кепкували над Демком – "мужицьким сином". Не зустрічаємо в історичних джерелах і згадок про його молоді роки та початок служби у Війську Запорозькому. Вказівка відомого українського історика В. Антоновича на те, що Многогрішний вже в 1649 р. в уряді Б. Хмельницького займав посаду генерального осавула, видається неправдо-

подібною. Поза всяким сумнівом, "осавул Демко" з Реєстру 1649 р. є не хто інший, як Дем'ян Лісовець.

Перша достовірна згадка про Многогрішного міститься в документі, датованому аж 1664 р., де він титулується полковником чернігівським. Досить стрімкий, майже унікальний злет для козака-неофіта, який не тільки був "чужим" у козацькому середовищі, а не вмів навіть писати (єдиний серед гетьманів)! Очевидно, що брак родових заслуг і належного рівня освіченості Дем'ян Ігнатович компенсував особистою хоробрістю і все-таки до обрання на полковництво урядував в якійсь сотні Чернігівського полку, а тому просто не потрапляв в поле зору офіційних осіб чи літописців.

Під час офіційного візиту гетьмана І. Брюховецького до Москви восени 1665 р. чернігівський полковник не входив до складу повноважної української делегації, а ніс службу в Україні, зокрема, "ходив на ту сторону Дніпра і був між Глуском і Слуцком, і в селах знайшов ляхів полку князя Полубенського...", надавав допомогу овруцькому полковнику Децику, котрий підняв антипольське повстання на Поліссі. Як відомо, офіційний візит завершився підписанням вкрай невигідного для України Московського договору 1665 р. Для Многогрішного ж розчарування суспільне наклалося на образу власну. Чи то через "низьке" походження чернігівського полковника, чи особисту неприязнь гетьмана при роздачі царських дарів він, хоч і був пожалуваний дворянським званням, але в порівнянні з іншими полковниками дещо обділений. І хоча документи не містять ніяких згадок про розвиток конфлікту між Многогрішним і Брюховецьким у наступні роки, недовіра між ними зберігалася, й це відіграло не останню роль при усуненні останнього з гетьманства.

Заходи царської адміністрації по впровадженню умов Московського договору в життя – введення в Україну військових залог на чолі з воєводами, перепис українсько-

го населення та обкладання його податками на користь царя – вкрай загострили суспільну обстановку в Гетьманщині, змусили старшину шукати шляхи поки що пасивного опору наступу Москви. Аналіз документів, що відбивають перебіг тих складних суспільно-політичних процесів, дозволяє вперше реконструювати елементи політичних поглядів Многогрішного. Зокрема, на початку 1668 р. сосницький воєвода В. Ліхачев доносив главі російської адміністрації в Україні боярину П. Шереметєву, що "по переписним і окладним книгам, в ... казну великого государя з міщан і з повітових людей грошових і хлібних прибутків збирати не можна", оскільки з літа 1667 р. чернігівський полковник ввів до Сосницького і Менського повітів своїх козаків, які "ємлют з них гроші і хліб і сухарі і сало і сіль, і всілякі повинності на них накладають..." Крім того, згідно інформації воєводи, Многогрішний на початку грудня 1667 р. відрядив туди "челядь свою на лежі мимо маєтків своїх", а також "поляків із задніпровських городів", котрі лише з Менського повіту збирають на місяць по сто двадцять рублів, по 144 осьмачки вівса, "сіна без обліку", а крім того – "і шуби, і шапки, і рукавиці, і панчохи..."

Звичайно ж, авторство такої тактики пасивного спротиву намаганням царської адміністрації прибрати до своїх рук грошові та натуральні збори з українського посольства через примушування міщан і селян до вступу в козацький стан, не належало Дем'яну Ігнатовичу. Переяславський полковник Л. Горленко інформував київського воєводу про те, що гетьман особисто наказав йому "міщан і повітових людей, записаних в окладні книги, котрі захочуть записатися в козаки..., тих людей в козаки писати..." Але вже сам факт того, що саме чернігівський полковник потрапив до офіційного звіту, поданого цареві Шереметьєвим, вказує на досить активну діяльність старшини по впровадженню цієї тактики.

Як відомо, наступним кроком на шляху ескалації напруги в Гетьманщині стало повідомлення про укладення між Московською державою і Річчю Посполитою Андрусівського перемир'я, яке по-живому розполовинило Україну між двома монархами. Враховуючи різко негативну реакцію українського суспільства на Андрусівські домовленості, досягнуті "на всем козакам не полезном Андрусовском торгу", правобережний гетьман П. Дорошенко, заручившись підтримкою кримського хана та закликавши до себе на допомогу війська силістрийського паші, волоські та мультянські затяжні підрозділи, у вересні 1667 р. розпочинає війну за звільнення Правобережжя з-під влади польського короля. Оскільки між польським королем і царем існувала домовленість про взаємодопомогу, з осені на Лівобережжі дедалі більшого поширення набирають чутки щодо намірів Олексія Михайловича ввести в Україну війська для спільної з поляками боротьби з правобережним козацтвом. Приборкання козаків на правому березі Дніпра ставило під сумнів і їх існування на лівому. А тому на початку 1668 р. Брюховецький, задумавши звільнитися з-під влади московського монарха, "бути князем Руським в Києві, а жити ... в підданстві Турського як і князь Семиградський", скликає в Гадячі таємну старшинську раду, учасники якої підтримали наміри гетьмана і висловилися за підготовку антимосковського виступу.

М. Костомаров, а слідом за ним і В. Антонович, ґрунтуючись на повідомленні Самовидця про те, що на раду до Брюховецького "заехалися усі полковники", твердили, що Многогрішний, як полковник чернігівський, також брав участь у Гадяцькій раді. Але насправді Дем'яна Ігнатовича в січні 1668 р. не було в Гадячі. Так само, як і не був він у цей час полковником чернігівським. Ймовірно, саме на переломі 1667-1668 рр. Брюховецький, готуючись до вирішального двобою з Москвою, проводить кадрову рокіровку в

Чернігівському полку, надавши полковничий пернач Івану Самойловичу (який до того виконував обов'язки наказного), а Многогрішного, усунувши від керівництва полку, задовольняє урядом генерального осавула. Причому, новопризначеного осавула не запрошують до Гадяча, в той час, як Самойловича в січні бачимо серед учасників ради, а з початком березня він на чолі Чернігівського та Полтавського полків веде боротьбу з царськими ратниками.

Однак полковничий пернач не надовго випав з рук Дем'яна Ігнатовича – вже у квітні 1668 р. полчани знову доручають йому керувати справами полку. Зважаючи на важливе стратегічне розташування Чернігівського полку, адже саме сіверським козакам випадало стримувати агресію царських військ, черговий прихід до влади неприхильного до гетьмана Многогрішного суттєво ускладнював його доленосну гру. До того ж, чернігівський полковник, незадоволений дворушністю Брюховецького, налагоджує контакти з його суперником за місце на Олімпі об'єднаної України – гетьманом Петром Дорошенком. Для того, аби бути певним у вірності полковника, довірена особа Брюховецького, один з головних натхненників розриву з Москвою єпископ Мефодій, 11 квітня 1668 р. звертається з листом до Дем'яна Ігнатовича, в якому показово шанобливо втішається з приводу його повернення на полковництво, вибачається й просить зла не тримати на гетьмана за те, що "за кров і вірні заслуги милості твоєї не контенували на той час, коли ми на Москві були", обіцяючи тепер "стократну винагороду".

Однак зусилля єпископа виявилися марними. Його листа Дем'ян Ігнатович переправив до Дорошенка, застерігаючи при цьому від того, аби не йняв віри Брюховецькому, котрий "звик тільки на неправді бути, кому хоч і присягне, але ніколи не дотримає", та закликаючи правобережного гетьмана вступити з військами на Лівобережжя, де козаки його радо приймуть.

Після того, як 8 червня 1668 р. Брюховецького було вбито і гетьманом об'єднаної України проголошено Дорошенка, у відставку пішов майже весь склад вищої старшини Лівобережжя. Лише за Многорішним, котрий, за словами літописця, "найперший отступил от Бруховецкого", було збережено полковництво, а через місяць, коли Дорошенко поспішно повернувся на Правобережжя, аби відбити наступ поляків, пожалувано й уряд наказного сіверського гетьмана.

Повідомлення про повернення Дорошенка з військами на Правобережжя російське командування сприйняло як сигнал до початку контрнаступу на Лівобережжя. "Скупивши войска немаліе", воєвода Г. Ромодановський скерував їх на Сіверщину. На Різдво Пресвятої Богогодиці Ромодановському вдалося оволодіти Ніжином. Вчинивши там показово жорстоку розправу над мешканцями міста, воєвода вирушив у похід на Чернігів. Не маючи у своєму розпорядженні достатньо сил, аби відбити наступ царської армії, Многогрішний звертається із закликами про допомогу до Дорошенка. Але той, зайнятий боротьбою з поляками та стривожений заколотом запорожців на чолі з П. Суховієм, зміг відправити на Сіверщину суто символічну допомогу. Під час форсування Ромодановським Десни Дем'ян Ігнатович, котрий з військами перебував на той час поблизу Седнєва, наважується атакувати противника, але наміри наказного гетьмана зустрічають різкий спротив частини старшини. Між ним і стародубським полковником Петром Рославцем виникає на цьому ґрунті навіть сварка. За таких умов 25 вересня Ромодановський оволодіває Черніговом, і наступного дня Многогрішний під тиском старшини розпочинає переговори з царським воєводою про припинення бойових дій. Для вироблення умов повернення України під зверхність Олексія Михайловича наказний гетьман відправляє до Москви брата Василя та М. Гвинтовку. Причому, прагну-

чи припинити кровопролиття, Многогрішний уповноважує своїх представників на вельми далекосяжні поступки московській стороні, мало дбаючи про їх наслідки для України.

Тим часом Дорошенко вводить на Лівобережжя декілька козацьких полків на чолі зі своїм братом Григорієм та союзну йому 20-тисячну татарську орду, і воєвода Ромодановський в черговий раз вже добре второваним у попередні роки Путивльським шляхом відступає з України. І хоча, внаслідок конфлікту між гетьманом Дорошенком і кримським керівництвом, незабаром орда залишає Україну, а Дорошенко через непокору південних лівобережних полків змушений розпустити і більшу частину свого війська, відсутність загрози з боку московських ратників дозволяє Многогрішному більш зважено поставитися до умов повернення під царську протекцію. У листі до єпископа Лазаря Барановича, який виступав посередником у стосунках наказного гетьмана з Москвою, Дем'ян Ігнатович рішуче висловлюється щодо можливості повернення під зверхність царя лише за умови визнання останнім козацьких прав і свобод, закріплених статтями Богдана Хмельницького 1654 року.

Розвиток політичних процесів в Україні восени 1668 р., а саме гостра міжусобна боротьба між Дорошенком і Суховієм, владу якого на Лівобережжі визнавали південні полки, підштовхнув Многогрішного до думки щодо можливості проведення власної політичної гри. Після того, як на кінець осені Суховій виводить з Лівобережжя вірні йому війська на Правобережжя, де зав'язує вирішальний двобій з Дорошенком, наказний сіверський гетьман, "себі гетманства зичачій", 17 грудня 1668 р. скликає старшин на раду до Новгород-Сіверського, "жебі собі целого гетмана настановили, не сподіваюся на оборону Дорошенка". Зважаючи на те, що на раду Многогрішний запросив лише тих старшин,

котрі "оному зичливими були", результати виборів було неважко передбачити. Але задля дотримання традиції, претендент деякий час відмовлявся від гетьманства – "як старая дівка хорошого жениха".

Московське керівництво, зважаючи на те, що, у відповідності з положеннями Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, Україна не могла надалі існувати як єдиний політичний організм, не заперечувало проти обрання осібного лівобережного гетьмана, оскільки Дорошенко був гетьманом "польської сторони". Але процедура обрання мала відбуватися за присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом і нові договірні статті. Місцем проведення елекційної ради було визначено Глухів, де вже 1 березня 1669 р. розпочалися досить важкі переговори Ромодановського з Многогрішним і старшиною щодо характеру стосунків гетьманату з Москвою. Найбільше суперечок під час переговорів викликала вимога української сторони про виведення з Лівобережжя царських військ на чолі з воєводами, яких в гетьманство Брюховецького було введено майже до всіх більш-менш значних лівобережних міст. Обґрунтовуючи необхідність цього, старшина наводила численні факти зловживань царських ратних людей, їх брутального, а нерідко і жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила українсько-російську війну. Натомість Ромодановський залякував старшину агресивними намірами сусідніх правителів, перед лицем яких у відсутність царських військ Україна залишиться беззахисною. Врешті-решт з більшості питань старшина змушена була піти на поступки, і 6 березня на генеральній раді Многогрішного було проголошено гетьманом, приведено до присяги цареві та обдаровано привезеними з Москви булавою, бунчуком та корогвою. Тут же на раді було ухвалено і новий українсько-російський договір, який хоч і пе-

редбачав присутність воєвод в деяких лівобережних містах, але забороняв їм у будь-який спосіб втручатися в українські справи.

Незважаючи на поступки, що їх довелося зробити Многогрішному під час переговорів з Ромодановським, вже сам факт укладення угоди, що передбачала повернення Україні її автономного статусу, поза всяким сумнівом, сприяв зростанню авторитету новообраного лівобережного гетьмана. Тим не менше, гетьману Демку після цього ще більше року довелося вести боротьбу за поширення своєї влади на все Лівобережжя і хоч би в цій частині козацької землі покласти край братовбивчій міжусобиці. Причому, попри договір з царем, у цій боротьбі йому доводилося розраховувати більше на власні сили, ніж на допомогу з півночі, оскільки Москва обмежувалася лише доставкою царських грамот з погрозами на адресу непокірних і закликами скласти зброю й визнати владу гетьмана.

Передовсім Многогрішному довелося напружити всі сили, аби відбити наступ Дорошенка, котрий не бажав миритися з "умаленєм свого рейменту" і переправив на Лівобережжя правобережні полки Івана Канівця та запорожців Івана Сірка. Більше року відмовлялися визнавати зверхність Дем'яна Ігнатовича і південні полки – Полтавський і Миргородський, козаки яких і надалі трималися Суховія. Не отримавши допомоги з Москви, Многогрішний хоч-не-хоч змушений максимально мобілізовувати власні сили, і робить він це насамперед через зміцнення гетьманської влади. Скликавши навесні 1670 р. в Батурині старшинську раду, гетьман, будучи певний того, що "сього літа без війни не буде", змушує полковників скласти йому присягу і корогву цілувати на тому, щоб "їм ні на які неприятельські заклики не схилятись, і супроти неприятеля стояти вперто і гетьману в усьому бути слухняними". Упереджуючи вияви невдоволення з боку старшини, Дем'ян Ігнатович твердо

заявив: "Чую я, що козаки всіх міст мене не люблять; якщо і вправду так, то ви б били чолом великому царю про обрання другого гетьмана, я клейноди військові уступлю тому, кого ви оберете. А поки я буду гетьманом, свавільників буду приборкувати, скільки в мене буде сил..."

Вже в середині травня з'являються перші плоди такої політики – полтавський полковник Федір Жученко "з сотники свого полку і з товариством реєстровим і з війтом своїм" прибув до гетьманської резиденції для засвідчення свого послушенства. Мало-помалу налагоджуються в Многогрішного і стосунки з Дорошенком, котрий висловив відмову від претензій на Лівобережжя.

Щоправда, з середини 1670 р. дедалі виразніше проявляється й вельми негативна, з точки зору українських інтересів, тенденція польсько-російського зближення. Зацікавленість Москви в підписанні мирної угоди з польським королем обумовлює ситуацію, за якої царське оточення дивиться крізь пальці на розбишацтва польських військ полковника Яна Пиво-Запольського в околицях Києва, насильства католиків над православними в Південно-Східній Білорусі тощо. Як особисту образу сприймає Многогрішний і факт недопущення українських послів за стіл переговорів, за яким вирішувалася проблема розмежування земель між Польщею та Московською державою, ігнорування його клопотань щодо повернення захопленої воєводами козацької артилерії та звільнення з ув'язнення ряду старшин. Не обмежуючись гострими словесними випадами на адресу оточення царя, гетьман, всупереч постанові Боярської думи, вводить війська у Білорусь, в Мстиславське воєводство та Річицький повіт, беручи тамтешнє православне населення під козацький протекторат. Крім того, дозволяє лівобережним козакам-"охотникам" переходити на Правобережжя, аби допомогти Дорошенку вигнати поляків з околиць Києва.

Усвідомлення єдності козацької України підштовхує гетьмана Демка до налагодження постійних контактів з правобережним володарем булави, аби спільно "суспільне добро і цілість захищати". Щодо ідеологічної платформи, на якій досягли порозуміння вчорашні супротивники, вельми промовистим є свідчення М. Ханенка, наведене в листі до польського короля: "Дорошенко і Многогрішний, Бога позабувши, і між собою заприсягнувшись, те постановили, щоб не під Вашою Королівською Милостю, а ні під Московською, але під татарами бути... і підданство, щоб як волохи та інші турчинові віддавати".

Зважаючи на реальну небезпеку війни з Оттоманською Портою через Україну, в якій полякам чи не вперше в історії випадало виходити на бойовище супроти турок без козацької допомоги, Варшава доклала максимум зусиль, аби скомпрометувати гетьмана Демка в очах царя і не допустити появи лівобережних козаків в обозі Дорошенка і султана. Варто зазначити, що зробити це було не так уже й важко, оскільки Многогрішний не вельми переймався справою формування іміджу слухняного царського слуги – очевидно, що дипломатичний хист не був сильною стороною його вдачі. Інакше як можна пояснити його заяву піддячому М. Савіну наприкінці 1671 р.: "Якщо царська величність дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці (Дніпра – *В. Г.*) війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю віддати".

Не більше дипломатичного хисту гетьман виявляв і при спілкуванні зі старшиною. Відвертих прибічників царя Дем'ян Ігнатович звільнив з полковницьких урядів,

призначивши на їх місце своїх родичів і довірених осіб. Крім того, категорично заборонив старшині мати поза його спиною будь-які контакти з царським урядом.

Однак, заборонивши контакти явні, гетьман не зумів перешкодити таємним зустрічам старшини з царськими підручними. Саме на одній з них, в ніч з 7 на 8 березня 1672 р., і було ухвалено рішення про антигетьманський заколот. А в ніч на 13 березня стрільці батуринського воєводи непомітно оточили помешкання гетьмана, і заколотники після нетривалої сутички, в результаті якої Многогрішного було поранено з пістолета в плече, забили його в кайдани і поспіхом відправили до Москви. Слідом за каретою з поваленим гетьманом старшина відіслала до білокамінної довгий реєстр його "провин і злочинів" перед царем, застерігши, що це лише незначна їх частина: "Якби ми записали всі докази Демкової зради, то не помітили б усього не тільки на аркуші паперу, але й на воловій шкірі". Однак ані донос старшини, ані тортури, яким було піддано Многогрішного під час слідства, не змусили його визнати свою провину. Але все одно Демка та його брата Василя було засуджено до страти. І лише 28 травня, коли голови братів уже лежали на пласі, примчав гонець царя, котрий оголосив царську милість – смертний вирок Многогрішним замінювався висилкою на заслання.

Разом з Демком до Сибіру пішли його дружина Настя, сини Петро та Іван, донька Олена (за іншими відомостями – Марина). Спочатку Многогрішні прибули до Тобольська, а звідти відправлені до Селенгінського острогу, пізніше – Іркутського. У в'язниці Дем'ян Ігнатович перебував до 1686 р.

Після звільнення Многогрішний залишений на поселення в Селенгінську, де був приписаний до "дітей боярських". Військовий досвід, набутий замолоду в Україні, прислу-

жився Дем'яну Ігнатовичу і в його сибірський період життя. Колишній гетьман, призначений "їздцем" ("вершником") – начальником Селенгінського острогу, належним чином організувавши тамтешній служилий люд, відбив декілька нападів монгольських племен ("мунгалів"), провів успішні контрвипади на їх землі, чим надовго погасив войовничий запал кочівників. Особлива мужність і військова доблесть Многогрішного викликали щире захоплення місцевих мешканців – бурят-табанутів. Вельми прикметним є той факт, що етнограф Сільський вже через півтора століття по тому записав з уст бурят перекази про хороброго козака, забачивши якого на чолі війська, вороги не наважувались вступати у бій. Військова ж звитяга гетьманового сина Петра, котрий загинув під час виправи на монголів у 1691 р., увічнена в одній з бурятських народних пісень.

Остання ж документальна згадка про опального гетьмана відноситься до 1701 р., коли він на схилі життя (йому вже виповнилося 80 літ), згідно давньої козацької традиції, постригся в ченці. Подальша доля гетьмана, котрий, попри численні помилки, зумів все-таки приборкати свавілля й отаманство в Лівобережній Україні, на жаль, достеменно невідома. Існує припущення, що двома роками пізніше його не стало. Декабрист М. Бестужев стверджував, що в першій половині XIX ст. в Селенгінську, поблизу Спаського собору, йому на очі потрапила камінна надмогильна плита, під якою й покоївся прах українського гетьмана. Спроби місцевих краєзнавців віднайти її нині успіху не мали. Отож, справді: з невідомості – в невідомість. Саме так закарбувався на скрижалях історії земний шлях гетьмана Демка Многогрішного.

СТЕПАН КУНИЦЬКИЙ

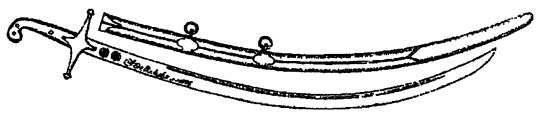

23 липня 1683 р. на козацькій раді у присутності 40 старшин була прийнята відозва правобережного Війська Запорозького до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста Степан Куницький у своєму листі до польського коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював її пропозиції до королівського уряду. Зокрема, він відзначав: що 1) "народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном"; 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю "аби разом з Польщею йшли проти Порти"; 3) "є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються". У зв'язку з цим, С. Куницький прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії і запевнював Яна III Собеського, що він розраховує набрати до 10 000 козаків для цієї операції. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля "до ніг падаючи Вашої Милості ... щоб нас блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв".

Польський король Ян III Собеський у відповідь на це послання правобережного козацтва універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького, а також послав на Правобережну Україну холмського каштеляна С. Дружкевича, якому дав посаду спеціального "комісара над козаками". Повноваження у новопризначеного "комісара" були досить значними, адже він міг від імені короля видавати козацьким полковникам спеціальні листи-"ординанси". Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з

"гербом старожитнім України". Трохи згодом ці та інші клейноди вручив Куницькому королівський посланник Монкольський. Наприкінці літа підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти представника молдавського господаря Я. Драгинича. Отримавши згоду короля на похід до молдавських земель, С. Куницький починає запрошувати до себе козаків з лівобережних полків та Запорожжя. Набравши близько 5 000 – 6 000 чоловік, наказний гетьман у вересні 1683 р. вирушає на боротьбу з "невірними бусурманами".

13 вересня українське військо вже було біля берегів Тягині, неподалік від Кишинева. Там знову відбулася козацька рада, яка ухвалила "Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою". У листі до короля від 24 вересня Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею (Бендерами). Наприкінці жовтня козацьке військо повертається на Правобережну Україну. На шляху до Немирова полки Куницького спробували захопити Меджибіж і Бар, але це їм не вдалося. Правобережний гетьман свідчив про те, що "... даремно пробували фортуни. Писали до беїв, що піддалися, але жодної відповіді від них не отримали". Прибувши до Немирова, С. Куницький отримав від короля на потреби свого війська певну кількість грошей, а також декілька гармат, порох, кулі і олово. Перепочивши деякий час і поповнивши свої ряди новоприбулими козаками, наказний гетьман знову вирушив у похід проти турків.

Саме ця військова кампанія гетьмана С. Куницького отримала великий розголос у європейських країнах і ввійшла до анналів світової історії. Даний похід відбувався у руслі політики християнських монархів Європи по обо-

роні від експансіоністських намірів Османської імперії. Перемігши турецьке військо візира Кари-Мустафи під Віднем (вересень 1683 р.), Ян III Собеський та Леопольд I при моральній і матеріальній підтримці римського папи Інокентія XI вирішили перейти у фронтальний наступ на позиції турків у Південно-Східній Європі. У грудні того ж року Куницький отримав листа від польського короля, де говорилося: "...підеш на Буджак і Білгород і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку". Козацькі сили мали стримувати союзників Порти, поки польська армія завершувала післявіденську операцію по витісненню турків із східноєвропейського регіону.

Отже, наприкінці листопада козацькі полки Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогу і рушили до Кишинева. Там вони об'єднались з військом молдавського господаря пропольської орієнтації Ш. Петричейку. Крім того, "на плацу з дітьми і жінками рахуючи до 30 000 Військо Волоське в Кишиневі виконало присягу на службу Божу Й.К.М. і Речі Посполитої і нам Війську Й.К.М. Запорозькому", – повідомляв український гетьман до Кракова. Дана присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитись від турецького протекторату й перейти під зверхність польського короля та українського гетьмана.

4 грудня (за іншими даними – 5 грудня) 1683 р. українсько-молдавське військо отримало переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, які очолював Яла-паша, під м. Кіцканами (в інших джерелах називаються Тілгротин або Філогранум). У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. Згідно свідчень очевидців, Тягинський шлях впродовж чотирьох миль був всіяний

ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що у його війську не загинуло жодної людини. Здобувши перемогу, правобережний гетьман рушив вглиб ногайських володінь.

Історик Т. Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б раз показати татарам "у їх власних кордонах", як то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир. С. Куницький зі своїми козаками винищив поселення навколо Білгороду та Акерману і дійшов до берегів Чорного моря, завоювавши міста Ізмаїл та Килію. "Понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїлу. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл", – читаємо про ці події в "Хроніці" Мехмед-Гірея. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько трьохсот тисяч ворогів, а також, "що старий хан хоче піддатися з 5 000 татарів до Війська Запорозького".

Коли до австрійської столиці надійшли відомості про перемоги козаків у буджацьких степах, папський нунцій Бонвічі звернувся до цісаря Леопольда I з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному віденському соборі. Спочатку мали сумніви, чи можна це робити з огляду на те, що козаки були "схизматиками", але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло. Король Ян III Собеський у листі до Ватикану поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значимість в обороні кордонів Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи.

У 1684 р. австрійський художник Й. М. Лерх схематично відобразив зимовий похід козацьких військ у гравюрі

під назвою "Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з валахами і молдаванами на татарів біля Дністра і перемога над татарами". На ній зображена битва між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар. Тут бачимо зображення самого Куницького. Це людина років сорока, у козацьких військових строях, у його правій руці знаходиться гетьманська булава. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори з вишитими хрестами. За словами польського історика К. Чоловського, у 30-х рр. XX ст. оригінал цієї гравюри зберігався у колекції Бібліотеки Павліковських (Львів).

Також досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети – польські, італійські, німецькі "летючі листки". Краківське видання "Nowiny z Wegier" за грудень 1683 р. повідомляло про зайняття підрозділами Куницького Білгороду, що над Дністром. "Eigentliche Relation" (Краків, 1684) описувало битви козацтва з турками і татарами на українських та молдавських землях, а також інформувало про перемогу гетьмана під Тілгротином 4 грудня 1683 р. Ту саму інформацію подає "летючий листок" під назвою "Extraktschreiben des Kosaken" (Краків, січень 1684 р.). Тогочасна німецька "газета", що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди. Венеціанське видання "Novissima relazione" за 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання Білгороду. Про військовий талант козацького ватажка повідомляли "листки", надруковані в лютому 1684 р. у італійських містах Римі та Неаполі. Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменують не інакше, як "Generale de Cosacchi". Ось що, зокрема, писалося в італійському виданні

''Nuova e distinta Relatione...", що видавалося у Неаполі: "...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валахію і Татарію".

Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III Собеський намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарських територій на польсько-російських переговорах у Москві, змусивши росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами.

Наприкінці грудня 1683 р. козацька розвідка повідомила свого гетьмана про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталася на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджаку, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту і почало переправлятися на другий берег біля с. Тобак, що на північний схід від м. Рені над Дністром. Саме тут 30 грудня їх наздогнали війська татарського хана Хаджи-Гірея, які нараховували близько 12 тис. чоловік. Протягом п'яти діб в оборонному військовому таборі відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах. Не витримавши ворожого натиску, С. Куницький разом з кінними полками (бл. 2 000 чол.) зумів переправитися через річку і покинути оборонний табір, в якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою (бл. 4 000 чол.). Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман так аргументував свій відступ-втечу: "... повтікали за Прут волохи, побачивши це почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс". У свою чергу, молдавська сторона і козаки, що залишились на полі бою, звинувачували у поразці Куницького. Невідомий кореспондент повідомляв, що "утік

Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім". 10 січня 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що С. Куницький, який "прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив".

Куницький інакше пояснював свою поведінку. У реляції до польного гетьмана Потоцького він повідомляв, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків вздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати і "затягу" нових козаків.

14 січня 1684 р. польський посол К. Гжимултовський на переговорах у Москві повідомляв до Варшави, що до нього дійшли новини, "як Куницький бунтує козаків проти Москви і Самойловича, який має з нею змову". 28 січня у листі до Б. Сапєги Гжимультовський писав, що Самойловичем було розстріляно полтавського полковника, який бажав перейти на Правобережну Україну під владу С. Куницького.

Треба відзначити, що з самого початку свого гетьманування Куницький проводив політику, направлену на колонізацію правобережних земель. Він неодноразово відсилав своїх агентів на Лівобережну Україну із завданням закликати тогобічне населення переходити на правий берег Дніпра і освоювати Правобережжя, як Мошин, Рокитне, Богуслав. За словами історика В. Волк-Карачевського, у Богуславі "засіла дуже діяльна і смілива жінка", яка була дружиною Куницького. Вона постійно приймала і відправляла втікачів з Лівобережжя до свого чоловіка у Немирів. І. Самойлович був змушений навіть спорядити спеціальний загін, щоб захопити Куницьку, але вона вчасно втекла

до резиденції правобережного гетьмана. С. Куницький, який весь час змушений був займатися військовими проблемами, не забував і про вирішення питань, пов'язаних з труднощами колонізаційного процесу. "Шляхта і духовні, щоб до сейму маєтностей своїх не відбирали, де наших жінок і дітей залишили", – звертався він у листі до краківського каштеляна, перебуваючи зі своїм військом під Тягинею. З цими вимогами до короля були відправлені козацькі полковники Юрій і Лук'ян (їхні прізвища не збереглися).

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло інше козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату Пяйковським і полковником Я. Дунінім-Раєцьким. У привезених "Супліках" від всього правобережного Війська Запорозького до польського короля були такі пункти: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати "прадавні вольності і права" козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у "козацькі" справи; 4) надати білоцерківське староство у повне володіння правобережного гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, і, зокрема, щодо розмірів матеріального забезпечення, взаємовідносин з комендантами немирівської та білоцерківської фортець тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповідав, що з елекцією на посаду митрополита треба почекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а "митрополитом повинен бути той, що визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони". Щодо забезпечення козацьких "прав і вольностей", то говорилося лише про те, що король "що-небудь" буде робити для їхнього покращення. Хоча, разом з тим, правобережному козацтву, за умови

визнання протекції польського короля, дозволялось: "з жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі – *Т.Ч.*) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо, і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе..."

Справа із забороною шляхті перешкоджати становленню козацьких структур була відкладена на розгляд наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, як запевняв Ян III Собеський, були відправлені до Львова і Полонного. Щодо інших вимог, то якщо "уродзонний Гетьман, як і Військо Запорозьке милість батьківську узнавати завжди будуть", король буде ставитися до них прихильно. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684-1685 рр., які у межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Однак невдоволена втечею свого гетьмана з-під Тобаку, що призвела до загибелі значної кількості людей, частина козаків на чолі з піхотним полковником А. Могилою викликає С. Куницького з Немирова до Могилева. Там на початку березня 1684 р. відбулася козацька рада, де було вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він, згідно тверджень очевидців, "змінивши козацький жупан на чернецький одяг", збирався втекти з місця проведення ради.

Окремо треба зупинитися на висвітленні того питання, коли під час походу С. Куницького до Буджацької та Білгородської орди інша частина правобережного козацтва, а також загони із Запорозької Січі брали участь у битві європейських армій на чолі з Яном III Собеським під Віднем (вересень 1683 р.) та наступних операціях по витісненню турецьких військ з Центральної та Східної Європи.

Як відомо, 31 березня 1683 р. був укладений антитурецький військовий союз між Австрією і Польщею, а

отже, невпинно наближався час головної сутички з Портою. 19 квітня із засідання сенатської комісії у Варшаві повідомляли, що "козаків 1 200 тільки наказав король набрати зараз під командою 4 ротмістрів Семена, Ворони і других двох". Трохи згодом, отримавши фінансову допомогу від Римського Папи Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати 3 000 козацьке військо. 16 липня коронним гетьманом С. Яблоновським був виданий "приповідний лист" на вербування козацького полку М. Булизі, який в середині серпня мав прибути до Львова. Загальне керівництво по набору козаків було доручено шляхтичу Менжинському (невідомо, яке відношення він мав до козацтва). Саме йому на руки видали певну суму грошей (бл. 30 000 ліврів) для "затягу" українського війська. За військовим планом короля, козацькі полки мали прибути 25 серпня під Краків, де збиралися головні сили Речі Посполитої для походу під Відень, але вони, в силу різних обставин, спізнилися на призначений термін. "Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю", – писав Ян III Собеський до Інокентія XI наприкінці серпня.

У авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П. Апостола-Щуровського – ?). Вони входили до складу підрозділів волинського воєводи Я. Стадніцького на правах приватної легкої козацької корогви. "... З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні.., а п. Менжинських сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише", – повідомляв король 9 вересня під час переправи через Дунай. 12 вересня об'єднані війська Яна III та князя Лотарингського перемогли багатотисячну армію візира Кари-Мустафи і звільнили оточений Відень. Про участь козаків Апостола у цій битві свідчить такий за-

пис короля: "... турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх моя драгунів і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!". Останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких сил. 24 вересня королівна М. Казимира, якій було доручено слідкувати за "козацьким затягом", повідомляла свого чоловіка, що Менжинський набрав лише півтори тисячі козаків. Але вже 28 вересня Ян III Собеський писав, що до його військ, які прийшли в напрямку Будапешта, приєднались полки Я. Ворони і Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю? – *Т. Ч.*) наказувалось йти "звичайною дорогою за другими". Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Остригома (Естергома) козаки Ворони не змогли взяти "язика" на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III Собеським, полковник говорив, що "простих хлопів затягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати". Але незабаром до польської армії приєдналися полки М. Булиги, Семена (Палія? – *Т. Ч.*) та В. Іскрицького.

У жовтні українські козаки відзначилися в облозі Остригома, а також у битвах під угорським містечком Парканами (9 жовтня) та словацькою фортецею Сеценами (Щецином) (15 листопада). "А вони (козаки – *Т. Ч.*) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами – і в усіх заслужили собі на велику славу", – описував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці. "Яка то красива винахідливість і майстерність козацька", – писав інший свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії поляк Я. Пасек.

Для того, щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, польський уряд ініціював складання компутів (реєстрів) та спеціальних "ординацій плат" для Війська Запорозького, які засвідчували виплату козакам Правобережної України певних грошових сум. Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна – за посередництвом польського уряду від Папи Римського. Згідно першого оплатного списку, що називався "Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути 1 200 у трьох полках, а в кожному полку має бути корогви чотири. Укладена 11 травня 1683 р.", козакам під командуванням полковників С. Корсунця, Я. Ворони та Киліяна видавали 107 646 злотих готівкою і поставів сукна на 7 312 злотих. Інша "Ординація плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля Меча Святого затягненого" засвідчувала, що 7 полків загальною кількістю 3 000 козаків отримали 267 599 злотих. Під керівництвом полковників В. Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 чоловік, М. Булиги. А. Зеленецького, К. Станецького, Я. Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене у список) – по 400 чоловік. 13 грудня відбулася ще одна виплата п'ятьом козацьким полкам (всього 1 609 чол.) С. Куницького, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Ворони та А. Зеленецького. Дані виплати стосувалися тих козацьких підрозділів, які брали участь у віденській і післявіденській операціях польського війська (за винятком, власне, полку Куницького).

Таким чином, відзначимо, що С. Куницький під час свого гетьманування (з серпня 1683 р. по квітень 1684 р.) на Правобережній Україні від імені польського короля Яна III

Собеського зумів відродити у регіоні козацький устрій, знищений у попередні роки під тиском зовнішніх факторів. Цьому сприяла українсько-польська військова взаємодія, яка протидіяла спробам проникнення Османської імперії до Центральної та Східної Європи. Одночасно, розпочавши колонізаційні заходи на правобережних землях України, Куницький зміг підготувати грунт для своїх наступників у справі відтворення ними інститутів правобережної частини Українського гетьманату.

ІЛЛЯ НОВИЦЬКИЙ

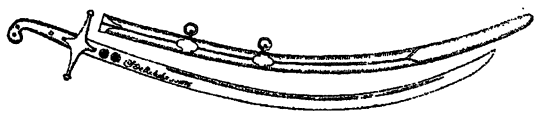

Постать Іллі Федоровича Новицького без перебільшення може вважатися знаковою, ключовою для розуміння воєнної історії гетьманату кінця XVII ст., позаяк є, власне, тим ключем, знаком, що прояснює чимало її не відчитаних до цього часу сторінок. Певну винятковість цієї людини підкреслюють не тільки численні згадки про нього в джерелах, увага з боку тогочасних літописців, але й збережена до нашого часу частина рукописного архіву, котра по кількох століттях після смерті полковника спричинилася до низки біографічних досліджень істориків-професіоналів.

Попри всі ці втішні обставини, навіть зараз багато важливих фрагментів його життя вимальовуються не досить ясно, ба навіть суперечливо. Родовід Новицьких, подібно до інших представників еліти гетьманату, лишається радше приводом для запитань, ніж основою генеалогічних реконструкцій. За офіційною версією, викладеною в паперах, поданих нащадками Іллі Новицького на початку XIX ст. до Департаменту герольдії, їхній рід походив від лідського чашника Федора Новицького, котрий користувався гербом "Осеньки", підтвердження права на який вони жадали від Сенату. Витоки цієї родової легенди, очевидно, слід віднести до 60-70-х рр. XVIII ст., коли онук Іллі – військовий канцелярист Петро Іванович Новицький, а подібно до багатьох своїх сучасників з числа новонароджуваного "малоросійського" шляхетства впорядковував папери батька й діда. Серед збережених нині "збірок Новицького" виявлено, зокрема, й рукописний витяг з популярного на той час "Гербовника польського" Каспера Несецького: генеалогічне древо Новицьких з гербом "Осеньки", до якого Новицький-онук прагнув "прив'язати" свій рід. Для кінця XVIII ст., коли ук-

раїнська старшина, прагнучи одержати дворянські титули, шукала підтвердження свого шляхетського коріння, подібне нав'язування до генеалогічних легенд польських чи литовських родів, часом навіть дуже фантастичних, було справою звичайною. Натомість оригінальні листи Іллі Новицького та його старшого сина Григорія свідчать, що за життя вони ніколи не користувалися гербом "Осеньки", вживаючи на печатках іншу гербову композицію з зображенням серця з вертикально встромленою в нього стрілою.

Імовірнішим є походження Іллі Федоровича від Новицьких – шляхти Київського воєводства з початку XVII ст. Так, у 1609-1613 рр. тут згадується київський гродський суддя Михайло Сила-Новицький, в 1617 – київський суддя Федір Новицький, в 1639 – київський возний Матяш Новицький. Не можна також відкидати припущення, що майбутній компанійський полковник міг бути сином записаного до реєстру 1649 р. товариша Осавульського куреня Чигиринського полку Федора Новицького, котрого також слід вважати його ймовірним предком, до того ж найближчим в хронологічному відношенні.

Досить поширеним заспівом біографічних студій, присвячених Новицькому, є твердження про нього як про першого охотницького (найманого) полковника в Лівобережній Україні. Достатньо сказати, що наймані формування в гетьманаті з'явилися ще за правління Богдана Хмельницького й до останньої чверті XVII ст., себто розмежування право- та лівобережного гетьманств, пройшли складний шлях правового оформлення, організаційного становлення та бойової виучки. Приписування першості власне Новицькому, яке від кінця XIX ст. з легкої руки історика М.Стороженка поширилося в науковій літературі, базувалося на тексті Конотопських статей 1672 р. в редакції літопису Самійла Величка, ухвалених після скинення з гетьманства

фундатора постійного найманого війська на Лівобережжі Дем'яна Многогрішного. В одному з пунктів українська старшина, невдоволена крутою політикою гетьмана, потужним важелем якої були найманці, вимагала ліквідації "тисячі чоловіком полку Новицького".

Втім, звірка цього пункту з публікацією автентичного тексту статей прізвища Новицького в ньому не виявила, й про полк найманців у ньому йдеться взагалі без згадування жодних прізвищ. Швидше за все, згадка про нього була додана самим Величком, тим більше, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст., коли створювався літопис, ім'я уславленого полковника знали всі. Одночасно відомо кілька листів Новицького з початку 70-х рр. XVII ст., де він виступає під титулом коменданта димерського. В. Заруба, описуючи початковий етап кар'єри Новицького, згадував ці документи, але так і не зміг пояснити суперечність між одночасним перебуванням Новицького протягом 1671-1673 рр. на найманій службі в Самойловича та в Димері.

Всі ці сумніви дозволяють дійти цілком певних висновків, головний з яких зводиться до того, що Новицький просто не міг командувати першим охотницьким полком ані за Многогрішного, ані за Самойловича та й взагалі служити в цей час в найманому війську лівобережних гетьманів. За винятком тексту Величка, котрий, як було показано вище, не може слугувати еталонним джерелом, його прізвище не згадується в середовищі тогочасної охотницької старшини (принаймні, імена справжніх полковників нам відомі достеменно – кінними (компанійськими) полками командували Михайло Кіяшко та Андрій Мурашко, піхотним – Петро Ворошило).

Натомість згадки Новицького на посаді димерського коменданта надають його ранній кар'єрі набагато цікавішого ракурсу. Слід нагадати, що на той час Димер виконував

функції не просто ключової фортеці київського Полісся, але й столиці правобережного гетьмана Михайла Ханенка. Отже, цілком доречно припустити, що в цьому амплуа Новицький був не тільки управителем регіментарського двору, але й входив до числа довірених осіб гетьмана.

Детальних свідчень про його діяльність в цей час збереглося дуже мало, але переважна більшість з них стосується досить важливих військово-політичних подій загалом дуже неспокійного правління Ханенка. Полісся, яке контролювалося димерським замком, було ареною зіткнень між кількома ворогуючими таборами: польськими порубіжними загонами, ханенківцями, київським і чернігівським полковниками Самойловича, що обороняли прилеглі до Києва території, й, звичайно ж, всюдисущими татарами. Наприкінці періоду Руїни поліські терени, на які претендувало надто багато володарів і які реально не контролював ніхто, перетворилися на землі, де, за образним висловом поета, "дерева не ростуть і птахи не співають". Тож більш-менш стабільно тримати тут у своїх руках владу могла людина розумна, жорстока й спритна в усіх відношеннях.

На початку 70-х років, плануючи перешкодити намірам московитів, що укріплювали київські рубежі, коронні влади вирядили на Полісся найманий полк під орудою Яна Пива-Запольського, котрий за кілька місяців затягнув до себе масу різношерстого "гультяйства". Численними й жорстокими наїздами на дніпровому порубіжжі, яким до порівняння надавалися хіба що криваві безчинства лісовчиків часів Смути, полк зажив собі сумної слави. В усіх питаннях охорони дніпрових кордонів Пиво-Запольський мав зноситися з Ханенком, котрому король велів допомагати полковникові всіма можливими засобами. Зокрема, Пиву дозволялося квартирувати в Димері, й через це в нього склалися тісні стосунки з Новицьким, причому, досить спе-

цифічного характеру. В архіві полковника зберігся лист сотника стависького М. Серафиновича до ігумена Київського Братського монастиря Варлаама (Ясинського) від 22 лютого 1672 р., в якому дописувач просить останнього виступити посередником у справі викуплення товариша стависької сотні Андрушка Штокаленка, який потрапив "в руки жолнірства П(ана) Пивиного". Бранця, за інформацією сотника, утримували в димерській в'язниці, звідки той відписав листа "до своей малжонки просячи о гроши на окуп". Зібрану суму Пиво вимагав переслати тодішньому димерському комендантові, себто Новицькому, котрий, прийнявши її, мав під конвоєм передати Штокаленка "волно до Киева на поруку" завчасно визначеним посередникам. Як видно з цього листа, що змальовує відпрацьовану процедуру торгівлі полоненими, подібне співробітництво між Пивом і Новицьким було тривалим і обопільно вигідним.

Очевидно, край цим взаєминам поклало лише загальне напруження стосунків між поляками й Ханенком. Навесні 1673 р. ротмістр Павловський розгромив загін Пива, а в листопаді того ж року польські військові урядники доносили коронному гетьману, що Новицький і його залога не бажають впускати до фортеці жовнірів, утримуючи в полоні дружину вже покійного на той час Пива. Йшлося навіть про те, що Новицький вирішив усунути від влади і самого Ханенка "тим же респектом для свого приватного інтересу, аби цілим Поліссям володіти".

На самостійну поведінку коменданта, котра наприкінці 1673 р. уже відкрито йшла врозріз із гетьманською, вказують й інші джерела. Так, посли запорозького коша до Варшави, що мали зустріч з Ханенком десь на кінці жовтня – на початку листопада, скаржилися на відмову повернути їм забрані колись клейноди та гармати через те, що гетьман "снаряд оставил в Димире, а по него опасаетца идти,

потому что камендант Пивин там остался, некоторой Новинской, и полские пехоты с двесте человек, кроме старых Пивиных жолнеров".

Так чи інакше, але своє подальше перебування на Поліссі Новицький, очевидно, вважав безперспективним: влада його колишнього патрона гетьмана Михайла Ханенка хилилася до остаточного занепаду, й слід було, як це робило багато старшин, яким було що втрачати, подумати про пошук нового протектора. Чимало представників ханенківської шляхти й козацтва на той час уже заручилися підтримкою лівобережного гетьмана Івана Самойловича, який в ході збирання під свій регімент розпорошених українських земель щедро обдаровував "значних" переселенців, які переходили до нього на службу.

Є підстави вважати, що Новицький перебрався на Лівобережжя не раніше кінця 1673 – початку 1674 р., оскільки ще в листопаді минулого року він іменується димерським комендантом. З іншого боку, ще в квітні 1673 р. він одержує накази й іменується в листі Самойловича як "полковник войска его царского величества Запорозкого комонный". Ще більшу плутанину в це питання вносить лист самого Іллі Новицького до Самойловича від 13 липня 1675 р., де він знов підписується "комендант димерский", й лист від 21 липня з донесенням про дії очолюваної ним компанійської розвідки в районі Стайок. Щоправда, в першому документі, який відомий нам лише в російському перекладі, могла закрастися помилка перекладача або писаря, оскільки вже в серпні того ж року лівобережний гетьман, пишучи до боярина Матвєєва, посилається на відомості, "каковы ко мне ... ныне бывший комендант димерский Гелияш Новицкий в листу своем прислал, которой будучи от меня преж моего походу со всем войском в несколки сот коней охочих компаний к Днепру выслан".

На користь того, що Новицького було прийнято на службу десь в кінці 1673 – на початку 1674 р., промовляє ще декілька деталей. З 1674 р. маємо два накази на адресу Новицького, в одному з яких (від 29 червня) заохочується його відвага у відбитті татарських нападів, а в другому (від 11 жовтня, адресованому одночасно компанійському полковнику Якову Павловському) дано наказ виділити з числа найманців конвой для царського посла В. Тяпкіна. Відповідальність подібного доручення недвозначно свідчить не тільки про довіру до нього, але й про остаточне утвердження на гетьманській службі. Пізніше, в 1677 р., просячи в царя фінансової допомоги для оплати служби полчан Новицького й Павловського, "которые прежде еще Молчановского полку при мне работают", гетьман виділяв заслуги полку "при моем регименте пребывающему 4 год".

Не менш суперечливими є данні про те, яким саме полком командував Новицький протягом 1674-1675 рр. На думку В. Заруби, це міг бути компанійський полк, утворений ще за гетьманування Многогрішного, який його наступник Іван Самойлович, попри припис Конотопських статей, так і не розпустив. Втім, ми не маємо жодних прямих чи опосередкованих свідчень, котрі могли б це підтвердити. Швидше за все, охотницькі полки на деякий час справді припинили своє існування в добровільному порядку або були роззброєні старшинською опозицією. Перші згадки про відновлення найманих формувань за Самойловича відносяться якраз до часу переселення на Лівобережжя перебіжчиків від Ханенка і Дорошенка. З літа 1674 р. починає діяти охотницький полк Андрія Мурашка, котрий загине в тому ж році, обороняючи від турків Ладижин.

Очевидно, Новицький очолював у цей час якийсь збірний полк, що міг складатися з сил димерської залоги (з

козаків-ханенківців, польських жовнірів і найманців полковника Пива), котра перебувала під його командою й згодилася перейти разом із командиром на службу до нового володаря. В другій половині 1676 р. Новицький згаданий командиром охочекомонного полку, "над которым полком Федор Мовчан был полковником". Як відомо, цей найманий полк, що перейшов на Лівобережжя від Дорошенка в 1675 р., від початку був сердюцьким, себто піхотним (це підтверджується й титулатурою самого Мовчана). Після призначення Мовчана на прилуцьке полковництво він, слід думати, був злитий з полком Новицького, якого залишили командиром. Очевидно, цьому сприяло й те, що сердюки Мовчана насправді були не піхотою, а, подібно до компанійців, теж мали коней. На цю особливість деяких сердюцьких частин вказують пізніші джерела, а також свідчення московського посла С.Щоголєва про Дорошенкових сердюків, які "оружье и лошеди добрые имеют, за то и умирают".

Попри дієву участь Новицького в бойових діях проти Дорошенка протягом 1674-1676 рр. й досить приязне ставлення до нього Самойловича, звання "цілого", себто повного полковника компанійського йому було пожалуване лише в липні 1676 р. Не виключено, що полковника просто "перевіряли", пам'ятаючи про його амбітний характер і круту жовнірську вдачу. Урочистий гетьманський універсал, виданий з цього приводу на адресу полкового товариства, проголошував Іллю Федоровича людиною, "в вірности пресвітлому царского величества маестатови непохибного, в повинной рейментови нашому зычливости сталого, и в ділности рыцерской досвідчоного", наказуючи найманцям віддавати йому "належное в том и во всем послушенство, при выражанью ему звыклой чести, без жадного спротивенства".

На службі під новим регіментом Новицький не забарився виявити свої військові таланти. Добре знайомий із особливостями дніпрового кордону, численними переправами, урочищами, глухими місцинами, полковник зі своїми охотниками став очима й вухами гетьманської ставки, постачаючи цінну інформацію про пересування татарських чамбулів, а надто – головного суперника, правобережного гетьмана Петра Дорошенка.

Мобільні загони найманої кінноти, що завжди перебували в бойовій готовності, добре зарекомендували себе й в лобових зіткненнях з військами Дорошенка, коли Самойлович перейшов до активної наступальної стратегії, намагаючись поширити свою владу над якомога більшою територією степового Придніпров'я. Дрібні сутички рейдових і розвідувальних партій в цей час почали переростати в серйозні польові бої, в яких проходили хрещення поки що не дуже численні компанійські полки. Прикладом одного з них є Мошенська битва 1675 р., в якій "посланный от нас (гетьмана Самойловича – *О. С.*) на перед с кампаниею Илья Новицкий, бывший камендат димерский, к Днепру, сошедся с полковником переясловским Войцою Сербином и с частию полку переясловского ходил на ту сторону Днепра для языка под местечко Мошны, где над компаниею и серденятами Дорошенковыми знатную одержал победу, и отлуча не мало не все добытки жителей тамошних, перешел на сю сторону в целости".

Цінний досвід Новицького як майстра стрімких рейдів, умілого організатора розвідки, придбаний на Поліссі, особливо нагодився під час війни з Туреччиною 1676-1681 рр., так званих "Чигиринських походів". В серпні 1677 р. полк Новицького особливо відзначився в боях за дніпровські переправи, оволодіння якими мало вирішити долю обложеного турками Чигирина. За свідченням щоденника генера-

ла П. Гордона, компанійці, які добре знали місцевість і були звичні до сторожової служби, пересувалися в полі навколо табору московсько-українського війська, охороняючи його від ворожих під'їздів.

27 серпня Самойлович виділив охочекомонні полки Іллі Новицького та Якова Павловського у авангард, який мав відтягнути на себе сили противника й виграти час для безперешкодного завершення переправи. Компанійська кіннота, зав'язавши активну перестрілку, стрімко атакувала турецько-татарський табір, після чого, "видя турки и орда отпор крепкий и великое опасение, учали уступати и с того места в поля к Крылову". Наступного дня союзники продовжили переслідування. Компанійські полки, посилені російською кіннотою Г. Косагова та козацькими сотнями полковника В. Дуніна-Борковського, спочатку провели розвідку боєм, з'ясувавши напрям відступу противника, а потім, дочекавшись підходу піхоти й артилерії, атакували турків у фронт. При підтримці солдатських і сердюцьких полків кіннота охопила фланги відступаючих, які, зазнавши важких втрат, у паніці відійшли до Крилова, а згодом – поймою Тясмина на Чигирин.

У результаті боїв за бужинську переправу українсько-російське військо закріпилося на правому березі Дніпра й, розгромивши заслони противника, дістало можливість для повної деблокади обложеної фортеці. Побоюючись потрапити разом із своєю виснаженою армією в оточення, турецький головнокомандувач Ібрагім-паша 29 серпня зняв облогу й відступив.

Після закінчення кампанії, в середині вересня 1677 р., Новицький був висланий на Правобережжя для спостереження за пересуваннями турків за Дунаєм. Гетьманські посланці доповідали в Москві: "два полка кампании Новицкого да Павловского с конницею гетман оставил на той стороне Днепра

и розставил их в Черкасах, в Мошнах, чтоб они, быв там, переимали дороги, что лежат на Корсунь, на Канев и на иные городы". 17 й 30 жовтня ці полки знов переправилися через Дніпро, маючи перевірити чутки про новий виступ турків до Чигирина.

В серпні наступного року Новицький зі своїми компанійцями в складі авангарду основних сил гетьманського війська мужньо б'ється з турками й татарами біля Стрельникової гори, котра захищала тясминські переправи. Розгромивши передовий загін противника, компанійська кіннота разом із сердюками й московськими відділами проклала шлях піхотним порядкам до підніжжя гори. Готуючись до штурму, союзники розбили свої війська на три частини, котрі були вишикувані в глибоких бойових порядках, оточених зусібіч возами й рогатками. Першими ворожі позиції атакувала московська дворянська кіннота й солдатські полки, розташовані на правому крилі. Спочатку наступ розвивався успішно, однак згодом контратаки турецької кінноти зупинили їх і примусили відійти. У цей критичний момент відступ правого крила і центру прикрили козацькі й охотницькі полки, які стояли на лівому фланзі. Захоплені переслідуванням турки не встигли перегрупуватися для зустрічного бою і потрапили під нищівний вогонь гармат і сердюцьких мушкетів. Відступ противника проходив настільки безладно, що турецькі вояки своїм натиском в паніці руйнували переправи через Тясмин. Сердюцька піхота у взаємодії з іншими полками "с чигиринских гор турецкие и крымские и иные войска сбили, и окопы и городки взяли и вышли на те горы со всеми ратными людьми".

Повною мірою талантам Новицького все ж судилося розкритися в тій-таки рейдовій війні, котра з особливою інтенсивністю розгорнулася в Дикому полі наприкінці 80-х рр. Сповідуючи у відносинах із Кримським ханством стратегію

активної оборони, новий гетьман Іван Мазепа не планував масштабних завоювань у Причорномор'ї, намагаючись лише встановити контроль над Південною Наддніпрянщиною й за допомогою контрпоходів убезпечити територію Гетьманщини від безперервних татарських набігів. Основним методом сковування сил ворога були рейди та пошуки – окремі удари по опірних пунктах і місцях зосередження противника з подальшим поверненням у вихідне місцеположення. Вони не дозволяли туркам і татарам перехоплювати стратегічну ініціативу й концентрувати свої сили на одному напрямку.

Класичним зразком організації рейду за участю Новицького став похід на Казикермен улітку 1690 р. Об'єкт для нападу було обрано не випадково: Казикермен, як найбільш потужна фортеця в пониззі Дніпра, обіймав винятково вигідне положення, дозволяючи туркам контролювати переправи, здійснювати набіги на Лівобережжя тощо. Місто захищалося кам'яним замком із 30 гарматами, земляними укріпленнями посаду і сильною залогою, яка навеснівлітку 1690 р. прикривала набіги кримців на Лубенський полк.

Намір напасти на Казикермен Мазепа висловив у листі до Новицького від 30 червня 1690 р. Одночасно гетьманська ставка склала спеціальну оперативну директиву – "Информацію пану Илии Новицкому, полковникови комонному, як мает справитися в поступках военных" – перший відомий в історії української військової думки документ подібного змісту й форми. Він докладно визначав сили, що мали увійти до рейдового загону, порядок їх збору й виступу. Першочерговою задачею визначалося, що "нынішним наміренным походом посады Казикерменские спалены будут и збожья их бесурманские... вытолочены и до остатка стоптаны". Гетьман радив готувати й вести "тот наміренный

поход тихо, никому не оголошаючи". Розробка деталей організації нападу передавалася на розсуд Новицького та групи командирів частин, що мали брати участь у рейді. Окрім полку Новицького, до нього виряджалося виборне товариство компанійських полків Пашковського й Кузьмовича, сердюцьких – Кожуховського, Андрієвича й Яворського, реєстрові козаки Лубенського й Переяславського полків, загалом – близько 4 тис. чол. при 7 гарматах. До них мали приєднатися також фастівські козаки С. Палія.

У наступних листах (від 9, 11, 16, 18 та 22 липня) гетьман подавав Новицькому оперативне орієнтування, данні розвідки, уточнював бойову задачу. Зокрема, листом від 11 липня затверджувався план безпосереднього нападу на фортецю. Для цього рейдовий загін поділявся на 3 частини, одна з яких (300-400 чол.) мала захопити на випасах за містом худобу, а друга (2-2,5 000 чол.) – увірватися до посаду і спалити його під прикриттям "застави" (1000 чол.), яка б сковувала в цей час сили ворожого гарнізону, не випускаючи його з замку. Судячи з тексту послання, задум нападу був вироблений саме охотницькою старшиною, а в гетьманській ставці до нього додали лише деякі деталі.

На жаль, джерела не зберегли жодних прямих звісток про перебіг походу. Відомо, що він розпочався після 22 липня, а вже 16 серпня Мазепа вітав охотницьких полковників із поверненням, похваляючи їх за те, що вони "з полками своими охочо поход под Казикермен отправили, промысл чинили, и з неприятелями бесурманы отправовали бой...".

Проведення подібних рейдів розвивало в командирів загонів і частин ініціативність, привчало наймані війська до наступальних дій, розвивало здатність до стрімких і сміливих атак. Під час походів, імовірно, застосовувалися різноманітні види бойових порядків, що вимагали вправного

поєднання компанійської та козацької кінноти, сердюцької піхоти та артилерії. Вони були своєрідним полігоном випробування якостей охотницького війська, вміння найманої старшини організовувати рух війська, бій, розвідку та бойову охорону.

Успішна військова кар'єра Іллі Новицького протягом гетьманування Самойловича й Мазепи органічно сусідила з не менш успішною кар'єрою політичною – явище досить рідкісне для полковницького корпусу найманого війська, загалом дистанційованого від впливових політичних посад. Свідченням цього є помітна роль Новицького в перевороті 1687 р., який усунув від влади Івана Самойловича. Арешт гетьмана застав його з полком в таборі рейдової партії чернігівського полковника Григорія Самойловича поблизу річки Сури. Під впливом туманних чуток щодо скинення гетьмана у відділі, очолюваному його сином, почалися хвилювання старшини та козацтва, що загрожували обернутися потужним вибухом як проти Москви, так і новообраного І. Мазепи.

Обставини склалися так, що невдоволення переважної частини козацтва спрямувалося в тому числі й супроти найманців, котрі асоціювалися в очах поспільства з "дуками й панами" й яких не дуже шанували через обтяжливість їхніх постоїв. Аби уникнути несподіваного нападу заколотників, сердюцькі полковники Г. Василевич та С. Яворський окопалися від козацьких полків земляним табором і зачинилися в ньому разом із гетьманським сином. Цей демарш молодшого Самойловича та вірних йому сердюків, який ще перед тим розсварився з московським воєводою Л. Неплюєвим і самовільно вирушив під Кодак, призвів до сильного занепокоєння московських влад в Україні, котрим було наказано заарештувати гетьманича. У метушні, що супроводжувала усунення Самойловича й розправу з

його прибічниками, дії сердюків, які, за словами французького дипломата де ла Невілля, "окружили его палатку и не позволяли взять своего начальника", не тільки сплутали карти старшинських заколотників й налякали московських резидентів, але були сприйняті як справжній заколот.

Показовим для нас є те, що Новицький разом із іншим компанійським полковником Григорієм Пашковським не став приєднуватися до Самойловича, вийшовши за межі табору в поле. 3 серпня Ілля Новицький надіслав Неплюєву листа з гранично чіткою характеристикою ситуації, просячи його якнайшвидше прибути на Суру, поки бунтівні козаки не взялися штурмувати обоз гетьманича. Воєвода виправив до табору передовий загін сумського полковника А. Кондратьєва, до якого на чолі з Новицьким приєдналися частини Пашковського та Апостола, "которые не бунтовали". В числі кількох довірених осіб полковнику було доручено "абысмо тых зрадников и бунтовников, которыи над Сурою забойством, крабунками руки свои безбожне помазали ... без откладу часу перед своим росходом, засівши, судили и учинили декрет кого доведется нагорлі карати, а кого киями обложити".

Виступаючи "медіатором" у справі втихомирення бунтів військової "черні" й опосередковано – Григорія Самойловича, Новицький не тільки ніби засвідчував вірність московському престолу, але й виявляв лояльність новопоставленому гетьману Івану Мазепі. Недаремно останній одразу по Коломацькій раді кількаразово звертається, в першу чергу, до компанійських полковників Новицького й Пашковського з "зычливими" листами, "не тылько рейментарски, яко з власной волі Божой, милости монаршой и любові войсковой обраный гетман, але яко и брат ваш", обіцяючи "всі слушные жаданья и потребы ваши контентовати".

Прихід до влади нового гетьмана означав для Новицького максимальне сприяння його впливу на прийняття важливих політичних рішень, пов'язаних головним чином із військовою справою, питаннями справного утримання й використання найманих полків, зрештою, зростанню його ваги у внутрішньому житті Лубенського полку, де постійно квартирували його компанійці.

Значною мірою такому вивищенню полковника сприяли вигідні родинні зв'язки: другим шлюбом Ілля Новицький був одружений на удові генерального обозного Петра Забіли Меланії, а його старший син доводився зятем і свояком відповідно полтавському клану Герциків і майбутньому генеральному писарю Пилипу Орлику. Сини Іван та Яків взяли шлюби з представницями родів Журахівських і Райч. Донька Марія була видана заміж за Михайла Забілу, а Ганна – за племінника самого Мазепи Степана Трощинського.

Прикметними, з огляду на тогочасні уявлення про престижність служби, є кар'єри синів компанійського полковника, жоден з яких не пішов батьківською дорогою. Середній і молодший – Яків та Іван – служили на урядах реєстрових полків і завершили свій життєвий шлях з титулами бунчукових товаришів. Старший син Григорій вивищується на початку XVIII ст., відправляючи функції резидента Мазепи при гетьмані Синявському. Попри його згадку М. Костомаровим як компанійського полковника, ми не маємо жодного джерела, котре б підтверджувало цей факт. Принаймні абсолютно точно можна стверджувати, що Григорій аж ніяк не міг безпосередньо успадкувати від батька компанійський полк й командувати ним під час Північної війни.

Відсутність полковницьких династій в найманому війську, швидше за все, свідчила про більшу привабливість для нащадків урядів у реєстрових полках, котрі вважалися престижнішими й більш прибутковими з матеріальної точки зору. Навіть для дітей Новицького, який був, у порівнянні з іншими охотницькими старшинами, справжнім земельним магнатом, така кар'єра не сулила великих вигод. Достатньо сказати, що більшість своїх маєтностей Ілля Новицький набув власним коштом. Як свідчать джерела, скупівля ним земель розпочалася з 80-х рр. переважно на Лубенщині, де постійно стояв "на лежах" його компанійський полк. Зокрема, тут було придбано села Окоп з млином, Кліщинці, Ісачки, Щоки, Литвяки й Горбище. Найбільшим надбанням було містечко Снятин, котре перетворилося на резиденцію полковника. Окрім цього, в інших полках Новицький володів селами Нехаївка (Новомлинської сотні Ніжинського полку) та Носівка (Носівської сотні Київського полку). Спадковість і вічність володіння цими землями були підтверджені царською грамотою й гетьманськими універсалами 1689 та 1702 рр.

Феноменальний приклад культурних зацікавлень Іллі Новицького та його нащадків являє собою його архів, основу якого ще в кінці XVII ст., окрім порівняно незначної кількості власницьких актів, склали матеріали канцелярії компанійського полку, яким упродовж довгого часу командував фундатор архіву. У нинішньому вигляді "збірки Новицького", що продовжували поповнюватися його нащадками у XVIII ст., в своїй хронологічно найстаршій частині є нічим іншим, як єдиним відомим на сьогоднішній день архівом найманої частини Гетьманщини. Він складається з універсалів та інструкцій гетьманів Самойловича й Мазепи, листів городових полковників, цидул і листів сотенної компанійської та реєстрової старшини, витягів з судо-

вих справ, котрі надходили до полкової канцелярії, а також кореспонденції, що непрямо стосувалася самого Новицького чи його полчан, але пересилалася йому іншими урядниками.

Невіддільною частиною збірки, очевидно, була й досить багата книжкова колекція. На першу третину XVIII ст. її можна вважати однією з найкращих бібліотек в Гетьманщині, про що свідчить звернення гетьмана Д. Апостола до бунчукового товариша Івана Новицького (сина полковника) з проханням прислати йому книги Гваньїні, Стрийковського та Бєльського.

Наприкінці XVII ст. Іллю Новицького вже з повним правом можна було назвати одним з найбільш досвідчених і авторитетних старшин гетьманського війська. Принаймні, жодному з його колег-найманців так і не вдалося досягти такого високого становища й обсягу впливу на політичне й військове життя країни. Його успішна кар'єра в охотницькому війську й солідні земельні набутки гарантували йому цілком поважне існування серед лівобережного панства. Вже з кінця 80-х рр. він часто доручає командування полком осавулу Рубану, воліючи без спеціальних гетьманських розпоряджень не виїжджати в "поле", залишаючись у своїх маєтностях Нехаївці й Снятині. В походах його постійно супроводжує старосвітська "коляса", без якої літньому полковникові, очевидно, вже було не обійтися. Починаючи з 1696 року, Новицький поступово відходить від кочового жовнірського життя. З цього часу командування компанійським полком Мазепа передає Івану Рубану, а Ілля Федорович іменується "значним товаришем" і "бывшим полковником охотницким". Востаннє ми бачимо його на чолі полку "выборного товариства" в кампанії 1697 р., після чого він, імовірно, назавжди залишив службу.

Ілля Новицький іде з історичної арени як чільний представник старої полковницької "гвардії" гетьманських найманців, яка сформувалася в 70-х рр. з числа ветеранів походів Дорошенка й Самойловича. Чествуючи Новицького в 1693 р. як ктитора лубенського храму Святого архістратига Михаїла, "полководця сил небесных", місцева старшина порівнювала полковника з його небесним патроном "яко полководца на земли". На той час він був найстаршим і найдосвідченішим з усіх охотницьких старшин, якого можна сміливо назвати "дуайєном" полковницького корпусу.

АНДРІЙ МУРАШКО

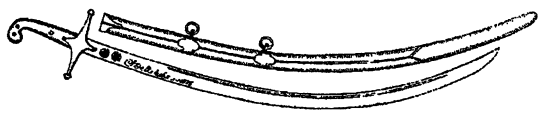

Нескінченні війни, якими було сповнене XVII ст., найбільше позначилися на історії народів Центрально-Східної Європи, чиї долі й культурні традиції химерно спліталися то в жорстоких двобоях, то в цілком мирному повсякденні. Сьогодні нам нагадують про це не тільки якісь події чи матеріальні свідчення, але й біографії людей, їхніх творців і учасників. Вивчаючи історію військової справи XVII ст., повсякчас маєш справу з персоналіями особливого ґатунку – тих, хто власною шаблею й гострим розумом робив нашу історію.

Одним з таких прикладів є рід Мурашків, котрий по праву належить як білоруській, так і українській історії. Походження його родоначальника – козака Дениса Мурашка, на жаль, не зовсім з'ясоване. Навесні 1654 р., відразу ж після початку війни між Московією та Річчю Посполитою, до Південно-Східної Білорусі вступив український корпус на чолі з ніжинським полковником І. Золотаренком та переяславським – П. Тетерею, висланий від гетьмана Б. Хмельницького на допомогу царським військам. Як припускають історики, Денис Мурашко перебував у складі одного з цих полків, отже, міг походити з українсько-білоруського прикордоння.

Попри те, що у війні Хмельницький був союзником Московії, він мав свій погляд на облаштування білоруських земель, плануючи прихилити їх частину, суміжну з Україною, під свою булаву. Основним "козирем" при цьому мала виступити наявність на них особливого козацького устрою з власним урядуванням, судочинством і збройними силами. Українські полковники, які всіляко заохочували вписування

"литви" до козацьких реєстрів, самі того не відаючи, випустили на волю й організаційно оформили потужний антимосковський рух. Під впливом жорстокої окупаційної політики московитів уже наприкінці 1654 р. повстанські загони на Білорусі відкрито виступають проти воєводської влади, обороняючи власні села й містечка від мародерів, відбиваючи полонених тощо.

Саме в цей час з'являються перші звістки про козацьке військо Дениса Мурашка, котре діяло на теренах Мінського і Новогрудського воєводств. Переважну його частину складали "шиши" – селяни, що їх змусили тікати в ліси постої московського війська й голод, але було й чимало козаків, навіть шляхти. У війську існувала командна ієрархія, поділ на сотні (в піхоті) та хоругви (в кінноті), кожна з яких мала прапори й "бубни".

Попервах мурашківці (так їх називали в своїх донесеннях царські урядники) нападали на маєтки "прысяжнай" шляхти, обози московських фуражирів, перехоплювали гінців, дотримуючись партизанської тактики. З ростом чисельності їхніх загонів зростали й масштаби війни: у 1657 р. Мурашко підписує свої листи вже як наказний полковник білоруський, а його сили контролюють Мінський і Ошмянський повіти. Партизани відбивають в московітів валки з невільниками, не пускають до залог транспорти з провіантом. На півдні Мінського воєводства під контролем їхніх сторож опинилися майже всі торгівельні тракти. В результаті цих дій місцева шляхта, що було перейшла "под высокую государскую руку", повертається на бік литовського гетьмана П. Сапєги.

Зміна зовнішньополітичної ситуації наступного 1658 р. відкрила перед Мурашком нові перспективи. У цей

час новообраний український гетьман Іван Виговський, який заступив покійного Хмельницького, розпочинає переговори з поляками про можливість включення козацької України в якості рівноправного федерата до складу Речі Посполитої. У вересні, занепокоєний хвилюваннями шляхти й козаків, воєвода Ю.Долгорукий писав цареві, що, за достовірною інформацією, Мурашко діє спільно з українськими козаками Івана Нечая і "ратных людей твоих побивает". Такий союз означав, що практично всі завоювання Московії в цій частині Білорусі зводилися нанівець. За деякими відомостями, українське й польське командування в період гадяцького зближення, виношували план, згідно якого, коли б царські війська виступили проти Виговського, Мурашко й Нечай мали б затримати їх між Березиною й Дніпром, чекаючи на підмогу з України. З 1659 р. білорусько-українські відділи злучилися з військами Кміцица й Аскірки, воювали під Могилевом і Мстиславлем.

Не знати, як би повернулися справи надалі, якби не поразка планів Виговського в Україні, де його місце посів син Богдана Хмельницького Юрій, що повернувся у московське підданство. Спеціальний пункт нових договірних статей приписував гетьманові негайно вивести всі козацькі відділи з Білорусі й припинити зносини з ватажками тамтешніх козаків. Мурашко спробував був прийти на допомогу обложеному в Старому Бихові Нечаю, який не підкорявся царським наказам, але не встиг. Позбавлений підтримки українських "черкас", повстанський рух, тим не менше, продовжував залишатися суттєвим чинником польсько-московської війни і впливав на її перебіг. Заслуги у ній Дениса Мурашка були відзначені наданням йому маєтностей у Вітебському воєводстві й присвоєнням роду шляхетської гідності.

Однак по завершенні війни та укладенні Андрусівського перемир'я свавільна й непокірна білоруська козаччина зробилася вельми незручною для литовської влади. У цей час на арені з'являється син Дениса Мурашка – Андрій, котрий спочатку очолює повстанську хоругву, а трохи згодом і цілий полк, який, судячи з джерел, складали "шиши" й козаки його батька. Чи не єдиним порятунком від переслідувань з боку місцевої адміністрації лишалося переселення в сусідню Гетьманщину, з якою повстанців єднали не тільки бойові, але й родинні зв'язки. Сам Андрій Мурашко, судячи з усього, мав особисті контакти з чернігівським полковником Дем'яном Многогрішним, якого в 1669 р. було обрано гетьманом Лівобережної України. Многогрішний, не полишаючи московської орієнтації, проводив жорстку централізаційну політику, намагаючись зміцнити державні інститути і стабілізувати соціально-політичне становище гетьманату. Основною його опорою було чотиритисячне "охотницьке" (наймане) військо, утримуване на постійній основі коштом скарбниці. "Затягали" до нього переважно безземельних козаків, вихідців з різних станів і сусідніх земель. Тож мурашківцям, котрі за своє життя більше часу провели в сідлі, ніж за плугом, така служба (що, тим більше, добре оплачувалася) видалася досить принадною. В лютому 1669 р. полк перейшов в Україну, прийнявши гетьманську протекцію, і вихор війни знов підхоплює Андрія Мурашка: у березні його полчани оружною рукою підтримують елекцію гетьмана Многогрішного й прихиляють під його булаву інші козацькі полки. Влітку Мурашко б'ється з військами полковників, котрі відмовилися визнавати владу Многогрішного, бере участь у переможній битві під Лохвицею. Його кінні "охотники" стоять залогами в південних провінціях, "чтоб непослушные полки привесть к послушанию", відбивають напади

кримських татар. За вірну службу полковника пожалувано селом Борщевим у Погарській сотні Стародубського полку.

Особа Андрія Мурашка, добре відома в середовищі білоруської шляхти, мала відігравати важливу роль у планах гетьмана, котрий, як і його попередники, все ще не відмовлявся від приєднання до своїх володінь південно-східної Білорусі. На початку весни 1669 р. його полк було перекинуто до північно-західної Чернігівщини, де він отаборився в придніпровських сотнях для збирання стацій. Під цим приводом окремі компанійські хоругви навіть перетнули литовський кордон і заглибилися в межі Мінського воєводства. 12 травня того ж року староста брагінський М.Омельський писав: "...даю всякую ведомость о Мурашке, что пребывает сам в Мозыре, а хлеб берет в Лоеве, в Речице, в Любезчине; а выбрав здесь, хочет идти в Тиров". Пізніше стало відомо, що наміри полковника змінилися, й він збирається у похід на Слуцьк.

За цим відвертим демаршем вбачається більше, ніж демонстрація сили. Як відомо, терени Південно-Східної Білорусії ще з часів Хмельниччини розглядалися гетьманами як складова частина козацької держави. За володіння нею вони вели вперту боротьбу як з Річчю Посполитою, так і з Московією. Рейд полку Мурашка, безумовно, організований з відома Многогрішного, носив характер проби військових засобів, якими в майбутньому планувалося відторгнути омріяні землі. Відповідне враження мала справити й особа самого Мурашка, чиє шляхетство й тісні зв'язки з білоруським козацтвом були загальновідомими. Не маючи далекосяжних наслідків, ця акція послужила прологом до наступних білоруських чинів Д. Многогрішного (пізніше він вів переговори про підданство з гомельською й мстиславською шляхтою й навіть захопив кілька порубіжних пунктів за Сожем).

Влітку 1669 р. істотно ускладнилася ситуація в південних полках Лівобережної України, котрі продовжували триматися протекції правобережного гетьмана Петра Дорошенка й навіть розгромили в бою під Новою Греблею відділ генерального бунчужного К. Стрієвського. Невдовзі після цієї поразки в бойові дії проти бунтівних полковників включилися основні сили Многогрішного в складі Ніжинського, Стародубського, Прилуцького полків і російського загону ратних людей (разом близько 20 000 чол.). Імовірно, гетьман розцінював обстановку як надзвичайно складну, про що свідчить присутність у війську не тільки "старих" охотницьких частин (компанійського полку М. Кіяшка й піхотного П.Ворошила), але й полку Андрія Мурашка, котрий терміново зняли з литовського кордону.

Рухаючись фланговим маршем, гетьман підкорив своїй владі Чорнухи, Куренськ, Городище, Лубни й рушив повз Лохвицю на Ромни. Дорогою на нього несподівано напав відділ Корицького, посилений козаками Миргородського, Лубенського і Полтавського полків, але був розбитий і переслідуваний до самої Лохвиці.

В результаті кампанії 1669 р. більшість територій південних полків було звільнено від військ Дорошенка, що, однак, не прихилило їх під булаву Многогрішного остаточно. Не маючи змоги і далі тримати під прапорами виснажене козацьке військо, лівобережний гетьман розпустив його по домівках, наказавши готуватися до нового походу. Відтак, подальше впокорення бунтівних полків покладалося на охотницькі частини, котрі продовжували перебувати в повній бойовій готовності. Зокрема, посли з України доповідали в Москві у листопаді 1669 р.: "а войска де, которые посланы с полковником с Михайлом Кияшкою, стоят около Чернухи и в Городище, и полковник Мурашко с

полком там же стоит; а стоят для того, чтоб непослушные полки привесть к послушанию".

Окрім цього, охотницька кіннота пильно стежила за всіма пересуваннями на ворожому боці. В червні 1670 р. Мурашко й Кіяшко попереджали гетьмана про переправлення на лівий берег загону генерального осавула Дорошенка Лизогуба, який рухався в напрямку Горошин – Лубни. У відповідь Многогрішний наказав полковникам, "чтоб они шли войною против того Лизогуба".

Цілком впевнено можна говорити про те, що постаті лівобережних охотницьких полковників у цей час були помітними не тільки у воєнному, але й у політичному житті та стали яскравим об'єктом пропагандивної боротьби на "жовнірському ринку" між Многогрішним і Дорошенком. Ще наприкінці 1668 р., коли між гетьманами зберігалися союзницькі відносини, Дорошенко вислав на Лівобережжя для підкріплення полк неодноразово згадуваного нами Михайла Кіяшка, котрий, імовірно, приваблений обіцянками Многогрішного, не побажав повертатися назад і залишився в нього на службі. Вже під час воєнних дій Дорошенко безрезультатно домагався його повернення, пишучи, що "частократне мне жены тех людей, которые у вашей милости в охотных полках зостают, добивают челом, чтоб до вашей милости писал о уволнении их... понеже с нашие стороны волный путь всякому, тогда пусть из вашие стороны чтоб не были задержаны".

Втім, вербувальна практика Многогрішного спрацьовувала явно ефективніше, змушуючи Дорошенка вдаватися до своєрідної контрпропаганди. Так, в листі до жителів Лубен з січня 1670 р., обґрунтовуючи легітимний характер війни супроти влади узурпатора Многогрішного, правобережний гетьман відзначав: "...буде

без того (себто без війни – *О. С.*) обойтитца невозможно будет, удобный у войска запорожского на то обрящется способ, а не тех Кияшок и Мурашок, которые всегда на кровь человеческую разбойнически бдят в отчизне нашей и междоусобную в ней колотню вкореняют меж городами. На что нам чюжие войска на помочь призывать? Лутчи ли вам целость здравия именей ваших Мурашком поверити, или спущатца на их оборону, нежели, господину гетману и всему войску запорожскому? Где тех Мурашков отчизна, разсудите толко? И как они имуть желательны быти Украйне паче нас?". Найманців тут потрактовано не тільки як чужинців-зайд, що насправді далеко не завжди збігалося з реальністю, але й як збройну формацію, зовсім не властиву традиціям гетьманату (останній закид був виключно політичною риторикою, оскільки у війську самого Дорошенка на той час перебувало кілька затяжних полків). І хоча загальна негація листа щодо найманих полковників була не більше, ніж пропагандивною інвективою, їхні обтяжливі постої та розправи над обивателями в Миргородському й Лубенському полках зажили їм сумної слави жорстоких гетьманських жовнірів.

Зрештою, сплюндровані й позбавлені Дорошенкової підтримки лівобережні полки один за одним почали схилятися під владу Многогрішного. Місцеву старшину з її опозиційними настроями досить швидко замінили на родичів і прибічників гетьмана.

Закріпивши свій вплив на волості, Многогрішний прагнув поширити його і на Запорозьку Січ. Як свідчать документи, гетьмана, в першу чергу, турбувала можливість проникнення з Січі на територію Гетьманщини "свавільних куп" і "гультяйства", які б підбурювали проти нього місцевих жителів. Аби уникнути цього, силами охочекомонних полків

Кіяшка та Мурашка було організовано спеціальний кордон, що відфільтровував усіх небажаних осіб. Саме на дії найманців скаржився у своєму листі від 10 жовтня 1670 р. кошовий М. Ханенко, докоряючи за затримання в дорозі на Січ купців і припасів.

Треба відзначити, що Андрій Мурашко займав цілком осібне й при тому досить високе місце при дворі, користуючись повною довірою гетьмана, про що свідчать доноси на нього опозиційно настроєної старшини й недоброзичливців. Звинувачуючи Многогрішного в підготовці антимосковського повстання, вони писали цареві: "Прошлой осени, некогда ввечеру, взял он Демко Андрея Мурашку к себе, и пред образом пресвятыя Богородицы совестию его обвязав, чтоб никому не открыти, говорил: увидишь, что я Москве учиню и увидишь мою саблю в крови московской". Потребуючи в цій справі підтримки "литви", гетьман вимагав: «только вы бутте при мне неотступны. И на том образ целовали».

Можливо, якби білоруські козаки були поруч з гетьманом, це дійсно перешкодило б змовникам заарештувати його навесні 1672 р. Прогетьманська партія була розгромлена, а наймані полки, втративши свого господаря, а надто – платника жалування, саморозпустилися, рятуючись від загального невдоволення. У цей час Андрій Мурашко є одиноким охотницьким полковником з-поміж інших, про якого лишилися згадки в джерелах. Його прізвище зустрічається в списках старшини, приведеної до хрестоцілування на вірність цареві в березні 1672 р., причому, не під його справжнім званням, а як "города Конотопа полковник". Набагато пізніше, вже в лютому 1673 р., спеціальна царська грамота до І.Самойловича згадує про Мурашка як про "бывшаго полковника", а нині гетьманського в'язня.

Новообраний гетьман Іван Самойлович, що проводив політичний курс, аналогічний курсу свого попередника, потребував надійної військової опори, а тим більше досвідчених командирів, на яких можна було б покластися в скрутну хвилину. Крім того, перед Україною вже виразно вимальовувався новий противник – Османська імперія, котрий прагнув оволодіти її правобережною частиною. Андрію Мурашку знов доручено укомплектувати найманий полк, під прапорами якого зібралося чимало колишніх білоруських козаків і "шишів".

Влітку 1674 р. полк Мурашка вже активно діє в Забужжі, намагаючись, щоправда, не зовсім успішно, витіснити звідти загони гетьмана Остапа Гоголя. На початку липня стало відомо, що на допомогу Дорошенку виступило 40-тисячне турецьке військо на чолі з Каплан-пашею, яке форсувало Дністер і захопило Хотин. Турки рухалися по лінії Косниця – Стіна – Куниче, очевидно, плануючи спрямувати основний удар по Умані. Головні сили лівобережного гетьмана в цей час були зайняті облогою Чигирина, в якому оборонявся непокірний Петро Дорошенко. Не збираючись знімати облогу, аби не дати в такий спосіб вислизнути своєму конкуренту з пастки, Самойлович вирядив назустріч туркам відділ війська під командуванням переяславського полковника Д. Райчі, котрий мав затримати просування противника. Досягнувши села Буки, Райча, очевидно, не спостерігши з боку турків якихось рухів у свій бік, зупинився й відійшов на Канів, лишивши в Ладижині 2-тисячний загін під орудою Мурашка та В. Сербина.

Щойно найманці та козаки ввійшли до фортеці, як їх оточили турки й, випаливши посади, почали безперервний обстріл міста. "Литвини" разом із брацлавськими козаками зачинилися в горішньому замку й, попри нестачу води й

боєприпасів, сміливо відбивали атаки обложників. Втім, сили були надто нерівними, крім того, налякані ладижинці боялися надалі чинити опір розлюченим туркам, котрі погрожували вирізати до ноги всіх мешканців. Оборонці здалися на ласку переможців... Всі, окрім полку Андрія Мурашка, який ще кілька днів захищав ладижинський замок і був майже повністю знищений.

За якимсь дивним збігом обставин саме облога Ладижина турками породила кілька легенд і переказів в українській писемній традиції кінця XVII ст., котрі на сьогодні є мало не єдиним джерелом інформації про біографію їх головного героя – полковника Мурашка. За версією одного з них, Мурашка з дванадцятьма іншими козаками захопили живцем, доставили до ставки візира і стали допитувати, чи багато українських військ іде на допомогу. Той гордовито відповідав: так багато, що вони можуть знищити не тільки візира й хана, але й самого султана, й так завзято лаяв турків і магометанську віру, що розгніваний візир наказав відтяти йому голову.

Інша легенда, яку використав у своєму літописі Самійло Величко, подає картину облоги в супроводі ще більш захоплюючих подробиць. Згідно неї, "той Мурашко, не тратячи фантазії ладижинцям, також своєму й добрих своїх молодців серцю і не відходячи з Ладижина назад до Самойловича, вискочив був з ладижинцями й козаками своєї команди супроти тих турків, яких прибуло під Ладижин у першій сторожі, як тоді оповідалося, кільканадцять тисяч найвиборніших з царським сином, – вони почали були встановлювати царські намети й означати місця для розташування головного султанського обозу. В усякому разі, Мурашкові пощастилося так, що він вибив багато тих вибраних турків, пошарпав султанські намети і навіть піймав живцем само-

го султанського сина з іншими близькими султанського боку турками і припровадив їх до Ладижина". Втім, пишна здобич і знатні бранці не погамували відчайдушного жовніра, ремствує оповідач, "бо Мурашко звідомився з допиту, що має в своїх руках султанського сина, і хоча його ладижинці та власне товариство, нарешті, й полонені турки, піймані з султанським сином, які віддавали за нього й свої голови, гаряче й ретельно просили, щоб зберіг у цілості царевичеве життя, однак він, Мурашко, не погамувавшись у своєму гнівові й люті, велів в насталу тоді ніч вирубати в Ладижині царедворців-турків, а сина царського забив обухом у своїй хаті власною рукою".

Так чи інакше, але героїчна оборона Ладижина надовго закарбувала ім'я Андрія Мурашка, "брата нашого, лицаря доброго і відважного, що за добре здоровся вітчизни життя своє поклав", як писали про нього тогочасні козацькі літописці, в пантеоні оборонців християнства, зробивши його справжнім еталоном вояцької честі й полководницької вправності... Гадаємо, що для наших предків така оцінка життєвого шляху людини, навіть коли після неї не лишалося не те що портретного зображення, а й могильної плити, була найвищою. Ореол невмирущої слави стирав для них навіть колись часто згадуване неукраїнське походження Мурашків, шляхтичів Великого князівства Литовського, полковників білоруських і охотницьких.

Бій української піхоти з польською кіннотою під Берестечком у 1651 р. (сучасна прорисовка з барельєфа надтрунної плити польського короля Яна Казимира)

СЕМЕН ПАЛІЙ

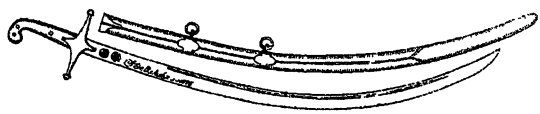

Ймовірно, що Семен Палій народився десь у 30-40-х роках XVII ст. в невеличкому містечку Борзна, що на Чернігівщині, у міщанській родині середнього статку. Під час визвольних змагань українського народу його батько Пилип записався козаком Ніжинського полку. Є відомості, що ще 1692 р. у Борзні проживала старенька мати Палія, а також брат Федір. Його рідну сестру забрали у ясир, і вже у татарському полоні вона змушена була вийти заміж за турецького мурзу. До цього часу невідомо, яким же було справжнє прізвище Семена Пилиповича, який отримав прізвисько "Палій" під час перебування на Запорозькій Січі (туди він перебрався наприкінці 70-х рр. після смерті першої дружини). Історики дискутують, чи справді він походив з української православної родини Гурків, яка також проживала у Борзні. Відкритим залишається питання і про те, чи навчався майбутній козацький полковник у Києво-Могилянській колегії.

Як би там не було, але після відносно спокійного козакування на Чернігівщині (Семен, як і його батько, був внесений до реєстру Ніжинського полку) Палій захопився запорозькою вольницею. Тут, завдяки своїй природній мудрості, розважливому характеру та військовим здібностям, він висувається у перші ряди кошової старшини. Восени 1683 р. С.Палій вже очолює один із загонів запорожців, що допомагав королю Яну III Собеському розгромити турецькі війська у післявіденському поході польської армії до Угорщини. Про значимість цієї допомоги говорив в одному з своїх листів Ян III, називаючи С.Палія "віденським богатирем".

Повертаючись з походу, Палій разом зі своїми козаками вирішив не йти до Січі, а залишитися на Правобережній Україні, яка після довголітніх війн перетворилася на зруйнова-

ний край. Влітку 1684 р. Палій зупинився біля Немирова, що був резиденцією правобережного українського гетьмана Андрія Могили. Однак Палій не бажає виконувати накази Могили, більш того, він навіть намагається змістити його з посади. Це йому не вдається, і він повертається на Запорожжя, Але через деякий час, восени того ж року, вже з більшою кількістю козаків Палій знову з'являється на Правобережжі. З цього часу починається активна діяльність полковника, яка мала не лише військовий, але й державотворчий та колонізаційний характер.

Заходи українського полковника, що мали на меті відродження зруйнованого краю і захист його від турецько-татарських нападів, підтримувались королівським урядом, який видав Палію, а також полковникам Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію Абазину та Захарію Іскрі привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права козацької старшини на території Київщини та Брацлавщини. Стародавні "права та вольності" Війська Запорозького підтверджувалися також постановою вального сейму від 16 лютого 1685 р. Вже 25 серпня того ж року Семен Палій, перебуваючи у Білій Церкві, видав універсал, в якому сповіщав всіх (і, особливо, купців), хто проїжджав територією Білоцерківського полку, про введення ним мита на користь козацької адміністрації.

Невдовзі на Правобережжя потягнулися люди з Лівобережної України, молдавських та білоруських земель. Якщо у 1690 р. у Фастові, який був обраний Палієм для його резиденції, було лише декілька сотень дворів, то через три роки їх нараховувалось вже близько 3 тисяч. Протягом наступних років йшов поступовий процес відродження правобережних містечок і сіл, які швидко заселялися, зважаючи на захист правобережних козаків під керівництвом Палія. Місцева польська шляхта, яка також поверталася до

"дідичних маєтків", починаючи з 1687 р., скаржилася на те, що козаки будують свою "удільну" державу і не зважають на польські закони.

Ще у 1688 р. С. Палій вперше звертається до московського уряду з проханням об'єднати Правобережну і Лівобережну України в єдиній гетьманській державі під зверхністю царя. Однак, зважаючи на укладений між Польщею і Москвою в 1686 р. "вічний мир", його ініціатива не була підтримана. 21 квітня 1690 р. Палій звернувся з листом до Івана Мазепи, де повідомляв лівобережного гетьмана про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також просив його посприяти в тому, щоб "через милість вашу у пресвітлих монархів..., аби прийнятий був". Отримавши відмову, з огляду на небажання царського уряду порушувати московсько-польську угоду, правобережний полковник вирішив запевнити короля Яна III у своєму підданстві.

Завдяки таким заходам правобережного полковника, взаємини між ним і королівською владою, незважаючи на періодичні сутички з місцевою польською шляхтою, були досить стабільними. У червні 1692 р. до Фастова прибула делегація київського стольника Кшиштофа Ласки, якому Палій також повідомив про свою прихильність до монарха Речі Посполитої. Саме тому після 1692 р. польські військові частини на Правобережній Україні діяли вже не так енергійно. Хоча вони і витіснили палієвих козаків з Полісся, але планований наступ на Фастів не відбувся.

Після допомоги військам І. Мазепи у відбитті нападу ханського гетьмана Петра Іваненка (лютий 1693 р.), а також спільного з лівобережними полками походу на Кизикермен С.Палій намагався відновити втрачені позиції, до чого спричинилося захоплення відділами регіментаря Бальцера Вільги значної території фастівського полку. Одночасно він знову вдається до дипломатичних заходів. У листі до Яна III

Собеського від 16 травня Палій виправдовувався, що без дозволу короля ходив у похід з лівобережними полками, аргументуючи це існуванням "спільної і нерозривної монаршої ліги" проти турків. Він сповіщав про вдалі дії правобережних козаків, прохав прийняти свого сотника Павла з татарським "язиком" і обіцяв для підтвердження своєї вірності королеві знову вступити у боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. "...Щоб не був випущений з ласки і опіки монаршої з полком моїм найпокірніше прошу", – писав Палій наприкінці листа.

Треба відзначити, що протягом останніх десятиліть XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових походах, які проводила польська армія проти Османської імперії і залежних від неї країн. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до антитурецької "Священної ліги" (Річ Посполита, Австрія, Венеція, Ватикан і Московщина), передбачала самостійні військові походи українського козацтва проти турків і татар. Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом Палія близько десятка разів разом з лівобережними козаками здійснювали великі походи на турецькі володіння.

На початку 1694 р. поновлюється наступ польських військ на чолі з С. Яблоновським на Фастів. Палій вислав до короля своїх представників, прохаючи пояснення, з якого приводу коронний гетьман здійснив на нього напад, адже він неодноразово складав присягу польському монарху. Можливо, що після цього звернення Ян III наказав припинити військові дії проти правобережних козаків, бо відділи регіментаря Б. Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським: "...Вимушений з ляхами з'їзджатися і учинити мир для того, щоб війська більше польські на мене не наступали". У результаті примирення коронні

війська звільнили більшу частину фастівського полку, де знову розмістилися сотні Палія. Восени того ж року відділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав до білоцерківського коменданта "реляцію" з повідомленням про знищення семи татарських поселень. Крім того, він відправив до короля і коронного гетьмана декілька взятих у полон "язиків", яких супроводжували його козаки. Саме про них писав до короля, перебуваючи у Батурині, польський посол К. Ісарович: "Пане милостивий, відаю, що у В. К. М. були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли В. К. М. полював у полі і вони теж були в полі і кланялись В. К. М.; скоро їх гетьман коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то і тієї ж години послав їх до Мазепи в Батурин, яким певно, гроші дано, щоб віддали Палію".

Середина 90-х рр. відзначалася певним затишшям козацько-шляхетського конфлікту на Правобережній Україні. Відомо, що у 1694-1695 рр. полковник С. Палій дозволяв вносити певну частину своїх козаків до військових компутів, які складалися польськими урядовцями. Разом з коронними військами Речі Посполитої правобережні козаки воюють проти турків і татар на Поділлі. Відпускаючи своїх козаків на королівську службу, Палій, за свідченням очевидців, говорив, що "піхота від мене не відстане, одягнувшись (у короля – *Т.Ч.*) повернеться назад". Коли наприкінці 1695 р. польська шляхта намагалась витіснити з Полісся одного з сотників Палія, полковник звернувся до польських урядовців: "...зараз все Полісся видано на військо козацьке". Саме у цей час, за словами історика Бориса Крупницького, полковник Палій перетворився на справжнього володаря великої частини Правобережної України.

Смерть Яна III Собеського і період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, що підтримували різні кандидатури на майбутнє королівство. У цей час прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували Палія у тому, що він підтримував французького принца Конті, який також претендував на польський трон. Однак після елекційних урочистостей Августа II український полковник визнає владу останнього (спочатку його відносини з новим королем були напруженими). У січні 1698 р. польський монарх звертався до Палія: "...Ти наче робиш вигляд, що нас не розумієш... мусиш виконувати обов'язки і права публічні". Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неувагою до найвищої влади Польщі, у травні того ж року вислав до Варшави татарських полонених, а у листопаді "відібраний цікавий документ" про плани кримського хана. Саме тому Август II невдовзі надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом. Не забуває правобережний полковник і про налагодження відносин з великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 р. активізував діяльність своїх військ на Київщині. У листі до С. Яблоновського від 23 листопада 1698 р. Палій засвідчує, що готовий "велику чинити В.М. (коронному гетьману – *Т.Ч.*) прислугу". Тим самим він намагався нейтралізувати військові заходи польського урядовця.

21 травня 1698 р. король Август II особисто дякував полковнику С. Палію за військову службу і присланого "язика". У листі до Фастова польський монарх обіцяв, що "людей, прибувших з ним (полоненим татарином – *Т.Ч.*), уконтенуємо, пошлемо і тобі уконтенування, щоб вірно служили". З козаками, що привезли до Варшави полоненого, король відсилає на Правобережжя 4 000 злотих і особистий дарунок для Палія. Така мізерна сума грошей не задовольнила потреби козаків, зважаючи на те, що вони вже більше року не

отримували належної плати. "І так рік ще винні зарплату і барви на Військо Козацьке, і зараз важко їх без зарплати випровадити на кампанію", – писав С. Яблоновський до короля.

Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа 1698 р., Август II повідомляв Палія: "... консистенція, що належить для твоїх молодців буде надана". Але вже у наступному році ситуація у польсько-українських відносинах докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. приймає постанову про заборону утримання "козацької міліції" – саме так трактувалися українські козацькі полки польськими політиками, хоча невеликі регіменти правобережних полків запрошувались для проведення окремих військових операцій польської армії і після сеймового рішення. Влітку 1700 р. невеликий загін української кінноти брав участь в облозі коронними військами Риги. І знову, як у попередні роки, козаки скаржилися на те, що від Августа II "плати зовсім немає".

Звернення правобережної старшини до московського царя і гетьмана про політичну і військову допомогу не мали успіху. Тому восени 1700 р. С. Палій домовляється з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення обопільних військових дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі перестають діяти. Настійливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепи про приєднання їхніх полків до Лівобережної Гетьманщини, зважаючи на міжнародну ситуацію, закінчуються безрезультативно. У 1701 р. польська коронна армія розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а Палій припиняє всілякі політичні відносини з королем та його підопічним, оголосивши свої володіння "вільною козацькою областю". На землях Київщини,

східних частинах Поділля та Волині влітку 1702 р. почалося всенародне повстання проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з революційними подіями середини XVII ст. С. Палій разом з іншими правобережними полковниками відмовився від протекції польського монарха і заявив про присягу "найпотужнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й. М. Пану Гетьманові Мазепі".

Повстання на Правобережній Україні, яке сучасники порівнювали з "другою Хмельниччиною", швидко охопило не тільки Київщину та Брацлавщину, але й східні частини Поділля й Волині. З вересня 1702 р. козаки під керівництвом С. Палія облягали головну польську фортецю Правобережжя – Білу Церкву. Тільки 10 листопада її було відбито у польської залоги, й полковник Палій переніс сюди свою резиденцію з Фастова. Інші козацькі полки під керівництвом Самуся та А. Абазина оволоділи Немировим, Бердичевим, Баром, Бушею, Рашковим, Староконснстянтиновим та іншими містами. Навесні 1704 р. влада козацької старшини поширилась майже на все Правобережжя.

Однак цей виступ було жорстоко придушено спільними польсько-російськими зусиллями, і, чи не вперше у практиці міжнародних відносин, окремий пункт Нарвського договору між Річчю Посполитою та Московщиною (19 серпня 1704 р.) "присвячувався" одному з керівників визвольного руху. Виходячи з домовленостей між обома державами, полковник Палій "або добрим, або злим способом мав повернути фортеці і міста, які в нещодавнім українськім замішанні взяв", до володінь Корони Польської.

Але Палій не припиняв військових дій проти Польщі, і його було заарештовано лівобережним гетьманом І. Мазепою, який мав виконувати угоду, прийняту російським царем. Цей вчинок гетьмана був продиктований також можливістю

зайняття Правобережної України військом Лівобережної Гетьманщини. Таким чином, Правобережжя і Лівобережжя опинялись під єдиним гетьманським управлінням.

Майже рік перебував славетний козацький полковник у батуринській в'язниці. У 1705 р. за наказом Петра І його було відправлено на заслання до сибірського містечка Тобольськ. Але коли у 1709 р. Мазепа виступив проти Москви, то Палія, знову ж таки за особистим наказом царя, повернули з далекого Сибіру. Він ще бере участь на боці російських військ у сумнозвісній Полтавській битві 1709 р., однак підірване у засланні здоров'я дає про себе знати. Тим не менш, повернувшись до Фастова, де проживала його друга дружина Феодосія, він знову займає уряд полковника і продовжує боротьбу з польською шляхтою за право володіти Правобережною Україною. Лише смерть перервала багаторічне прагнення С. Палія звільнити правобережних українців від польської влади і об'єднати Україну – у січні 1710 р. його з почестями поховали на території старовинного Межигірського монастиря.

Головною історичною заслугою Семена Палія є відродження в останніх десятиліттях XVII – на початку XVIII ст. Правобережної України, де козацька старшина під його вмілим керівництвом відновлювала і запроваджувала традиційні форми місцевої української адміністрації періоду Української революції. Отримавши у середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, козацькі полковники у наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувались їхні полки. З часом органи козацького самоврядування почали перетворюватися на державні інститути гетьманської України, які існували тут з 1648 по 1676 рр. Козацький військовий устрій поступово трансформувався у самостійну державно-політичну структуру, яка представляла інтереси українського народу на правобережних землях.

ПИЛИП ОРЛИК

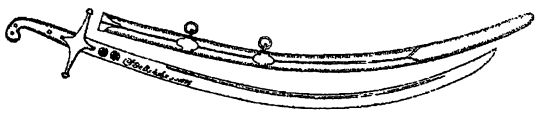

Після смерті гетьмана І. Мазепи на найвищу посаду в Україні був обраний довголітній генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик, життя і діяльність якого досліджували як вітчизняні, так зарубіжні вчені. Разом з тим, на нашу думку, до цього часу менш вивченим залишається період гетьманування П. Орлика в Україні, коли його влада протягом майже чотирьох років (1710-1713 рр.) визнавалася легітимною як з внутрішньої, так і з зовнішньої точки зору на Правобережжі, що досягалося завдяки постійній військовій боротьбі з противниками.

П. Орлик продовжив курс свого попередника на визнання шведської протекції. Про це свідчили й "Пакти і Конституція законів і вольностей Війська Запорозького", укладені 5 квітня 1710 р. між новообраним на Бендерській раді гетьманом та козацькою старшиною, де, зокрема, відзначалося: "... Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість вітчизни... віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого... осиротіле після смерті свого найпершого рейментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності...". У преамбулі вказувалися причини віддання козацької України під монаршу владу Карла XII: "...Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської

і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових". Слід відзначити, що хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень угоди була досить обмежена, протягом декількох років вони діяли на теренах Правобережної України.

Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету "збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви". У свою чергу, російський дослідник В. Артамонов відзначав, що кордони "незалежної Української Речі Посполитої", яка перебувала під протекторатом Швеції і використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії і Криму, повинні були охоплювати, окрім Лівобережної, Сіверської і Слобідської, також і всю правобережну Україну по р. Случ, підпорядкування українському гетьману донців-некрасівців й областей Війська Донського.

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII будував плани відновити втрачені позиції й відвоювати у росіян Правобережну Україну. Разом з турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у бендерській резиденції шведського монарха відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і представника "опозиційного" польського короля С. Лещинського Потоцького, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною. У зв'язку з цим Орлик розпочинає активну діяльність у двох напрямах: 1) посилає в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під шведську корону; 2) проводить пере-

говори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Туреччини, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Ахмеда III оголошення війни Росії.

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У попередньому проекті договору, поданому українцями від 19 січня, в першій статті говорилося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною і Кримом, "малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції". Таким чином, гетьманським урядом декларувалося визнання протекції Карла XII. Одночасно в одній із пропонованих статей П. Орлик намагався убезпечити себе від протегування кримського хана. Він трактував зв'язок з татарами як рівноправний: "...хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України". В остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, але визнавалося, що "хай вона (Україна – *Т. Ч.*) буде вільним народом". Українсько-татарська угода від 23 січня 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика та Девлет-Гірея (а також Ю. Потоцького) на Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової операції зробив у своїй праці Б. Крупницький, тому зупинимося лише на її окремих аспектах.

Отже, перед тим, як вирушити у похід, Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: "... підступні ворожі

плани (Росії – *Т. Ч.*) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель".

Наприкінці січня об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили у військовий похід з метою звільнення Правобережної України від російської присутності. У їхньому складі перебувало 4 000 запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком, близько 2 000 польських жовнірів С. Потоцького і 20-30 тис. буджацьких татар.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці протектора, під час першого походу вглиб Правобережної України (лютий-червень 1711 р.) Орлику вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро І, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся "задніпровська" Україна. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці: полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до "войовничого малоросійського народу" із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом з Лисянки і датується 9 березня. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя аж до володінь Переяславського полку.

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомляє королеві Карлу XII, що його військо зросло більш, ніж уп'ятеро. Зважаючи на те, що перед тим його підрозділи нараховували близько 3-х тисяч козаків, то, довіряючи свідченням гетьмана, на кінець квітня вони збільшилися до 15-ти тисяч осіб. Орлик також намагається залучити на свій

бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звертається до нього з пропозицією об'єднати зусилля у напрямку об'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їй мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна "залишалась вільною Річчю Посполитою".

Уважніше ознайомившись із змістом листа Орлика до Скоропадського, можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника Мазепи, а саме використовувати зверхність Стокгольму і Стамбулу лише як засіб до непідлеглості України. "Не йміть віри тим, – звертався Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже менш собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала не під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною...", – відзначалося у листі. Звичайно, опоненти можуть заперечити, немов Орлик задля того, щоб переманити на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати і не таке. Однак, зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався у такому сенсі, зокрема, у зверненнях до багатьох монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не підтримав таких починань молодого колеги, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою полки на чолі з лівобережним генеральним осавулом були ними розбиті), між ними у процесі продовження походу почали виникати протиріччя. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю

оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький бажав рухатися на Захід, до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман апелював до Карла XII, оскаржуючи дії поляків.

Незважаючи на чисельні штурми, неприступною для військ Орлика залишалася тільки Біла Церква, фортифікаційна міць якої відігравала важливу роль у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, маючої чисельний гарнізон фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, триденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських "братів", які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та отримання звістки про надходження російських військ почали кидати союзницький табір та плюндрувати навколишні міста і столицю, вибираючи звідти ясир.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від такого кроку. Спочатку він нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де вказувалося на неможливість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчаків, гетьман нагадав Девлет-Гірею його зобов'язання перед Карлом XII про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це не справило враження на татар – вони і далі продовжували свою традиційну справу. А тому П. Орлик знову (вже вкотре!) звертається з протестом на такі дії до свого протектора Карла XII. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії татар турецького султана Ахмета III. Той пішов назустріч проханням гетьмана і наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених додому.

Дії татар спричинили відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати

рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити Україну. Карл XII намагався стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до солтана Буджацької орди з проханням не кидати Орлика і триматися до приходу турецької армії. 24 квітня шведський король листовно звертався до гетьмана та польського київського воєводи Ю. Потоцького з вимогою не залишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування Потоцького. Але це вже не врятувало ситуацію – саме в той час війська Орлика і Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Влітку того ж року війська Орлика взяли участь у битві між турецькою та російською арміями на річці Прут. Українські козаки відіграли суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро І. У липні між Османською та Російською імперіями було підписано Прутський трактат, згідно з яким російський цар змушений був "відняти від України руку" на користь кримського хана та гетьмана П. Орлика.

Однак протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли Орлику відвоювати Правобережну Україну у російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили Петра І та І. Скоропадського протягом другої половини 1711-1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візира, російські війська залишили Правобережжя "жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену". Отже, справа об'єднання правобережного та лівобережного гетьманатов вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача змусила Орлика до пошуку нових союзників та продукуван-

ня інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер вже за безпосередньою участю іншого монарха–султана Османської імперії Ахмеда III.

У зв'язку з укладанням Прутського мирного договору між Туреччиною і Росією, який знаменував поразку Петра I у російсько-турецькій війні та відмову царя від Правобережної України на користь султана, Орлик на вимогу Ахмеда III висилає до Стамбулу посольство на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком. Українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося, що українці є під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання отримати заступництво султана; третій варіант не розголошувався, і його тримав у себе член посольства генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин. До речі, підтримка стосунків одразу ж з обома монархами поставила П. Орлика у незручне становище. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. "Він (Карл XII – *Т. Ч.*) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам", – перебуваючи в еміграції, згадував Орлик у 1719 р. В особистому зверненні до гетьмана Карл XII вказував на причини такої заборони: "Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма..., вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна –*Т. Ч.*) має повернутися до свого давнього стану". Тим не менш, у листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо умов, за якими уряд Орлика мав володіти Україною.

Відомий сходознавець О. Пріцак дослідив, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між Орликом та Ахмедом III. Перший з них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. у вигляді султанської грамоти, забезпечував П. Орлику владу над "козаками обох боків Дніпра". Тобто під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше, виконання Петром I прутських домовленостей змусили Ахмеда III переглянути його у новому варіанті від 16 березня 1712 р. В ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя. Цей договір зберігся у латинському перекладі. Його найголовнішим положенням було таке: "Ми (Османська імперія – *Т.Ч.*) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією." Таким чином, посилаючись на Прутський договір з Росією, Туреччина віддавала Правобережні землі України у "повне володіння" гетьмана П. Орлика. Відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Ахмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на 25 років. Воно було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Якою ж була реакція уряду П. Орлика на рішення турецького султана щодо передачі гетьману лише правобережної частини України та на російсько-турецькі мирні договори, починаючи з Прутського трактату 1711 р.? Очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Ор-

лик кинувся з Бендер до Ясс благати великого візира Мехмет-Батилджі, щоб той просив султана не ратифікувати його. Гетьман вимагав, щоб царські війська не лише покинули всю територію України (а не лише Правобережжя), а й повернули її законнообраному володарю (тобто йому самому) забране майно. Новоукладений мир між Росією і Туреччиною у 1712 р. викликав бурхливий протест українського лідера. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайгрунтовніше аргументувати свою позицію, посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: "Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська Й.В. шведського короля і разом з Й.В. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки, для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і перед усім Лівобережну...". Окремо П. Орлик турбувався за долю Києва, який згідно турецько-російського договору переходив до володінь Московської держави. "Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?" – наголошував гетьман у зверненні до турецьких урядовців.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому згідно грамоти Ахмеда III Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому якщо б Орлик навіть і затвердився у цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б йому змоги втриматися досить довго. Разом з

тим, не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, починаючи з 60-х рр. XVII ст., – питання про об'єднання України під єдиною булавою.

П. Орлик робить спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідним для України. Також він намагається виправдатися перед Карлом XII за свої дії. Він каже, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана. Після розмов зі шведським патроном Орлик вирішує звернувся до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II. Як стверджують Б. Крупницький, О. Субтельний, саме у цей час гетьман П. Орлик відмовлявся від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха.

Польський дослідник Фельдман вважає ситуацію, до якої потрапив Орлик у цей час, дуже складною. Адже хан примушував його знову виступати в похід на Правобережну Україну, а Карл XII погрожував, що якщо гетьман це зробить, то він позбавить його своєї протекції. Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло р. Прут і змусити останніх покинути Україну, а, отже, султан порушив свої зобов'язання перед Військом Запорозьким. У свою чергу, П. Орлик разом із старшиною "заприсяглися не покидати заступництва Й. В. шведського короля, доки Україна не буде визволена з тяжкого московського ярма".

Український гетьман не зрікається короля Швеції навіть у дуже складній і небезпечній для його життя ситуації – під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (т.зв. "калабалик"). Хан Девлет-Гірей

направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті запитали гетьмана, кого він буде підтримувати – короля чи султана з ханом? Гетьман мав мужність заявити, що він не зречеться шведської протекції. "Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я ... не прийму заступництва турків", – писав Орлик у своєму щоденнику. На чолі декількох десятків козаків П. Орлик, як вірний васал свого господаря, бився разом з 300-ми прибічниками Карла XII проти 20 000 татар і 6 000 турків у Варницькому таборі 11-12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик, хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений. У листі до шведського радника Мінлєрна він писав: "...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського (Порти – *Т. Ч.*)". У пориві відчаю проти султана, який рушив його плани разом з королем відвоювати Україну у росіян, гетьман пропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Одночасно Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: "...якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, позаяк я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною".

Разом з тим, незважаючи на невигідні умови султанського привілею і турецько-російських домовленостей, П. Орлик починає виконувати їхні умови й висилає на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Вони, оволодівши значною територією Правобережжя, перебували тут з лютого до лис-

топада 1713 р. І хоча Карл XII вже перебував далеко від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади на "правому березі" Дніпра. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки була не так військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 000 козаків, 12 000 турок і 30 000 татар, орликовці транспортували 30 гармат і 2 тисячі бомб), як міжнародна дипломатія – 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно якої Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя, а вже у червні 1714 р. він виїхав з найближчим оточенням і сім'єю у напрямку Швеції. Це було крахом дипломатичних та військових планів П. Орлика щодо відновлення своєї влади в Україні.

ДАНИЛО АПОСТОЛ

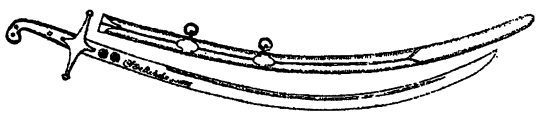

Сучасники відгукувалися про гетьмана Лівобережної України в 1727-1734 рр. Данила Апостола як про останнього справжнього українського козака. І якщо з цього приводу можна посперечатися, то безсумнівним фактом буде те, що, при всій повазі до гетьмана Кирила Розумовського, саме Апостолу судилося бути останнім справжнім козацьким гетьманом, безстрашним лицарем у бою та турботливим козацьким батьком по його завершенні.

Згідно з родинними переказами, козацька гілка Апостолів походить з відомої валаської родини Апостолів-Катаржі. І якщо цю версію можна сприймати з певною долею скепсису, то достеменно відомо, що батько майбутнього гетьмана Павло, шукаючи лицарської слави та матеріального достатку, ще на початку 1648 р. поступив на службу до польського короля Владислава IV. Невдовзі Апостол зі служби королеві перейшов на службу українського "королев'яти", найнявшись до хоругви українського магната князя Яреми Вишньовецького. На полі бою, а їх у середині XVII ст. було вдосталь, за спини інших не ховався – отож, дуже швидко став на чолі одного з надвірних підрозділів князя і був пожалуваний маєтком Хомутець, що на Миргородщині.

Невідомо, коли і за яких обставин Павло Апостол залишив Вишньовецького та став на службу до Війська Запорозького, але вже наприкінці 1650-х рр. зустрічаємо про нього згадки: то як про сотника хомутецького, а трохи згодом – то полковника гадяцького, то миргородського, то генерального осавула. Енергійна, дещо авантюрна вдача валаського шукача пригод у розбурханому морі міжусобної боротьби кидає Апостола з лівого берега Дніпра на правий, від одного гетьмана чи претендента на це високе звання до

іншого. Аж поки на початку 70-х рр. він остаточно не осідає на Лівобережжі, аби тут глибоко і розлого розпустити родові корені Апостолів.

Його син Данило, майбутній володар гетьманської булави, народився на Миргородщині 4 грудня 1654 р. Зважаючи на юний вік, він, очевидно, не супроводжував батька в його авантюрах, а виростав у Хомутці. Цілком ймовірно, що Данило, як і багато синів козацької старшини, здобував "ази" наук у Києві, під керівництвом викладачів знаменитої Києво-Могилянської академії. В 1677 р. одружився з "польською панною" Уляною Іскрицькою, від шлюбу з якою мав трьох синів – Івана (помер у молодому віці), Петра та Павла (високоосвічених людей, полковників Війська Запорозького) і п'ятьох доньок. Приблизно в той самий час Данило розпочав службу в козацькому війську, і вже в 1682 р. 28-літнього козака обирають полковником миргородським. Чи не унікальний випадок в історії Гетьманщини! Так само унікальною є і тривалість перебування Апостола на чолі полку – 44 роки полковницький пернач знаходився в його руках, аж поки в 1727 р. не обміняв його на гетьманську булаву!

Щоправда, на початку 1688 р. новообраний гетьман І. Мазепа, запідозривши Апостола в симпатіях до скинутого з правління І. Самойловича, позбавляє його полковництва та ув'язнює. Але перебування під вартою для Данила Павловича тривало недовго. Зважаючи на підготовку до спільного з Москвою походу на Крим, Мазепа відшукав можливість помиритися з Апостолом, адже Полтавський полк був найближчим тилом української армії, а скинутий полковник користувався неабияким авторитетом серед його мешканців. Гетьман поновив Данила Павловича на полковництві, і, ймовірно, ніколи не шкодував з цього приводу.

Уже наступного року козацький старшина взяв участь у Кримському поході, де зарекомендував себе як умілий воєначальник і дисциплінований козак. Три роки по тому Апостол успішно воює проти суперника Мазепи, колишнього канцеляриста Петрика (Іваненка), а в 1695 р. відзначається в операціях проти турків під Кизикерменом і Таванню. У походах Данило Павлович демонстрував не лише вміння полководця, а й, як відзначав літописець, "знатную паче протчиїх показивал храбрость". Неодноразово Іван Мазепа доручав миргородському полковнику обов'язки наказного гетьмана, віддаючи в такий спосіб шану його військовому вмінню та авторитетності серед козацтва та старшини.

Початок російсько-шведської так званої Великої Північної війни 1700-1721 рр. Апостол зустрів, уже будучи досвідченим полководцем й умілим адміністратором. Тож не дивно, що саме йому гетьман доручає очолити 17 000 козацьку армію, що на початку вересня 1701 р. вирушила в похід у Ліфляндію. У грудні цього ж року, завдяки вмілим й енергійним діям миргородського полковника, фельдмаршалу Шереметьєву вдається досягти успіху в битві під Ерестфером. У 1704 р. Апостол на чолі кількох тисяч козаків успішно воює у Польщі, надаючи допомогу союзнику Петра I, королю Августу II, бере участь у наступі на Варшаву.

Не припиняються військові виправи Апостола і в наступні роки. Однак з кожним новим походом зростає нехіть до цієї абсолютно безглуздої і непотрібної для України війни. Складні кліматичні умови земель, на яких розгортаються основні бойові дії, відсутність належного озброєння та обмундирування, перевага шведських методів ведення війни – все це спричинює значні людські втрати. Тривала відірваність козаків від праці на землі, примусові реквізиції продовольства та фуражу на потреби армії, розрив традиційних торговельних шляхів Гетьманщини з Європою

підривають господарський розвиток краю, призводять до зубожіння його населення. А підпорядкування українських полків російським офіцерам, всупереч існуючим традиціям, породжує численні непорозуміння та конфлікти. Зокрема, здобувши блискучу перемогу над авангардом шведського корпусу генерала Шліппенбаха під Ерестфером і захопивши багаті військові трофеї, козаки Апостола були змушені віддати їх російським офіцерам, що страшенно образило й обурило наказного гетьмана і козаків. Крім того, Петро І, зазнавши ряд розгромних поразок на початковому етапі війни, намагається максимально централізувати країну, підпорядкувати мілітарним потребам усі сфери суспільного й економічного життя. А це неминуче висуває на порядок денний російської політики й питання про доцільність ліквідації української автономії. Вже в 1703 р. європейські дипломати отримують від оточення Петра І інформацію стосовно обговорення у вищих ешелонах російської влади планів її знищення. Для досягнення мети планувалося переселити козацтво на східні кордони Російської держави та колонізувати українські землі переселенцями з російських територій чи іноземцями, щоб таким чином, як зазначалося в ході обговорення, раз і назавжди знищити це "огнище ворохобників".

За таких непевних умов козацька старшина, як політична еліта краю, намагається віднайти вихід зі скрутного становища. У середині 1707 р. на київській квартирі Апостола проходять таємні наради старшини, на яких обговорюються безрадісні перспективи перебування України під короною Романових, іде пошук альтернативних шляхів її розвитку. А кілька місяців по тому в таборі під Білою Церквою миргородський полковник звертається до гетьмана з пророчими словами: "Очи всіх на тя уповают, и не дай Боже на тебе смерти – ми останемся в такой неволі, що й кури нас загребут..."

Під тиском старшини 24 жовтня 1708 р. гетьман Іван Мазепа кидає виклик долі і спрямовує свої війська на з'єднання зі шведським королем Карлом XII. Серед старшин, котрі супроводжують українського правителя в цій смертельно небезпечній подорожі, бачимо і Данила Павловича. Щоправда, через неповний місяць Апостол одним з перших залишає Мазепу і повертається з каяттям до царя. Що стало причиною такої швидкої метаморфози поглядів Данила Апостола: реальна оцінка сил супротивників і зневіра в успіху задуманого? Страх за родину після вчиненого царськими військами страхітливого погрому Батурина? Бажання зберегти нажите роками майно? Чи, можливо, його дії були продиктовані черговою дипломатичною грою Мазепи? Брак достовірних відомостей, на жаль, так і залишить нерозгаданою цю найбільшу загадку його життя.

Як би там не було, але після повернення до царя Апостол бере участь у Полтавській битві 1709 р., керує козацькими військами під час походу Петра I на Прут у 1711 р. Після завершення війни зі шведами, в 1721 р., цар розпочинає чергову воєнну авантюру на Кавказі, і Данило Павлович, незважаючи на свій досить поважний вік (йому виповнилося близько 70-ти літ), знову в ранзі наказного гетьмана керує українським військом у цьому віддаленому куточку світу. І керує настільки вміло, що Петро I особисто нагороджує його своїм оздобленим діамантами портретом, зауважуючи при цьому в присутності міністрів, що козацький старшина має задовольнитися поки що з цієї малої нагороди, сподіваючись після завершення війни на більш значиму.

Ось так – у безперервних походах, підготовці до них або загоюванні ран – і протікало життя Данила Апостола. Водночас, незважаючи на постійні відлучки з рідної домівки, полковник зумів належним чином організувати власне гос-

подарство. До маєтків, які успадкував від батька, Данило Павлович додав чимало нових сіл на Миргородщині та Чернігівщині, заснував ряд хуторів і слобід, які з часом перетворилися на села і містечка. Володів дворами в Миргороді, Києві та Коропі. У маєтках побудував млини, просяні та сукновальні ступи, цегельні, винокурні, броварні, солодовні; тримав шинки та торговельні ряди; вів жваву торгівлю із закордоном. Апостол був власником 2678-ми селянських дворів. Крім того, на його промислах працювало понад 200 найманих робітників.

Незважаючи на такі економічні успіхи, Данило Павлович, на відміну від багатьох його сучасників – старшин-державців, ніколи не зловживав ні службовим становищем, ні володільницькими правами, не переслідував власних інтересів на шкоду іншим. Саме тому історія не донесла до нас жодної скарги підданих Апостола на свого володільця, на відміну, скажімо, від Галаганів, Милорадовичів, Чарниша чи інших українських державців першої половини XVIII ст. Вони далеко не завжди були розбірливими у засобах збагачення, і стосовно їх утисків було написано цілі томи скарг.

Смерть гетьмана Івана Скоропадського влітку 1722 р. застала Апостола в черговому поході на Кавказ. Саме тому, на виборах нового гетьмана старшина наказним обрала не його, найбільш досвідченого і заслуженого у війську козака, а значно молодшого чернігівського полковника Павла Полуботка.

Коли ж миргородський полковник повернувся в Україну, перед його очима постала не вельми приваблива картина. Уряд Петра І, аби, як зізнався кількома роками по тому один з підручних імператора граф П. Толстой, Україну раз і назавжди "до рук прибрати", вирішив скористатися зі смерті Скоропадського і заборонив проведення гетьманських виборів. Вся по-

внота управління краєм була передана бригадиру російської армії С. Вельямінову, поставленому на чолі новоутвореної Малоросійської колегії.

Аби зломити опір українських автономістів, в середині 1723 р. Петро І викликає наказного гетьмана та генеральну старшину "для отвєту" до Петербурга. Але в цей час в Україну повертається Данило Апостол, і саме він очолює боротьбу старшини за збереження автономії Гетьманщини. Незважаючи на заборону офіційного Петербурга, Данило Павлович з військового табору на річці Коломак надсилає імператору колективну чолобитну від усього Війська Запорозького, в якій ставить питання про дозвіл на проведення нових гетьманських виборів та гарантії недоторканості державного устрою гетьманату. Отримавши "Коломацьку чолобитну", Петро І прийшов у "гнів і ярость великі", наказав негайно заарештувати організаторів подання та "всіх, хто за ими ассистовал". Ось у такий спосіб старий полководець і отримав нарешті обіцяну монархом "більш значиму нагороду" за виявлену на Кавказі мужність і звитягу, потрапивши в сімдесятилітньому віці до похмурого Петропавлівського каземату.

Хто зна, може, там, у Петропавлівці, й закінчив би своє життя полковник, якби на початку 1725 р. раптово не помер Петро. Наступники імператора, не маючи змоги втримати заданий ним шалений темп "оновлення" Росії, переглядають деякі його, аж надто радикальні, нововведення, в тому числі й політичний курс щодо української автономії. Козацьких старшин, які більше року провели у казематі й вижили, відпускають на волю (Павло Полуботок, Дмитро Володьківський та Іван Карпека померли в неволі). Невдовзі Данила Павловича поновлюють на уряді миргородського полковника. А коли перед російським урядом гостро постала проблема підготовки до війни з Туреччиною і в Петербурзі

вирішили "заради удоволствія і приласканія тамошнєго малоросійського народа" дозволити провести нові гетьманські вибори, кандидатура Данила Апостола, як претендента на це високе звання, була поза всякою конкуренцією.

Недільного ранку 1 жовтня 1727 р. після п'ятилітньої перерви Україна знову зажила з гетьманом. Перед новообраним володарем гетьманської булави постало вкрай важке завдання відновлення української державності, створення умов для відбудови господарства краю, зруйнованого в роки безперервних петровських війн та різного роду економічних експериментів, заборон, тарифних обмежень тощо. Передовсім, Апостол прагне законодавчо оформити взаємини Гетьманщини з Російською імперією, аби уникнути сваволі царських чиновників. На необхідність укладення договірних статей гетьман неодноразово вказує у своїх листах до Петербурга, а прибувши на початку 1728 р. до столиці на церемонію коронації Петра II, він розгортає надзвичайно активну діяльність у цьому напрямі і врешті-решт 22 серпня отримує довгоочікуваний документ – так звані "Решительні пункти".

Після повернення в Україну, незважаючи на досить поважний вік, гетьман з молодечим запалом й енергією береться за облаштування державного життя Гетьманщини. Він повністю оновлює корпус генеральної та полкової старшини, вводить до гетьманського уряду старшин авторитетних і дійових: Я. Лизогуба, А. Кандибу, М. Забілу, Ф. Лисенка. Намагається врегулювати поземельні відносини та припинити зловживання у цій сфері, для чого проводить так зване "Генеральне слідство про маєтності". Докладає чимало зусиль для поліпшення умов розвитку вітчизняної торгівлі: добивається від російського уряду ліквідації заборон щодо вивозу за кордон так званих "заповідних товарів",

перелік яких у роки правління Петра І включав майже весь асортимент українського експорту; сприяє налагодженню взаємовигідних торговельних зв'язків з Кримом; бере під свій захист українське купецтво за межами України. Наприкінці 1728 року Апостол подає до Іноземної колегії меморандум, де, змалювавши всі кривди й утиски, яких зазнають українські купці, домагається надання їм права виїзду за кордон з українськими паспортами без обов'язкової тривалої і вельми обтяжливої у матеріальному плані реєстрації в представників російської влади, обмеження розмірів митних зборів тощо.

Цікавими були заходи гетьмана, спрямовані на встановлення окремого бюджету Гетьманщини, що було абсолютно новим явищем українського державного життя. Данило Павлович уперше встановив точні розміри державних видатків, передбачивши у витратній частині бюджету кошти на утримання адміністрації, найманого війська, його матеріально-технічного забезпечення тощо, а також визначивши шляхи наповнення його прибуткової частини. Крім того, він намагається реформувати систему судочинства, розпочинає процес кодифікації українського законодавства. Заслуговує на повагу діяльність гетьмана, спрямована на розвиток освіти в Україні, зокрема, поліпшення матеріального становища вищого навчального закладу, центру науки та освіти всього слов'янського світу – Києво-Могилянської академії.

Проте більшість починань Данила Павловича розбиваються об глуху стіну петербурзького бюрократизму. Запропоновані ним проекти реформ осідають у запилених конторських шафах імператорської канцелярії, сенату та різноманітних колегій, а для того, щоб вирішувати важливі державні справи самостійно, гетьману бракує компетенцій. Дедалі очевиднішим стає той факт, що, відновлюючи гетьманство, пе-

тербурзькі сановники аж ніяк не мріяли про відновлення автономії Гетьманщини в попередньому її обсязі. Часи Петра І не минули марно: імперією керували його учні – "пташата гнізда Петрового", які раз-по-раз повертали на второвану вчителем дорогу.

За таких обставин молодечий запал уже доволі немолодої людини поступово вгасав, поступався місцем апатії. До того ж, давався взнаки й поважний вік – хвороби обсідали дедалі частіше і тривали довше. 28 квітня 1733 р. Данила Павловича розбив параліч, і царський резидент при гетьманському дворі князь О.Шаховський поспішив повідомити імператриці Анні Іоанівні, що дні його пораховано. Але козацький дух виявився сильнішим за смерть. Гетьман переборов важкий недуг і в липні приступив до виконання своїх повноважень. Проте тривало це недовго – доля вже відраховувала останні дні й місяці козацького життя. На початку 1734 р. Данило Павлович знову важко захворів. Й 15 січня на вісімдесятому році життя "останнього козака", лицаря від народження і лицаря в житті, гетьмана Данила Апостола не стало. Вічний спокій козацький гетьман знайшов у Сорочинцях, у збудованій його коштом на той час єдиній на Миргородщині кам'яній церкві. Але не лише ця кам'яниця залишилася в пам'ять про Данила Павловича – з покоління в покоління передаватимуться також згадки про його добрі справи, лицарську звитягу та виняткову людську порядність.

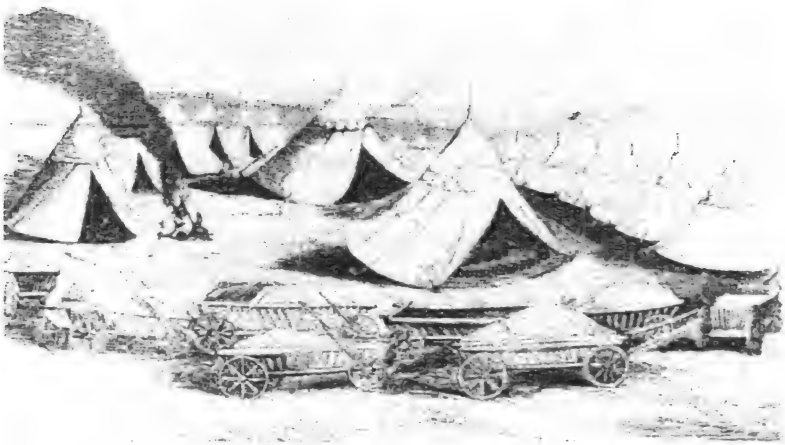

Козацький табір (гравюра початку XIX ст.)

ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ

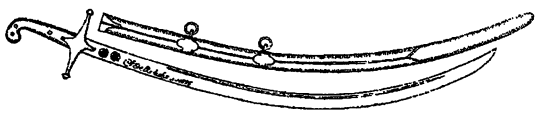

Коли про військовий талант Мазепи сучасники, а за ними й історики висловлювалися і писали по-різному: від визнання за ним геніальності в цьому аспекті діяльності до повного заперечення фаху , то про І. Скоропадського ні в джерелах, ні в історіографії ми не знаходимо більш-менш повних і виважених характеристик. Найчастіше надибуємо лише невиразні згадки про його участь у тому чи іншому поході проти ворога. Проте, будучи поряд з І. Мазепою на вістрі політичного життя країни, беручи безпосередню участь у воєнних кампаніях кінця XVII – початку XVIII ст. супроти вояків Кримського ханства, Туреччини, Речі Посполитої, Швеції й т. д., він, безперечно, знав про кращих не тільки українських і російських полководців того часу, а й іноземних. Не викликає сумніву й те, що І. Скоропадський був добре обізнаний з сучасними йому методами ведення бою. Він ходив у Чигиринські (1677-1678) і Кримські (1687 і 1689) походи.

Один з літописів, сповіщаючи про окремі події, пов'язані з походом російського війська та українських козацьких полків 1695 р. на Азов і в пониззя Дніпра у період війни між Московією і Туреччиною в 1686-1699 рр., безпосередньо згадує й І. Скоропадського: І. Мазепа, "штурмуючи килко дней й ночей, 1 дня в Спасовку четыре турецкіе городы взяли, а именно: Казикермен, Имуберек, Шингерій й Аслам дотла разорили – только Таванскій Муштар оставили и своими людьми снабдили; людей же с пожитками забрали многими и послано зведомостю до е. ц. в. Іоанна Алексіевича от Шеремета князя Волконскаго й от гетмана – Евфима Лизогуба, хорунжого енерального, где с радостю прыймано милостиво, а до е. ц. в. Петра Алексіевича послан был бунчужный енеральный Скоропадскій с тоею-ж ведомостю под Азов і жа-

лован". 1707 р. І. Скоропадський разом з небожем і заступником Мазепи А. Войнаровським та російським князем Волконським "ходили з войском" за Віслу, понад р. Вартою – "по границе Цесарской". Тоді Стародубський полк виступив проти польського генерала Синицького, який захопив 40 тис. крб., надісланих для війська з Москви, і, проголосивши себе прихильником шведської корони, з великим гарнізоном заперся у фортеці Бихова. Проте довго Синицький не витримав, і після 4-тижневої оборони склав зброю.

1708 р. військові дії широким фронтом несподівано наблизилися до кордонів Гетьманщини. На початку осені Карл XII, таємно заохочуваний Мазепою, розраховуючи на масове народне повстання в Україні проти царського гніту, повернув з-під Смоленська на південь. Гетьман ще напередодні, вдаючи, що готує рішучу відсіч ворогові, наказав зміцнити укріплення міст Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча та ін. 16 серпня в листі-відповіді до Петра І він повідомив "з обозу" під Русановим, що відправив під керівництво Стародубського полковника під Пропойськ "два полка надежной компании в 800-м числе". Перед Пропойськом І. Скоропадський був на так званому Ратовому болоті, пізніше того – пішов під Казин. При цьому політико-адміністративна ділянка, підпорядкована І.Скоропадському – Стародубський полк, набула особливої стратегічної ваги. Бо вже 16 вересня король Швеції направив загін на чолі з генералом Лагеркроном штурмом взяти Стародуб. Назустріч тому фактично одночасно вийшли російські війська під командуванням генерал-майора М. Іфланта (таке прізвище у документі, у М. Костомарова – Інфлянт, у О. Грушевського – Інфлят). Цілком вірогідно, що з обох генералів-супротивників "виграв" би той, хто першим вступив би до укріпленого центру. Надаючи цьому дуже важливого значення, 18 вересня цар наказав власному ад'ютантові Ф. Бартенєву, який через кілька

місяців загине в бою під Рашевською: "...Ежели неприятель пойдет к Стародубу, и тогда Скуропацкого (Скоропадського. – *О. Г.*) отпустите наперед в Стародуб, також драгун безлошадных туды ж, й как возможно оной...укрепить". Відповідно до розпорядження, Іфлант того ж дня "отпустил" в Стародуб два козацьких полки – Стародубський і Чернігівський – на чолі з Скоропадським.

В ході наступу шведів на Стародуб стався цікавий випадок. Місцевий селянин, спеціально підісланий до ворожого табору І. Скоропадським, пообіцяв провести загін Лагеркрона до міста найкоротшим шляхом, а завів зовсім не туди, завдяки чому росіяни встигли першими ввійти до Стародуба.

На допомогу Лагеркрону 21 вересня вийшов сам король з військом і став табором на берегах р. Іпуть. Цар наказав гетьманові Мазепі особисто виступити на підмогу оборонцям Стародуба. Той же, поскаржившись на тяжку хворобу, залишився на місці, а відправив туди козаків Ніжинського, Лубенського та Переяславського полків.

В історичній літературі існує кілька поглядів та оцінок щодо перебування на Стародубщині шведів, їхньої поведінки. Одні з дослідників пишуть лише про різко негативне ставлення до них українців, інші, навпаки, що перший час шведи і місцеві мешканці прагнули налагодити більш-менш доброзичливі стосунки. Наприклад, на думку О. Грушевського, наказ російського генерала Іфланта стародубцям нищити все, щоб утруднити подальше просування ворога, більше налякав місцеве населення "московськими" погромами ніж вторгнення іноземців. Деякі з українців навіть почали казати, що шведи не такі вже й страшні, що від них ніяких "нет налогов и разореній, а войска великороссийские... в полку Стародубском палют, разоряют и грабуют", "дракгуны и солдаты ущыпливыми и тяжкими безчестят

досадами". Крім того, ратні люди били українців, а офіцери не хотіли і слухати скарги на образи.

Щоб краще розібратися в тій неоднозначній ситуації, звернемося до першоджерел. Як доповів мглинський сотник І. Скоропадському, "неприятельские люди пришли на границу конницею, полков с восемь, к местечку Млыну (так у документі. – *О. Г.*) к реке Ипуте и чрез реку по них казаки стреляли; а неприятель уговаривал казаков: мы де у вас брать не будем ничево, только за деньги будем покупать; а казаки им на то ответствовали: мы де вам будем пули продавать".

Переяславський полковник С. Томара повідомив Г. Головкіна у своєму листі від 23 вересня, що, перебуваючи десь у 20 верстах за Рославлем, стародубський полковник "со всеми полками, ему под команду врученными , так городовыми, как й компанейскими", прагнув сконцентрувати всі сили козаків і вирушити проти шведів. Томара переконує, що І. Скоропадський чекав від останніх лише зла: спустошення та розорення населених пунктів Стародубщини. Крім того, полковник свідчить: "В его ж полку Стародубовском много деревень волохи огнем и мечем разорили. А под Мглином, местом того ж полку, несколко корнетов швецких (?) на очи видел знатной казак почеповский, который вслед за полковником своим бегучи, такую непотешную сказывал ведомость, от которых вестей зело стало междо воиском нашим смятение".

Те, що в деяких полках сталося "смятение", підтверджується й іншими документами. А що ж до того, ніби стародубський полковник тікав від неприятеля, викликає у нас великий сумнів. Швидше за все, тут маємо нещиру, щоб не сказати більше, оцінку подій від особи, яка мала особисту неприязнь до І. Скоропадського. Крім того, переяславський полковник і не міг, очевидно, сказати нічого поганого

Головкіну про дії ратних людей, надісланих з Москви. І. Скоропадський же навіть у жовтні залишався в Стародубі й дуже активно готувався, збирав сили "ради отпору неприятелю", незважаючи на те, що з ним залишилося всього 500 чоловік, а інші розбіглися, і той не знав, "где оных сыскать". Саме так, а не інакше, писав у листі до Мазепи, тоді ще гетьмана, Головкін. У тому ж місяці Б.Шереметьєв написав Петру І: "...Также получили ведомость из Стародуба от полковника Скуропацкого, что они над неприятелскими людми некоторой учинили поиск й немалое число в полон взяли...". Повертаючись до питання, чому ж все-таки люди тікали з Стародубського полку, пошлемося на М. Костомарова, який на підставі аналізу документів прийшов до висновку: тільки через дії російських солдатів і офіцерів мешканці, старі й молоді, з жахом почали бігти і повели за собою присланих козаків. "Только часть последних, – наголосив історик, –примкнулась к четырем батальонам й четыремстам драгунам, составлявшим стародубский гарнизон... Беглецы распространили такой страх между казаками, что товарищи полков Миргородского, Лубенского и Прилуцкого в числе нескольких сот человек явились к гетману в обоз у местечка Салтыковой Девицы и подали просьбы, написанные от каждого полка особо, но по одному пошибу".

Для нас незаперечним є той факт, що, незважаючи на всі вмовляння шведами (коли ті вступили в Стародубський полк) мешканців жити "спокійно" і продавати їм хліб та інші продовольчі товари, ті розбіглися в різні місцевості, ховалися як від іноземців, так і від російських вояків.

На противагу І. Скоропадському, І. Мазепа, із зрозумілих причин, і не збирався активно протидіяти Карлу XII. Гетьман "продовжував" тяжко хворіти аж до кінця жовтня, чим викликав неабияке занепокоєння царя. "Сегодня (в 20-х числах жовтня. – *О. Г.*) получил я ведомость, – писав Пет-

ро І до до графа Г. Головкіна, – от г.к[нязя] Меншикова, что гетмана к прежней ево болезни припала апелепсия. Того для изволте сему случаю забегнуть. И кой час я приеду (а буде нужда, хотя и до меня), чтоб или тебе или к[нязю] Григорью к гетману ехать и предуготовить, ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб, не мешкав, другово, для чого нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был. Я тотчас отсель (Смоленська. – *О. Г.*) отъезжаю к вам". З цього уривку стає цілком очевидним, що на випадок смерті Мазепи І. Скоропадський був у царя одним з перших кандидатів на заміщення васала.

Як же пояснював і описував свої дії сам І. Мазепа, коли шведи вступили на Стародубщину? Це досить яскраво відбито в його листі до Головкіна від 6 жовтня, відправленого з табору на березі р. Десни. Спочатку, перебуваючи за наказом Петра І під Білою Церквою, гетьман повернув військо "регименту свого" до Стародуба. Йшовши Чернігівським шляхом до р. Десни, він біля с. Колчевка одержав від І.Скоропадського, а також від "язиків", взятих під Стародубом, відомості, що "неприятель со всею потенціею вступил уже в полк Стародубской". Тоді Мазепа зупинився і став чекати прибуття до себе на допомогу з Печерської фортеці двох російських полків. Подальшу бездіяльність він пояснив малим числом наявного у нього війська. "А на пехоту великороссійскую, при мне обретающуюся, – конкретно наголошував Мазепа, – малая надежда, понеже во всех 4-х полках на две тысячи больше не зберетца, а и те (кроме единаго полку господина Вестова) все босые и голые, что и меж сердюками чинитца, которые, от месаца генваря в походах обретаяся, ободрались, и в нынешних настоящих холодах не без нужды пребывают; да из тех четырех великороссійских пехотных полков два токмо при мне пребывают, господина Анненкова и

господина Нечаева, а прочіе два из Печерской фортецы и, Бог весть, как скоро меня постигнут". Неабияк ускладнювали становище, на думку гетьмана, народні заворушення фактично в усіх лівобережних полках, "найпаче" у Полтавському, Гадяцькому, Лубенському, Миргородському, Прилуцькому та Переяславському, а також і "в смирнейших полках" Чернігівському, Стародубському та Ніжинському, де "начинаетца тож зло внутреннее вкоренятися". В листі міститься також цікава звістка про відправку Мазепою "под команду" І. Скоропадського 5-тисячного "выборнаго войска". Тому-то, переконував гетьман Головкіна, коли він піде безпосередньо в Стародуб, то тим самим позаду себе залишить велику українську територію без захисту і з непевним населенням. А цього робити ніяк не слід. Ще раз, чи не востаннє, повірили Мазепі не тільки Г. Головкін, а й генерал-фельдмаршал, міністри, Петро І... Проте вже через кілька тижнів гетьман відверто перейшов на бік Карла XII.

Ставши гетьманом, І. Скоропадський часто обговорював питання військової тактики і стратегії зі своїми генеральними старшинами та полковниками, учасниками Північної війни 1700-1721 рр. генерал-фельдмаршалом Б. Шереметьєвим, одним з найближчих до Петра І, керівником Посольського приказу, державним канцлером Г. Головкіним, а також генерал-майором Г. Волконським, московським комендантом, полковником М. Гагаріним. 1721 р. останнього стратили за зловживання владою і за приховування імен спільників, серед яких значився і кн. О. Меншиков.

Правда, не завжди такого роду спілкування було щирим і відвертим. Зокрема, після переходу Мазепи на бік Карла XII під час російсько-українсько-шведської кампанії 1708-1709 рр. цар вважав усіх старшин і козаків зрадника-

ми. Тому 8 червня 1709 р. з табору під Полтавою він пише листа до кн. Г. Долгорукого, в якому прямо наказує: "А что о отакованье неприятеля от нас, не объявляй гетману, дабы не пронеслось, но секретно сие дело держи". І це тоді, коли український гетьман тримав напоготові козацькі полки, щоб будь-якої миті прийти за скрути на допомогу своєму сюзеренові. Петро І же прагнув приховати від І. Скоропадського весь хід Полтавської баталії, заради чого всю інформацію про неї доручає "просіювати" Долгорукому – досить спритному дипломату, послові в Польші протягом 1700-1721 рр. (з невеликими перервами). Його козацькі загони головно використовувалися для охорони "кордонів" бойових дій.

Як би там не було, але саме внаслідок спільних нападів полків І. Скоропадського та драгунських загонів генерала Ренне частина шведів змушена була перед тим відступити з-під с. Жуки до Полтави.

Тому-то не дивно, що надалі військова діяльність І. Скоропадського, позбавленого довіри сюзерена, стає менш виразною, епізодичною.

Правда, назагал цар прагне час від часу показати гетьманові, що цінує його заслуги в боротьбі з зовнішнім ворогом. Яскраво це проявилося, як свідчить "Дневник военных действий Полтавской победы", вже відразу після розгрому армії Карла XII. 10 липня 1709 р. володаря булави разом з полковниками та "начальними людми" запросили в царські намети до святково прибраного столу. Петро І похвалив їх за службу, нагородив Скоропадського і вищу старшину золотими медалями, пожалував 100 тис. крб. "всему малороссийскому войску", 4 тис. крб. – волоським найманцям, 20 тис. крб. – козакам і калмикам.

Наступного року навесні, напередодні російсько-турецької війни 1710-1713 рр., гетьман одержав наказ значно зміцнити фортифікації м. Києва, а протягом літа здійснив похід "внутрь Малороссии".

На початку 1711 р., згідно з царським указом і розпорядженням Головкіна, І. Скоропадський займався підготовкою кількох тисяч козаків з Полтавського та Лубенського полків для відправки в Азовську губернію для охорони кордонів від нападу ворога. Потім він виступив у військовий похід до Криму, оберігав кордон від р. Донця до р. Буг, побував, зокрема, під Кам'яним Затоном, де розмістився його головний штаб. Як безпосередньо проходив похід у межах Лівобережжя, довідуємося з листа Д. Голіцина від 6 квітня того ж року: "...в переходе из Лубен до Прилуки за распутьем дорожнім, конечно, не без трудности имело быть..." А далі він звертається до І. Скоропадського: "...И поход свой забираєш в полк Переяславскій и к побережью, и что... по присланому ц.в. указу, велено отправить за Дніпр в армію к Волоским границам с господином полковником миргородским 4 000 число людей из регименту Вашого, а с 20 000 регименту – ж Вашого восками велено... стоять на той стороне у Днепра... О трудностях Ваших в набираніи онаго войска известен, и хотя сіе... не без труда воистино есть, токмо надеюсь, что сіе впред к лучшему явится, и за уведомленіе того благодарствую".

Важливо зазначити, що саме тоді гетьман "насмілюється" радити цареві й деяким його міністрам, як краще було б чинити з супротивником. І, що цікаво, цар такі поради "изволил принять милостиво, також и господа министры оные приняли за благо".

У листі до гетьмана від 30 червня 1711 р. Головкін пише: коли Ви "пришли с войски к Днепру к поргу Кадацкому, и из стругов хлеб выгрузя, велели переносить и перевозить ниже других порогов, а струги препроводить чрез пороги порозжіе, и сіе изрядно... учинили, и царское величество изволил сіе принять милостиво".

Для 1712 р. маємо відомості, що І. Скоропадський разом з генерал-фельдмаршалом Б. Шереметьєвим стояли з військами в Києві "и город робили". В кінці листопада – на початку грудня російський воєначальник за наказом Петра І мав вийти з України до Смоленська. Тоді гетьман зустрівся з генерал-фельдмаршалом у Новгород-Сіверському і попросив, щоб той на випадок нападу Орлика, Горленка, Петрика із запорожцями на Правобережжя, "для лутчей целости й охранения той Украины", не виводив би всі свої війська. На що той відповів відмовою, бо не мав спеціального дозволу царя. "Без указу, – наголосив Шереметьєв, – от корпуса своего не токмо бригады, но й полка оставити невозможно".

1713 р. І. Скоропадський з козацькими полками стояв у Києві, де останні будували вал вздовж річки Либідь до Подолу від "московського міста" понад горою Кожум'яки. Того ж року він доручив старшині Г. Скорупі та підполковникові Жданову утворити "комісії", щоб у полках Київському, Ніжинському, Чернігівському і Стародубському на кордоні виставити застави з метою перевірки всіх, хто приїздив до Гетьманщини і виїздив за її межі. І це робилося недарма, бо саме тоді кримська орда забрала тільки під Києвом 10 000 людей.

Протягом 1715 р. гетьман продовжував стояти на березі Дніпра, біля Києва, "с знатным корпусом войск своих" і стежив за рухом війська польських шляхтичів, а також на випадок потреби "прикривав" українських переселенців з Правобережжя на Лівобережжя.

1716 р. І. Скоропадський перейшов до Гадяча, а всі козацькі загони зосередив навколо міста.

У 1718 і 1719 рр. українські й російські полки під Царицином, у степу, від Дону до Волги (Олги) "робыли

Перекоп", а пізніше здійснили похід "до Терку й далей в землю персидскую, до Дербента", – сповіщає "Чернігівський літопис".

Залучений нами документальний матеріал, оцінки відомих воєначальників – сучасників І. Скоропадського переконують, що гетьман добре розбирався у військовому мистецтві, був досить винахідливим у боротьбі з супротивником. Фактично про всі військові дії, що мали хоч якесь відношення до Гетьманщини, він знав і в силу своїх можливостей керманича держави коригував на користь України.

ЗМІСТ

Передмова (*Смолій В., акад. НАН України*) 5
Семен Полозович (*Черкас Б., к. і. н.*) 7
Остафій Дашкович (*Черкас Б., к. і. н.*) 13
Михайло Вишневецький (*Леп'явко С., д. і. н.*) 37
Ян Оришовський (*Леп'явко С., д. і. н.*) 49
Михайло Черкашенін (*Брехуненко В., д. і. н.*) 63
Павло Бут (*Шербак В., д. і. н.*).....69
Тарас Федорович (*Шербак В., д. і. н.*) 81
Ян Соколовський (*Мицик Ю., д. і. н.*) 97
Филон Гаркуша (*Мицик Ю., д. і. н.*).....101
Степан Подобайло (*Мицик Ю., д. і. н.*).....119
Юрій Немирич (*Гурбик А., к. і. н.*) 137
Яким Сомко (*Газін В., к. і. н.*) 149
Демко Ігнатович (Многогрішний) (*Горобець В., д. і. н.*) 165
Степан Куницький (*Чухліб Т., к. і. н.*) 179
Ілля Новицький (*Сокирко О., к. і. н.*) 193
Андрій Мурашко (*Сокирко О., к. і. н.*) 213
Семен Палій (*Чухліб Т., к. і. н.*) 227
Пилип Орлик (*Чухліб Т., к. і. н.*) 237
Данило Апостол (*Горобець В., д. і. н.*) 251
Іван Скоропадський (*Гуржій О., д. і. н.*) 263

Інститут історії України НАН України
Науково-дослідний інститут козацтва
Український інститут воєнної історії

ПОЛКОВОДЦІ

Війська Запорозького

історичні портрети

2 книга

Підп. до друку 30.09.2004. Формат 84*108/32
Папір офс. Ум. друк. арк. 14,12 Обл.-вид. арк. 5,12
Наклад 1000 прим.

Видавництво ПП "ВІК"
р.с. ДК № 1818 від 27.05.04р.

Віддруковано у ТОВ "Видавництво "Сталь"
м. Київ, пр. Визволителів, 1, т. 516-55-92